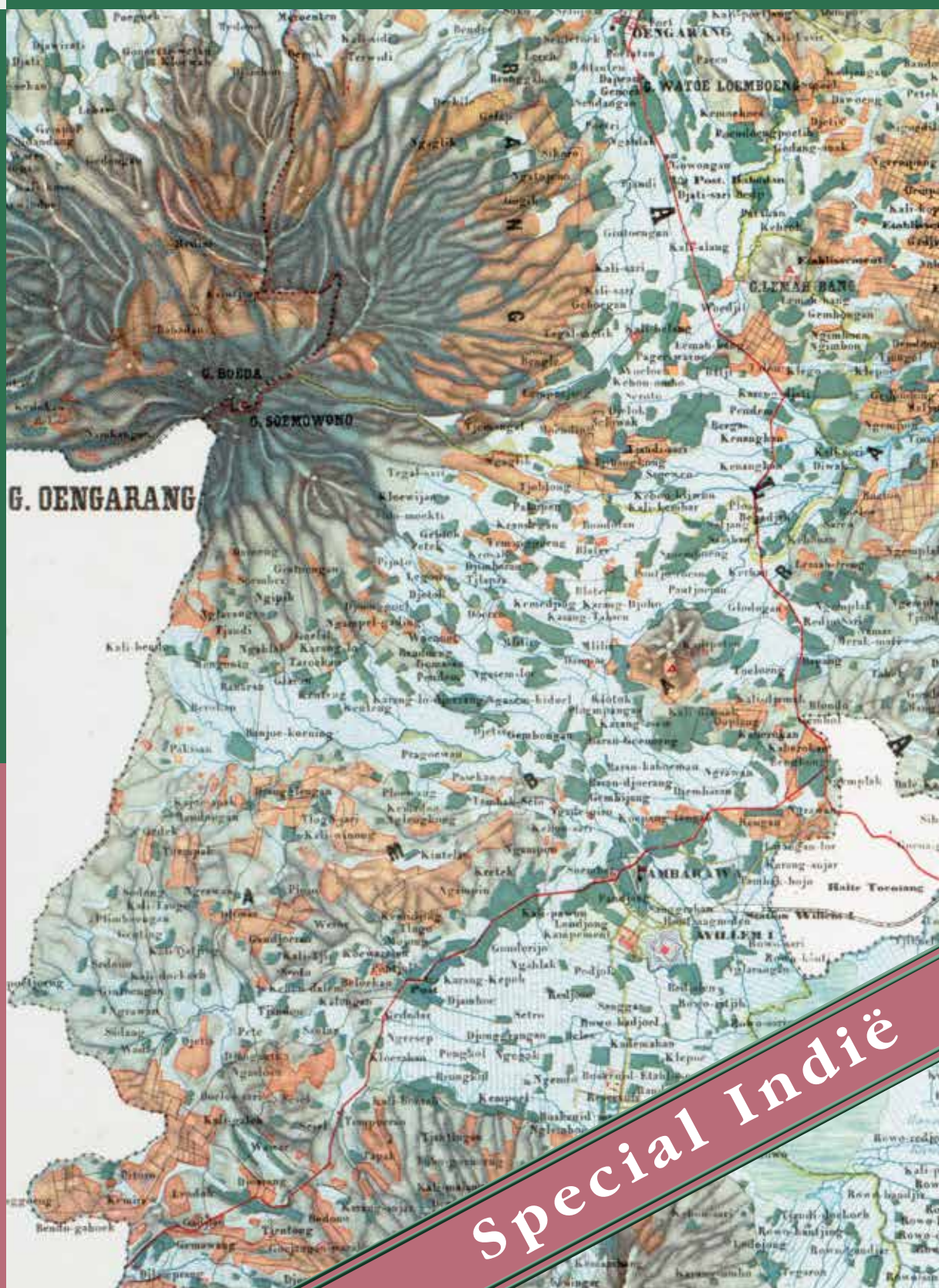

Caert Thresoor

De kartografische
werkplaats van de VOC
in Batavia

Drie overzichtskaarten
van Ceylon

De Topografische Dienst
van Nederlands-Indië

Het Encyclopaedische
Bureau voor de
Buitenbezittingen

Hydrografische Kartering
van de Nederlandse Oost-
Indische Archipel

Overdracht van de
kaarten van het ministerie
van Koloniën

36

2017-3

Tijdschrift voor de Geschiedenis van de Kartografie

Inhoud

- 83 Günter Schilder
De kartografische werkplaats van de VOC in Batavia
- 93 Lodewijk Wagenaar
Drie overzichtskaarten van Ceylon uit de jaren 1681-1683 nader bekeken
- 102 Ferjan Ormeling
De Topografische Dienst van Nederlands-Indië, Batavia 1864-1950
- 114 Paul van den Brink
Kartografische kapitaalvernietiging: Het Encyclopaedische Bureau voor de Buitenbezittingen, 1909-1921
- 123 Ron Guleij
De kartering van de Nederlandse Oost-Indische Archipel door de Dienst Hydrografie
- 132 Gijs Boink
'Onbeslist getouwtrek': de moeizame overdracht van de kaarten van het Ministerie van Koloniën
- 139 **Besprekingen**
- 142 **Varia Cartographica**
- 146 **Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven**

CAERT-THRESOOR

Een uitgave van de Barent Langenes Stichting

Redactie

Gijs Boink, dr Kees van Grootheest, Ron Guleij, Capt. Hans Kok, dr Ferjan Ormeling, drs Ester Smit, drs Martijn Storms, Erik Walsmit
Correctie Engelse teksten Francis Herbert (Londen).

Internet

www.caert-thresoor.nl (volledige jaargangen met een vertraging van drie jaar; inhoud en samenvattingen vanaf 1982, aanwijzingen voor auteurs)

Secretariaat

G.G.J. Boink, p/a Nationaal Archief, Postbus 90520, 2509 LM Den Haag
E-mail: redactie@caert-thresoor.nl

Barent Langenes Stichting

Socr.: Martijn Storms, Koerlingwei 10, 6843 XS Arnhem

Abonnementen en administratie

Abonnementen (alleen per hele jaargang van vier nummers) € 30,00
België € 32,00; Europa (zonder België) € 38,00; buiten Europa € 42,00
Losse nummers € 8,00

Betaling EU-landen middels bankoverschrijving. Overige landen via Paypal
Opgave van abonnementen, adreswijzigingen en bestellingen van losse nummers aan: Administratie Caert-Thresoor, Mijerstraat 20, 2613 XM Delft, administratie@caert-thresoor.nl
ABN AMRO, IBAN: NL19ABNA0408579447

ISSN 0167-4994

Copyright

Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is slechts geoorloofd na schriftelijke toestemming van de redactie.

Advertentietarieven

Op aanvraag bij administratie@caert-thresoor.nl

De uitgave van dit nummer is mede mogelijk gemaakt door een subsidie van de Stichting Cartografie van de Nederlanden

Afbeelding omslag:

Detail van de *Topographische kaart der residentie Batavia* 1:100.000 van het gebied rond het fort Koning Willem I in Midden-Java. Collectie Universiteitsbibliotheek Utrecht, VII C.b.1.

In het algemeen is wel bekend dat de VOC in Holland een relatief grote kartografische en hydrografische dienst had, die gedurende bijna tweehonderd jaar het kaartmateriaal voor de schepen op de lange reis naar de Oost verzorgde. De coördinatie tussen Batavia en patria was gezien de afstand en de duur van de reizen een aanzienlijk probleem, dat veel zorg en aandacht vergde. Dat ook in Batavia zelf een aanzienlijke kaartenproductie heeft bestaan is het onderwerp van het navolgende artikel.

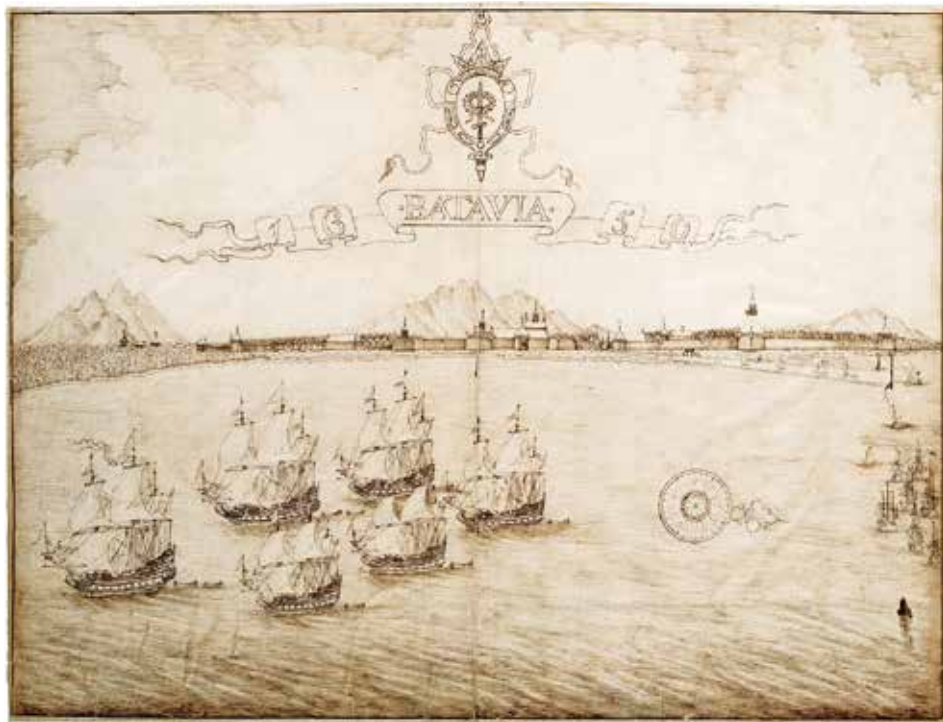
De eerste jaren

Over de beginjaren van de kaartproductie in Batavia zijn slechts weinig bronnen bekend. Waarschijnlijk zeilden toen de VOC-schepen in de Oost deels met uit Amsterdam meegenomen zeekaarten, maar deels ook op Portugese zeekaarten en hadden ze inheemse loodsen aan boord.¹ Jan Pietersz. Coen klaagde in een brief van 1 januari 1614 aan de Heren XVII over de "imperfectie van eenen platte caerte ofte quade gissinge", waardoor de schepen aan grote gevaren werden blootgesteld.² Coen deed het opmerkelijke voorstel alle geografische en hydrografische kennis die op de VOC-schepen in de Aziatische wateren werd vergaard, in Bantam te verzamelen en weer te geven in een kaart op groot bestek, in feite een soort *padron real* zoals dit in Sevilla gebeurde.³ Ook in latere brieven drong Coen nog verschillende malen aan op de verbetering van de kaarten. De Kamer Amsterdam nam de eerste decennia van haar bestaan de levering van kaarten voor de intra-Aziatische vaart nog grotendeels voor haar rekening. Zo blijkt uit het schrijven aan Gouverneur Generaal (GG) Coen op 23 december 1618: "Wy senden oock met den schepen diversche

Prof. dr. G. Schilder (1942) was van 1981 tot 2007 hoogleraar in de Geschiedenis van de Kartografie aan de Universiteit Utrecht. Hij is auteur van *Monumenta Cartographica Neerlandica* (9 delen, 1986-2013) en vele boeken en artikelen op het vakgebied.

De kartografische werkplaats van de VOC in Batavia

1. Johan Nessel, *Gezicht op Batavia vanaf de rede*, 1650. Nationaal Archief, Den Haag: Verzameling Buitenlandse Kaarten Leupe, 4.VEL, inv.nr. 1180.

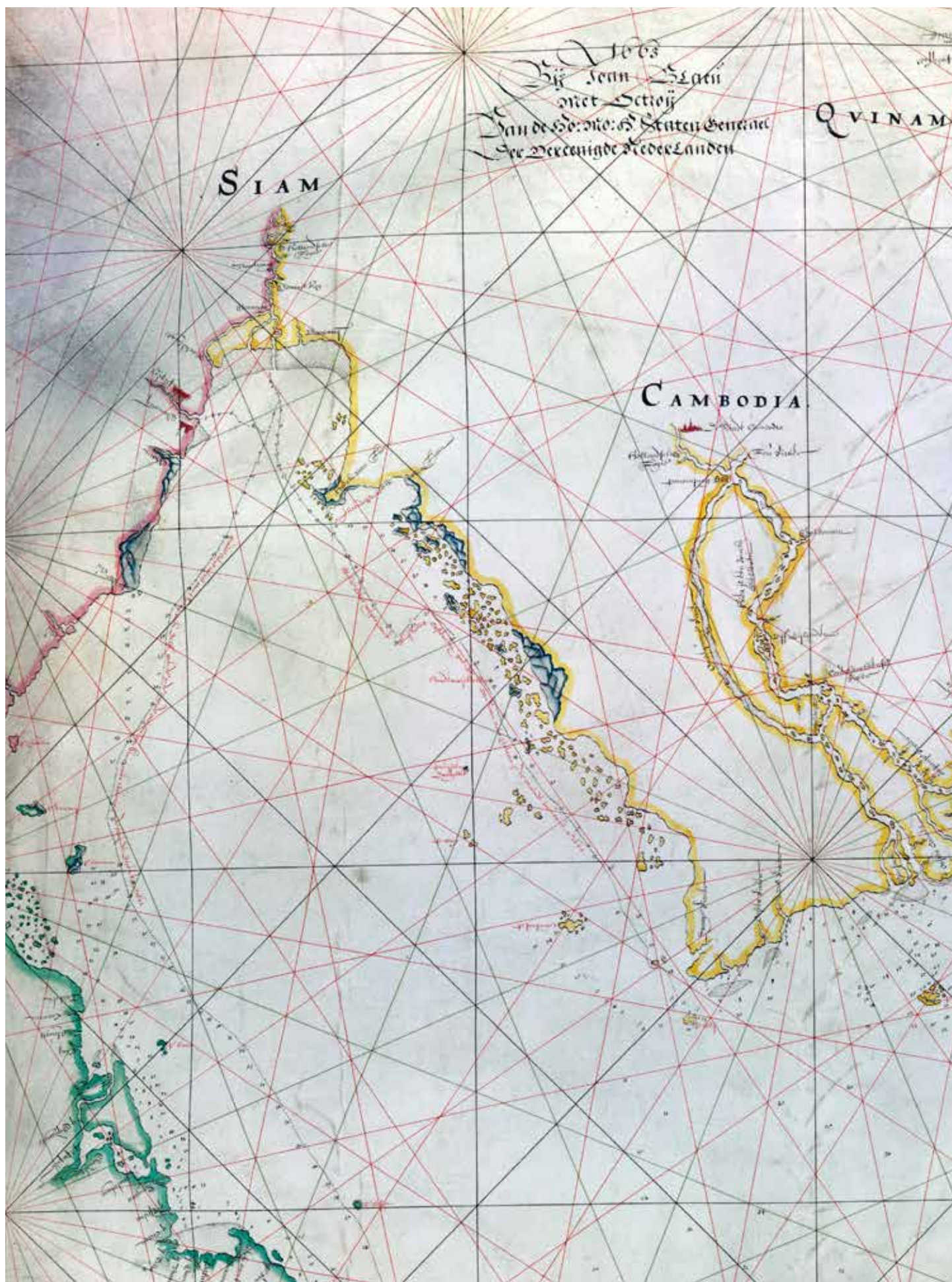
caerten in 't groot besteck omme binnenlands van Bantam tot Japon toe te mogen gebruycken".⁴

Pas in de twintiger jaren werd het zwaartepunt van de distributie van kaarten van de Oost verlegd naar Batavia, dat in 1619 was veroverd. Toen werd de regering in Batavia opgedragen ervoor te zorgen dat alle terugkerende schepen hun kaarten die het gebied ten oosten van Java besloegen, bij de *equipagemeester* aldaar in te leveren. De Kamer Amsterdam had uit economisch oogpunt hiertoe besloten. Het gebruik van deze kaarten werd zo geïntensiveerd en er werd voorkomen dat ze onderweg naar Holland zouden worden verdonkeremaand. De Kamer besloot haar schrijven dan ook met de verzuchting: "waardoor wy ontlast mogen worden om voortaan niet soo veel van deselve costelycke caerten naer Indiën te senden".⁵ Niet alleen in Holland werd gewerkt aan een verbetering van de kaarten, ook in Batavia en de andere factorijen stelde

men toentertijd alles in het werk om bestaande kaarten te corrigeren, maar ook nieuwe gebieden in kaart te brengen. GG (Gouverneur Generaal) Brouwer was een ijverige bepleiter van beter kaartmateriaal. In 1634 beklemtoonde hij nog eens de plichten van de schippers en stuurlieden om alle journalen, kaarten en nautische aantekeningen betreffende hun gedane reis in te leveren op last van een boete van drie maanden loon.⁶

De kartografische werkplaats in Batavia

Batavia ontwikkelde zich tot economisch en bestuurlijk centrum van alle VOC-activiteiten in de Oost. Zoals reeds boven werd aangestipt, werd op aandringen van de Heren XVII aan de equipagemeester in Batavia opgedragen dat de naar de Republiek terugkerende schepen hun kaarten die ze niet voor deze reis nodig hadden bij hem moesten inleveren. In 1620 en de volgende jaren werden de schippers

2. Joan Blaeu, Detail van de Golf van Thailand, 1663, met de routes van de VOC schepen *Nieuw Delft* en *Castricum* in 1643 en 1644. Maritiem Museum, Rotterdam, K 4071.

en stuurlieden van de retourschepen herhaaldelijk op de verplichte teruggave van de waardevolle kaarten van de intra-Aziatische vaarwateren gewezen. De instructies voor equipagemeester Pieter Barendtsz. geven een goed inzicht in de organisatie van de verbeterde administratie.⁷ In 1628 werd de verplichte restitutie van de kaarten en instrumenten verscherpt: voor elke kaart die aan de schippers en stuurlieden

werd verstrekt, werd een soort borgsom ingehouden die na teruggave – in Batavia of in Amsterdam – werd terugbetaald.⁸ De functie van equipagemeester in Batavia werd in de vroege periode door verschillende ervaren schippers vervuld, die deze post als korte onderbreking van hun zware taak op zee op zich namen.⁹ Tot hun taken behoorde onder ander de controle van de binnenkomende journalen en

tekeningen en het kopiëren van relevant materiaal voor verzending naar patria. Een vroege set van vijf kaarten, alle met dezelfde karakteristieke kompas-roos, werd door equipagemeester Pieter Cornelisz. of een assistent in 1623 vervaardigd.¹⁰ Ze tonen delen van China, de Pescadoren, Formosa en de Molukken naar recentelijk gedane karteringen van VOC-schepen.¹¹ In de ambtsperiode van GG Hendrick

3. Joan Blaeu, Detail van de Golf van Tonkin, 1663. Maritiem Museum, Rotterdam, K 4072.

Brouwer (1632-1636) en GG Anthonie van Diemen (1636-1645) werden de karteringswerkzaamheden geïntensiveerd, zowel ten behoeve van een veiligere navigatie als ook om minder bekende gebieden beter in kaart te brengen. In die jaren had de VOC zeer ervaren schippers en kaartenmakers in dienst zoals Matthijs Hendricksz. Quast, Maerten Gerritsz. Vries, François Jacobsz. Visscher en Abel Jansz. Tasman, die op het gebied van navigatie en exploratie belangrijke bijdragen leverden.

Zo stelde Vries voor de navigatie tussen Batavia en Japan in ca. 1644 een nieuwe kaartenset samen. Deze bestond uit een revisie van de kleinschalige overzichtskaart van de *Indische Noord*¹² met bijbehorende zeilinstructies¹³ en de introductie van drie nieuwe prototypen, die de *Indische Noord* in drie grootschalige gebieden opsplijste:

1. De kaart van de Golf van Thailand (de zogenaamde *Boght Stam* in de inven-

tarissen), voor reizen naar Siam en Cambodia met de ingetekende routes van de ervaringen opgedaan door de schepen *Nieu Delft* en *Castricum* in 1643 en 1644 (detail in afb. 2).¹⁴

2. De kaart van de Chinese kust met de Golf van Tonkin en het eiland Hainan in het centrum (de zogenaamde *Boght Tonquin* in de inventarissen) (detail in afb. 3).¹⁵
3. De kaart voor de navigatie van Formosa naar Japan (de zogenaamde *Formosa tot Japan* in de inventarissen).¹⁶

Deze prototypen werden gedurende de komende decennia in veelvoud gekopieerd om de schepen met het nodige kaartmateriaal uit te kunnen rusten. Ondanks al deze initiatieven in de Oost werd er naar mening van de Heren XVII te weinig kwalitatieve vooruitgang geboekt in de kaartvervaardiging. Ze trokken in april 1664 aan de bel. Er waren kapitale fouten in de zeekaarten van de wateren rondom Amboina geconstateerd. De Heren XVII besloten daarop dat er permanent iemand in Batavia aanwezig moest zijn om aan hand van de scheepsjournalen de bestaande kaarten bij te werken. Het bewind in Batavia werd opgedragen iemand "an kennise en ervarenheijt" aan te stellen, die continu de actualiteit van de kaarten moest verzorgen.¹⁷

De gecorrigeerde kaarten zouden naar Holland moeten worden gezonden "om de nieuwe daarna te doen maken". In zijn brief van 30 januari 1665 antwoordde GG Maetsuycker met de mededeling dat de equipagemeester al enkele jaren werd bijgestaan door een "bequaem persoon, kennise ende verstant van de zeevaert hebbende".¹⁸ En dat deze persoon alle logboeken van de arriverende schepen op eventuele nieuwe bevindingen betreffend eilanden, klippen, zanden, riffen, droogtes, winden, stromen etc. controleerde. Waar noodzakelijk geacht, werden deze bevindingen in de kaarten verwerkt en daarna ook aan de uit het vaderland komende of daarheen vertrekkende schepen verstrekt, zodat de gedane observaties en aantekeningen door de schippers en stuurlieden zouden kunnen worden bevestigd. Maetsuycker deed in zijn schrijven het opmerkelijke voorstel dat "een vast zeeboek voor de schepen, hier te lande swervende, sal connen worden geformeert ende uytgegeven". Maetsuyckers brief kwam te laat aan in Holland, want de Kamer Amsterdam had inmiddels in November 1664 schipper Jan Hendricksz. Tim,¹⁹ "int caertemaken seer ervaren",

4. Bladzijde uit de manuscript zeemansgids van de Indische Noord, in Batavia samengesteld in 1664/65 met behulp van meer dan veertig journalen. Maritiem Museum, Rotterdam.

met het schip *Zuid-Polsbroeck* naar Batavia gestuurd.²⁰ Dit gebeurde waarschijnlijk op aanbeveling van Joan Blaeu, die Tim als bekwaam kaartmaker en kaarttekenaar heeft leren kennen. De uit Danzig afkomstige Tim had in 1661 vanuit Batavia een karteringsreis naar Straat Sunda ondernomen en de voor de VOC zo belangrijke straat tussen Sumatra en Java opnieuw gekarteerd en beschreven. Zo is Joan Blaeus kaart van Straat Sunda van 1664 op Tims kartering gebaseerd.²¹ Tim bleef echter niet lang in Batavia, want hij keerde reeds eind 1668 naar de Republiek terug. Of Tim inderdaad vanaf zijn aankomst in Batavia als hoofd van het kartografische bedrijf actief was, is niet bekend. Wel weten we dat hij ondermeer een verbeterde kaart van de kust van Malabar vervaardigde.²² Het zou mogelijk kunnen zijn dat onder Tims leiding aan een onderdeel van het door Maetsuycker beoogde 'zeeboek' werd gewerkt. In de jaren 1664/65 werd namelijk aan de hand van meer dan veertig journalen een zeemansgids van de *Indische Noord* samengesteld.²³

De gids in handschrift bestaat uit 62 bladzijden zeilbeschrijvingen, afgewisseld met tientallen kustprofielen en aangevuld met een overzichtskaart van de *Indische Noord* en zes verdere detailkaarten op eenzelfde schaal. Deze gids geeft een buitengewoon goed inzicht in de kartografische werkzaamheden in Batavia voordat hier een zelfstandige *kaartmakers-winckel* onder leiding van een baaskaartenmaker werd geïnstalleerd. De eerste betrouwbare aanwijzing voor een zelfstandige kartografische werkplaats in Batavia is gevonden in documenten uit het jaar 1688. Daarin is onder meer de complete inventaris met 850 zeekaarten opgenomen van de kaartmakers-winckel in Batavia. Ook worden de gereedschappen genoemd die gebruikt werden voor de vervaardiging van de kaarten, alsmede de inventaris van de werkplaats van de *baas-kompasmaker*.²⁴ Toen in 1691 *baas-kaartenmaker* Claes Handriksen Cuarij overleed, was dit aanleiding om opnieuw de inventaris op te maken. Aan de nieuwe baas-kaartenmaker Abraham van den Burgh (1689-1696) werden 1278 perkamenten kaarten en de benodigde gereedschappen overgedragen.²⁵

Deze inventaris vermeldt kaartmateriaal dat zowel voor de retourschepen naar de Republiek noodzakelijk was, als ook kaarten die voor de intra-Aziatische scheep-

vaart bestemd waren.

Eén van de taken van de baas-kaartenmaker was de retourschepen van de voor de vaart van Batavia naar de Republiek benodigde kaarten te voorzien. Dit werd schriftelijk in een lijstje vastgelegd, dat door de schipper namens alle navigatie-officiëren voor ontvangst moest worden getekend. Er waren in totaal "zeven-dertig" getekende perkamentkaarten aan boord, bovendien vier exemplaren van een Europakaart gedrukt op perkament. Bij alle

kaarten gaat het om dezelfde prototypen die in de Republiek in de gedrukte lijsten van kaarten en stuurmansgereedschappen van 1655 en 1675 werden genoemd. De lijsten in Batavia zijn echter eenvoudiger. Er worden uitsluitend de kaarten genoemd maar geen instrumenten. Het zou kunnen zijn dat hiervoor een aparte lijst moest worden getekend, die echter niet in de archieven werd aangetroffen. In tegenstelling tot de lijsten in de Republiek worden in Batavia bij de verschil-

506

4. p^{te} Boord
2. // Handes
1. // Nijp Tangh
2. // Driller

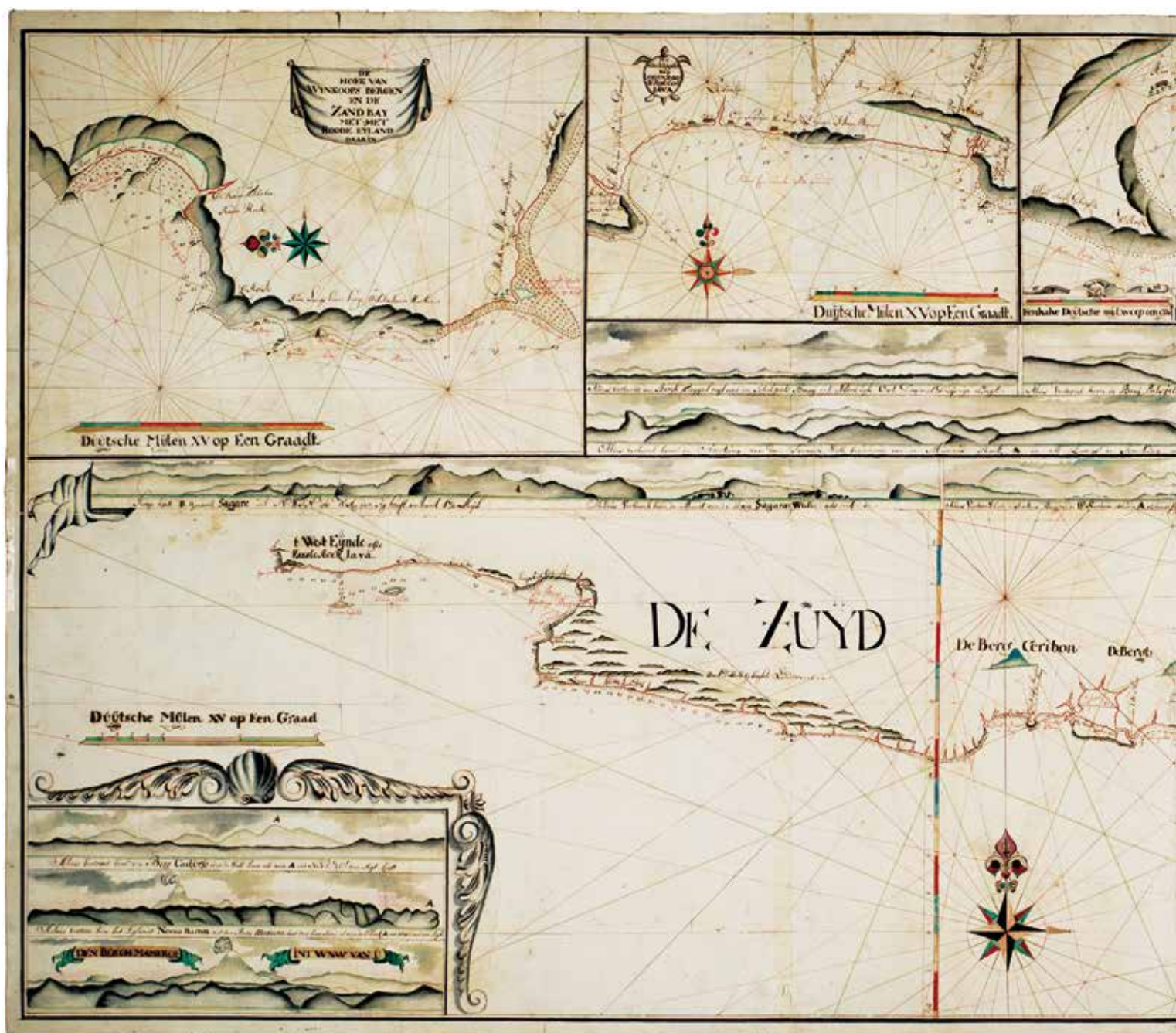
Voordt. Compas van de Vlaenderen geredde klapp
p^{te} en sijn onder nija brenschende
Abraham van den Burgh

onder de Baas-kaartenmaker. Abraham
van den Burgh

44. //	kaart van groot oosthoek g ^{te} gr van d' eul India naar d' p ^{te} oost	
31. //	kaart van groot oosthoek g ^{te} gr van d' eul India naar d' p ^{te} oost	15. //
36. //	kaart van groot oosthoek g ^{te} gr van d' eul India naar d' p ^{te} oost	5. //
109. //	van groot Sumatra	9. //
73. //	van de straat Sunda	9. //
133. //	van groot Java	14. //
35. //	van de molij d' Oylan d' r	6. //
10. //	van de gohede Noet	4. //
22. //	van de Indische noord	4. //
50. //	van de gohede Siam	22. //
59. //	van de gohede Tonquin	15. //
45. //	van de gohede Lot Japan	15. //
30. //	van de gohede Lot Siam	1. //
55. //	van de gohede Lot Siam	4. //
41. //	van de gohede Lot Siam	4. //
64. //	van de gohede Lot Siam	3. //
53. //	van de gohede Lot Siam	6. //
32. //	van de gohede Lot Siam	
10. //	van de gohede Lot Siam	
107. //	gohede Lot Siam	
95. //	gohede Lot Siam	
5. //	Handes	
3. //	Handes	

Abraham van den Burgh

5. Inventaris van de *kaartmakers-winckel* in Batavia in 1691. Nationaal Archief, Den Haag.

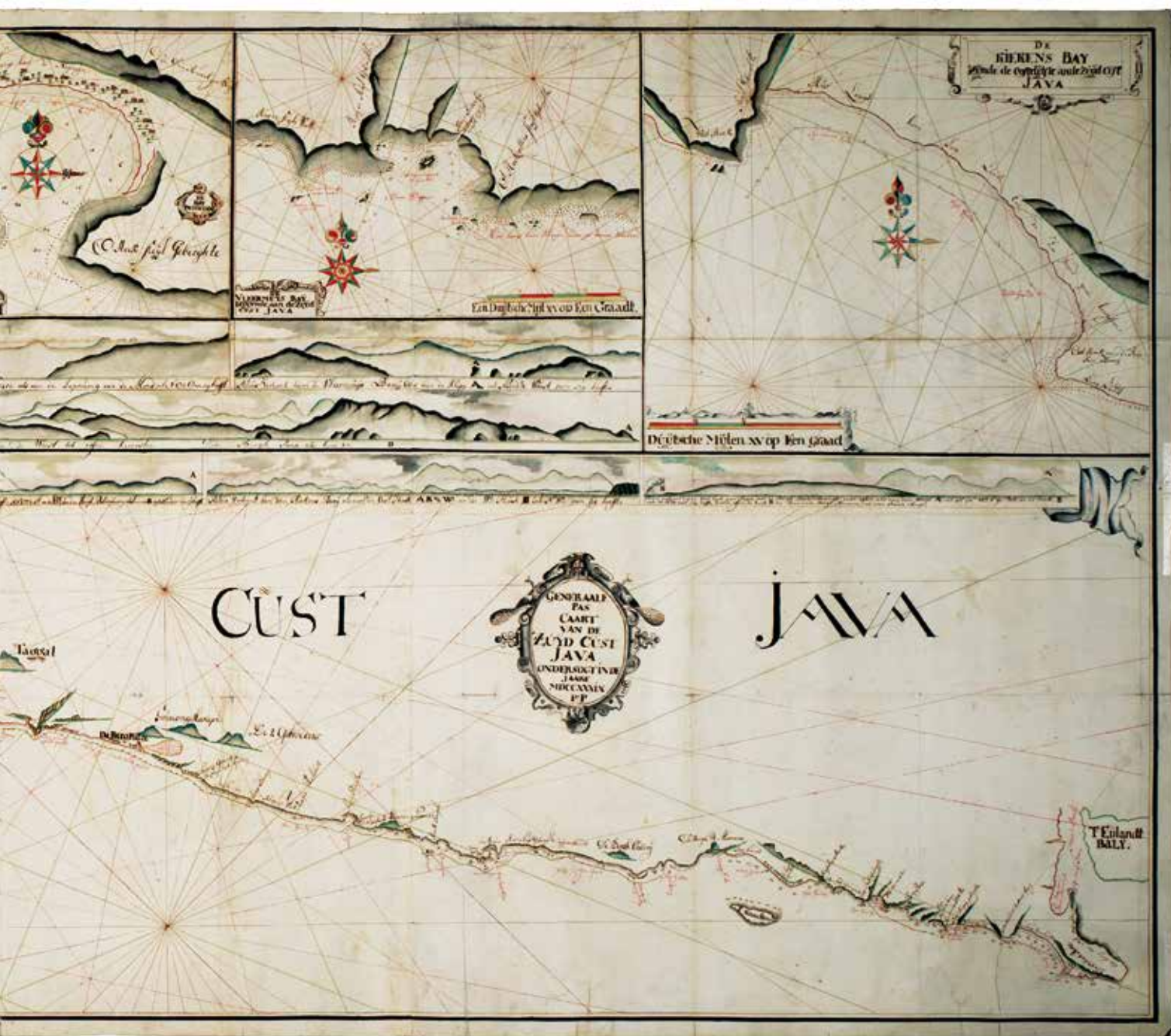
6. Paulus Paulusz., Overzichtskaart van de zuidkust van Java, 1739. Nationaal Archief, Den Haag: Verzameling Buitenlandse Kaarten Leupe, 4.VEL, inv.nr. 443.

lende kaarten geen prijzen genoemd. Behalve kaarten voor de uitrusting van de retourschepen lagen in de kaartmakers-winkel grote aantallen perkamentkaarten die voor de intra-Aziatische vaart waren bestemd. Gedetailleerde lijsten van kaarten konden in de archieven niet worden getraceerd, zodat naar de uitrusting van deze schepen slechts gegist kan worden. Afhankelijk van de bestemming kan men de verstrekking van kopieën van bepaalde prototypen van kaarten veronderstellen. Met behulp van de op afbeelding 5 getoonde lijst konden de prototypen met hun contemporaine benaming voor de vaart beoosten Java herkend worden.

Kartografische activiteiten in de achttiende eeuw

Ook in de achttiende eeuw vormde de kaartmakers-winkel in Batavia het centrum van de kartografische activiteiten in de Oost. In die Aziatische handelsmetropool kwamen de nieuwe karteringen uit de verschillende districten binnen en werden de bestaande kaarten aan de hand van de nieuwste gegevens bijgewerkt. Soms werden de schippers via een tekst op de kaarten verzocht hun medewerking aan de verbetering van die kaarten te verlenen. Van de op die manier gewijzigde kaarten werden kopieën aan de eerstvolgende retourvloot naar Nederland meegegeven.

De leiding van de kaartmakers-winkel, gehuisvest in de equipagewerf tegenover het kasteel, lag in handen van de baas-kaartmaker. Deze was niet alleen verantwoordelijk voor de uitrusting van de retourvloten met de nodige kaarten en stuurmansgereedschappen, maar hij moest er ook voor zorgdragen dat de schepen in de binnen-Aziatische wateren zelf van betrouwbaar kaartmateriaal werden voorzien. De baas-kaartmaker werd bij de uitoefening van zijn werkzaamheden door een variërend aantal kaartmakers en tekenaars ondersteund. De personeelsbezetting van de kaartmakers-winkel in Batavia toentertijd was een goede graadmeter voor de toenemen-

de handelsactiviteiten van de VOC in de Aziatische wateren. Immers: hoe meer handel er werd gedreven, hoe meer schepen er moesten worden ingezet, die allemaal van kaarten moesten worden voorzien.

Aan de hand van de bewaard gebleven monsterrollen is het mogelijk een complete lijst te maken van alle personen die tussen 1691 en 1795 in de kaartmakers-winkel in Batavia hebben gewerkt. Honderden personen treden nu uit hun tot nu toe bestaande anonimiteit. Die lijsten geven een goed inzicht in de toenemende bedrijvigheid in de werkplaats. Werkten er in 1700 zeven tekenaars, veertig jaar

later was hun aantal al gestegen tot 25 (!) man. De algehele situatie in de laatste twee decennia van de achttiende eeuw eiste echter ook haar tol in de vervaardiging van zeekaarten. De catastrofale economische achteruitgang van de VOC ging gepaard met een toenemend gebrek aan gekwalificeerd personeel in de kaartmakers-winkel in Batavia. In 1793 was alleen nog de baas-kaartmaker over. Onder de achttiende-eeuwse baas-kaartmakers in Batavia bevonden zich belangrijke kaartmakers zoals Cornelis Coops (1697-1709), Abraham Versiers (1715-30), Paulus Paulusz. (1736-47) en Gerrit de Haan (1748-69). Wat de werkzaamheden en geleverde kwaliteit be-

treft, deden de baas-kaartmakers niet onder voor de kaartmakers in Nederland. In tegendeel, in de meeste gevallen werden personen uit schipperskringen in deze functie benoemd, die door hun praktische ervaring op het nautische vlak in staat waren persoonlijk leiding te geven aan karteringsreizen naar soms weinig bekende wateren. Zo gingen Cornelis Coops in 1698 en Paulus Paulusz. in 1739 op karteringsreis langs de zuidkust van Java, terwijl Coops bovendien in 1705 Straat Sunda en in 1708 Oost-Java in kaart bracht. Terwijl de noordkust van Java ingevolge het drukke scheepvaart- en handelsverkeer tamelijk nauwkeurig bekend was, vormde de zuidkust van dit eiland een

verwaarloosd hoofdstuk in de karteringsgeschiedenis van de VOC.²⁶ De kartering van de *Dirk de Vriesbaai* (huidige Teluk Penandjung) en *Schildpadsbaai* in 1692 door het jacht *Wildschut*²⁷ vond vanuit het westen via Straat Sunda plaats, de volgende karteringsreizen langs de zuidkust werden echter om de Oost, via Straat Bali, ondernomen. Over de met de sloep de *Valk* ondernomen karteringsreis van Paulus Paulusz. zijn we door zijn *Rapport en omstandig berigt* van 2 september 1739 zeer goed geïnformeerd.²⁸

De eveneens bewaard gebleven kaart (zie afbeelding 6) is een belangrijke aanvulling op het dagregister, omdat herhaaldelijk naar de "generale kaart" en de verschillende "afteekeningen" wordt verwezen.²⁹ Het benedengedeelte van deze grote kaart wordt ingenomen door Java's Zuidkust tussen Straat Bali en Straat Sunda, het bovengedeelte bevat apart getekende kustprofielen en vijf detailtekeningen. De karteringsreis van Paulus Paulusz. is de laatste grote VOC-onderneeming geweest om een betere kennis te verkrijgen van Java's zuidkust. Het bleef de beste zeekaart van dit gebied tot het einde van het VOC-bewind.

De baas-kaartenmakers moesten ter ondersteuning van de regering in Batavia overzichtskaarten samenstellen en rapporten schrijven. In dat kader tekende baas-kaartenmaker Cornelis Coops een overzichtskaart van het gehele VOC-octrooigebied in vier bladen in Mercatorprojectie in 1704, een jaar voordat de VOC nieuwe expedities voor de verdere exploratie van Nieuw-Holland en Nieuw-Guinea stuurde.³⁰ Een centrale plaats wordt op de kaart ingenomen door de routes en de dagelijkse bestekken van Tasmans eerste reis (1642) en De Vlaminghs reis naar het Zuidland, het tegenwoordige Australië, in 1696/97. Op de kaart zijn drie insets te zien: kaartjes van Ambon, de Banda Eilanden, en Japan met de noordelijk gelegen landen. De tekening van het laatst genoemde is gebaseerd op de tekening en nomenclatuur van de reis onder commando van Maerten Gerritsz. Vries met de schepen *Breskens* en *Castricum* in 1643.

De reden voor het maken van deze overzichtskaart van het octrooigebied moet waarschijnlijk tegen de achtergrond van de handelspolitiek van de VOC worden gezien. Het jaar daarop, in 1705, werden door de Compagnie expedities naar Nieuw-Holland en Nieuw-Guinea gestuurd

uit vrees voor Engelse concurrentie in deze gebieden. De naar de noordkust van Nieuw-Guinea gestuurde expeditie onder commando van Jacob Weyland hield zich in hoofdzaak bezig met een nauwkeurige verkenning van de naar het fregat genoemde Geelvinkbaai en de daaraan grenzende landen.³¹

Strijd tegen de achteruitgang

Ondanks het verschijnen van Johannes II van Keulens zesde deel van de *Zee-Fakkel* (1753) betreffende het octrooigebied van de VOC, kon de maritieme kartografie ten opzichte van het buitenland (met name Engeland en Frankrijk) slechts moeilijk gelijke tred houden. Deze ontwikkeling werd voornamelijk veroorzaakt door het feit dat in de tweede helft van de achttiende eeuw de modernisering van de zeekartering wél in het buitenland zijn beslag kreeg, echter in Nederland te laat en te weinig werd doorgevoerd. Zowel in Frankrijk als ook in Engeland bemoeide de overheid zich reeds vanaf het begin van de achttiende eeuw actief met de hydrografie en werd een systematische kartering van de wereldzeeën ter hand genomen. De door het Dépôt de la Marine in Frankrijk en door de Admiralty in Engeland geleverde inspanningen leverden zeekaarten op die in vergelijking met de Nederlandse kaarten moderner en nauwkeuriger waren.

Er gingen echter ook in VOC-kringen stemmen op die van mening waren dat toepassing van meer moderne navigatietechnieken tot een verbetering van de zeekaarten moest leiden. Niet slechts in Amsterdam, maar ook in Batavia ondernam men verwoede pogingen om de verslechterende kwaliteit van de zeekaarten een halt toe te roepen. Voortdurende bezorgdheid over de gebrekkige zeekaarten leidde daar in 1753 tot de aanstelling van Pieter Hermanus Ohdem, luitenant ter zee en *praeceptor in de mathesis en navigatie* aan de Academie de Marine, als controleur der zeekaarten. Hij moest onder meer alle kopieën die werden meegegeven aan de schepen vergelijken met de door de regering in Indië goedgekeurde originelen. Wanneer ze overeenkwamen, moest hij de kopieën voorzien van een handtekening als bewijs van juistheid.³²

Baas-kaartenmaker Gerrit de Haan (1749-69) vervaardigde in 1760/61 een manuscript-atlas, de *Ligtende Zee-fakkel of de Gebeele Oost Indische Water-Weereldt*.³³ De Haans kaartenwerk in twee delen,

7. Gerrit de Haan, Titelpagina van het eerste deel van zijn *Ligtende Zee Fakkel of de Gebeele Oost Indische Water-Weereldt* (Batavia 1760). Nationaal Archief, Den Haag: Verzameling Buitenlandse Kaarten Leupe, supplement, 4.VELH, inv.nr. 156.1.0.

ieder bevattende 25 kaarten, leverde een volledig overzicht van het octrooigebied van de VOC en vulde de gedrukte zeekaarten van het zesde deel van Van Keulens *Zee-Fakkel* aan met de nieuwste gegevens. De atlas bevatte echter geen zeilbeschrijvingen. Hieruit zou de conclusie kunnen worden getrokken, dat De Haan vooral de door de Amsterdamse 'examineur' der stuurlieden Jan de Marre gevraagde verbetering van de zeekaarten voor ogen stond.

In 1780 brak de Vierde Nederlands-Engelse Oorlog uit (1780-84), die voor de VOC het begin van het einde betekende. Verschillende belangrijke vestigingen van de VOC werden door de Engelsen veroverd. Bovendien controleerden de Engelsen vrijwel de gehele zeeweg tussen Europa en Azië, wat tot gevolg had dat het handelsverkeer tussen Holland en Indië ernstig werd belemmerd. Bij de Vrede van Parijs in 1784 bedongen de Engelsen onder andere het recht op vrije vaart door de gehele Oost-Indische Archipel. De opheffing van de VOC op 31 december 1799 betekende tegelijkertijd ook het einde van de kartografische werkplaatsen in Amsterdam en Batavia. Daarmee werd een belangrijke periode in de Nederlandse maritieme kartografie voorgoed afgesloten.

Referenties

- Chijs, J.A. et al. (eds). 1888-1931. *Dagregisters gehouden int Casteel Batavia vant passerende daer ter plaatse als over geheel Nederlands-India*. 31 vols. Batavia; 's-Gravenhage.
- Davids, C.A. 1993. Navigeren in Azië. De uitwisseling van kennis tussen Aziaten en navigatiepersoneel bij de voorcompagnieën en de VOC, 1596-1795. In *VOC en Cultuur. Wetenschappelijke en culturele relaties tussen Europa en Azië ten tijde van de Verenigde Oostindische Compagnie*, 17-37. Amsterdam: Schiphouwer en Brinkman.
- Knaap, G.J. et al. 2007. *Grote Atlas van de Verenigde Oost-Indische Compagnie / Comprehensive Atlas of the Dutch United East India Company. Vol. II Java en Madoera*. Voorburg: Asia Maior.
- Krogt, P. van der, & E. de Groot. 1996-2008. *The Atlas Blaeu-van der Hem of the Austrian National Library*. 6 vols. 't Goy-Houten: HES & De Graaf Publishers.
- Meer, S. de (ed.). 2007. *Het Zeekaarten boek*. Rotterdam: Stichting Maritiem Museum; Zutphen: Walburg Pers.
- Roever, A. de, & B. Brommer. 2008. *Grote Atlas van de Verenigde Oost-Indische Compagnie / Comprehensive Atlas of the Dutch United East India Company. Vol. III, Indische Archipel en Oceanië / Malay Archipelago and Oceania*. Voorburg: Asia Maior.
- Schilder, G. 1981. The charting of the South coast of Java. In: *L'Archipel* 22, 87-104. Paris.
- Schilder, G. 1988. Het cartografisch bedrijf van de VOC. In: *De VOC in de kaart gekeken: Cartografie en navigatie van de Verenigde Oostindische Compagnie 1602-1799*, 17-45. 's-Gravenhage: SDU Uitgeverij.
- Schilder, G & Kok, H. 2010. *Sailing for the East: History & Catalogue of Manuscript Charts of the Dutch East India Company (VOC) on vellum 1602-1799*. 't Goy-Houten: HES & De Graaf Publishers.
- Zandvliet, C.J. 1998. *Mapping for money. Maps, plans and topographical paintings and their role in Dutch overseas expansion during the 16th and 17th centuries*. Amsterdam: De Baatafsche Leeuw.

Zandvliet, C.J. 2007. Jan Hendricksz. Tim. In *Het Zeekaarten boek*. Sjoerd de Meer (ed.), 85-90. Rotterdam: Stichting Maritiem Museum; Zutphen: Walburg Pers.

Noten

- 1 Davids 1993.
- 2 NA, Den Haag, VOC 1056.
- 3 'Overgegeven ende byeen in eenen caert met groot besteck gecolligeert ende vergadert werde'.
- 4 NA, Den Haag, VOC 313.
- 5 *Idem*.
- 6 Van der Chijs 1885-1900, I, 339.
- 7 NA, Den Haag, VOC 313, fol. 326-327.
- 8 Brief Kamer Amsterdam aan GG & Raden, 25 Oktober 1628. NA, Den Haag, VOC 315.
- 9 Zandvliet 1998, Appendix 3.
- 10 Zandvliet 1998, 122-123.
- 11 NA, Den Haag, 4.VEL 280-282, 300 306.
- 12 Het oudst bekende exemplaar van deze verbeterde kaart van de *Indische Noord* is door Joan Blaeu in 1649 gesigneerd. Zie Schilder & Kok 2010, Catalogue 14.04.
- 13 Genoemd in *Dagregister Batavia 1644/45*. Zie Van der Chijs *et al.* 1888-1931, 168.
- 14 Zie Schilder & Kok 2010, Catalogue 15.01-15.09.
- 15 Het oudst bekende exemplaar werd door Joan Nessel in Batavia in 1658 getekend. Zie Schilder & Kok 2010, Catalogue 16.01.
- 16 Het oudst bekende exemplaar is door Joan Blaeu met 1667 gesigneerd. Zie Schilder & Kok, 2010, Catalogue 18.01.
- 17 NA, Den Haag, VOC 318, fol. 662.
- 18 NA, Den Haag, VOC 1245, fol. 613v.
- 19 On Tim, zie Zandvliet 2007.
- 20 Brief Kamer Amsterdam aan GG & R, 18 September 1664. NA, Den Haag, VOC 351.
- 21 Schilder & Kok 2010, Catalogue 8.02.
- 22 NA, Den Haag, 4.VEL 229.
- 23 *Nieuwe stucx wijze beschrijvinge der Zee custen ende hoedanigheijt des vaarwaters van de Indische Noort in den laare anno 1664 en 1665 uijt meer als 40 stucx journael boecken bijeen vergadert...* Maritiem Museum, Rotterdam, Claes Bichon Collection. Zie De Meer 2007, 82-83.
- 24 NA, Den Haag, VOC 1458, fol. 753r-765v.
- 25 NA, Den Haag, VOC 1467, fol. 506 r/v.

- 26 Over de karteringsreizen langs de zuidkust van Java zie Schilder 1981.
- 27 *De Baij van Dirck de Vries en Mauritius ende Schildpads Baij ontworpen door den Schipper Pieter de Gilde ende Hendrick Janse Roos kaarte maker met Jaghie de Wiltshudt in de maant Maart A° 1692*. Afbeelding in Knaap *et al.* 2007, 62-63.
- 28 NA, Den Haag, VOC 2451, fol. 820r-829r.
- 29 NA, Den Haag, 4.VEL 443. Ms. op papier, 90 x 209 cm. Afbeelding in Knaap *et al.* 2007, 73-76.
- 30 *Sotheby's Catalogue. Atlases, Travel, Natural History and Science* (London 8 May 1986) lot 432.
- 31 *NOVA GUINEA 1705*. Ms op papier, 121 x 111cm. Bibliothèque nationale de France, Paris, Service hydrographique de la Marine Pf. 187-3-1. Afbeelding in De Roever & Brommer 2008, 376-377.
- 32 NA, Den Haag, VOC 783. Resolutie GG & R, 15-01-1753.
- 33 NA, Den Haag, Atlas Gerrit de Haan, 4.VELH 156.

Summary

The cartographic workshop of the VOC in Batavia / Günter Schilder. In the early period an *equipage-meester*, in charge of equipping vessels with the necessary general supplies, was also responsible for checking the incoming ship's journals and drawings, copying relevant material for forwarding to the Netherlands. The first reliable indication of an independent cartographic workshop in Batavia originates from 1688: a complete inventory is reported, where a *baas-kaartenmaker* (chief/head chart-maker) was running the *kaartmakers-winckel* (chart production and supply shop). This inventory lists the charts needed for ships returning to Holland as well as those required for intra-Asian shipping. New surveys from the various factories arrived here; existing charts were updated and then delivered to the home-bound fleet. The *baas-kaartenmaker* was assisted by a varying number of cartographers and draughtsmen. Experienced pilots, who were qualified by their practical exposure in nautical matters, were often appointed to that function, as they could also personally lead surveying voyages into sometimes fairly unknown waters.

Inter-Antiquariaat *Mefferdt & De Jonge*

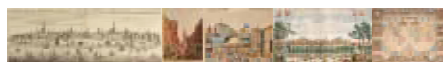

INKOOP en VERKOOP oude kaarten en stadsgezichten

Bernard Zweerskade 18, 1077 TZ Amsterdam, T: 020-6640841

www.inter-antiquariaat.nl

interantiquariaat@chello.nl

Dat Narrenschip

Grote collectie landkaarten
en topografische prenten- en boeken

Specialisatie:

IN- EN VERKOOP:

- landkaarten van de Nederlanden;
- 17 en 7 provinciën;
- landkaarten en prenten van Graafschap Holland;
- Zeeland;
- Utrecht;
- overige provincies Nederland.

Antiquariaat Dat Narrenschip

Turfkaai 11 (bij de bushalte!)
4331 JV Middelburg
telefoon
0118 674141
mobiel
06 28146967
e-mail
mail@datnarrenschip.nl

Openingstijden:
donderdag
10.00 - 21.00 uur
vrijdag
10.00 - 18.00 uur
zaterdag
10.00 - 17.00 uur

Ook gevestigd te Amsterdam
Singel 279
1012 WG Amsterdam
Geopend: zaterdag
10.30 - 17.30 uur

www.datnarrenschip.nl

Cartografisch Antiquariaat

ANTIEKBOERDERIJ GRAAFLAND

ANYHRE LANDKAARTEN & OUDER PRENTEN VAN DOORPEN EN STEDEN

Snelgroeïende collectie antieke landkaarten en topografische prenten

17 en 7 provinciën, stadsplattegronden,
rivierkaarten, polderkaarten en wereldkaarten

www.antiekboerderijgraafland.nl

Graafland 71-A, 2964 BK Groot-Amers
Tel. : 0184 - 600926 / Mob. : 06-41245207
Email: info@antiekboerderijgraafland.nl
Twitter: @Antiekeprent

Open op zaterdagen van 11.00 tot 17.00u (of op afspraak)

Internet veilingen

februari, maart, april, mei, juni
september, oktober, november

www.swaen.com

Inbreng voor deze internet veilingen is mogelijk
gratis taxatie - email: paulus@swaen.com
Sinds 36 jaar inkoop en verkoop van oude kaarten en atlassen

De uitgevers Johannes van Keulen en Nicolaas Visscher II gaven verrassend genoeg kort na elkaar ieder een overzichtskaart uit van Ceylon, het huidige Sri Lanka. De vele details van de tweede kaart, vooral de vele Nederlandse vlaggetjes bij forten, schansen en posten in het binnenland, roepen vragen op over de betekenis en de herkomst van deze informatie. In dit artikel wordt aangetoond dat Visscher gebruik moet hebben gemaakt van een manuscriptkaart die tegenwoordig berust in het Nationaal Archief in Den Haag.

Een paskaart door Johannes van Keulen, ca. 1683

In 1753 verscheen bij de Amsterdamse uitgever Gerard van Keulen het zesde deel van de *Zee-Fakkels*, samengesteld door Jan de Marre, met een grote hoeveelheid tot dan toe geheim gehouden kaarten van het VOC-imperium. De uitgave was destijds een sensatie, want slechts van een paar gebieden waren eerder al betrouwbare overzichtskaarten beschikbaar, van Ceylon bijvoorbeeld. Toen de grootvader van Gerard, Johannes van Keulen, in 1681 was begonnen aan zijn ambitieuze project *De Nieuwe Lichtende Zee-Fakkels*, nam hij daarin een goed uitgewerkte kaart op van het eiland waarvan de VOC tussen 1638 en 1658 de kustgebieden op de Portugezen had veroverd. De betreffende paskaart was er één van een grote serie waarvoor Jan Luyken decoraties had gemaakt.

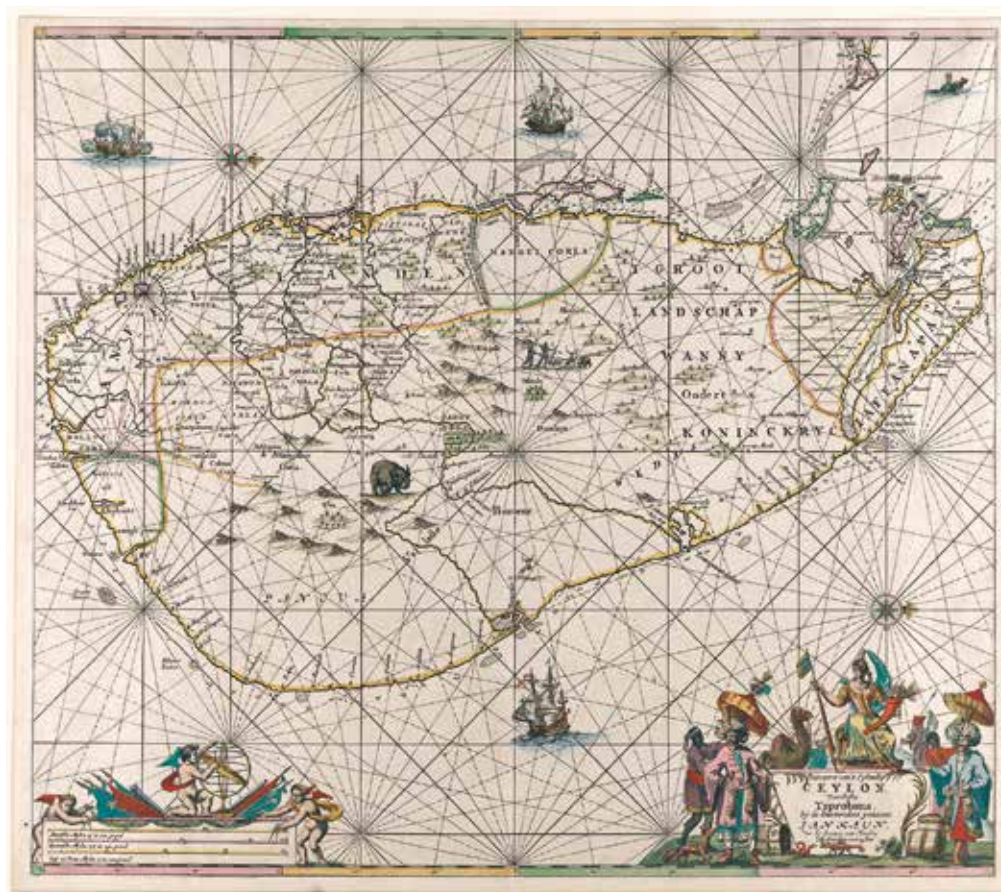
De cartouche toont een voor die tijd kenmerkend beeldverhaal: we zien de handel gepersonifieerd door een zogeheten

Dr. L.J. Wagenaar (1945)

werkte tot zijn pensioen als conservator bij het Amsterdam Museum. In die hoedanigheid was hij betrokken bij museale projecten in Sri Lanka en Indonesië. Hij promoveerde aan de Universiteit Leiden in 1994 en was sinds 1999 eerst als privaatdocent en nadien als gastdocent/onderzoeker werkzaam voor de Universiteit van Amsterdam.

Drie overzichtskaarten van Ceylon uit de jaren 1681-1683 nader bekeken

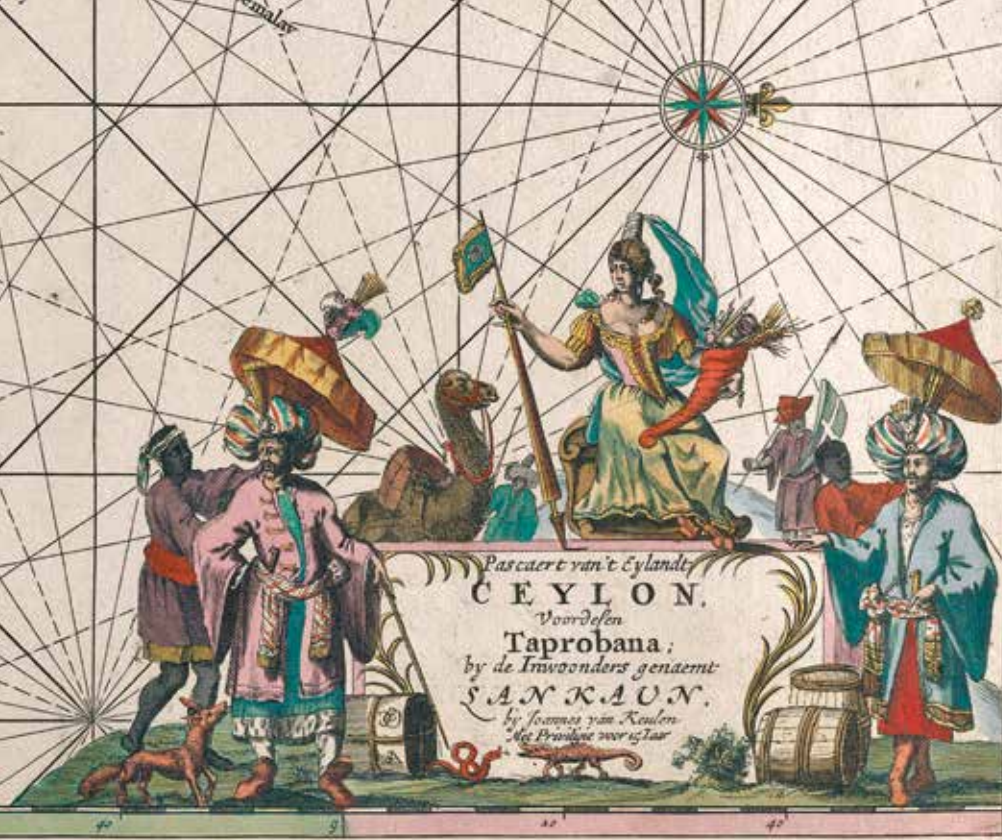

1. *Pascaert van 't eylandt Ceylon, voordesen Taprobana*, ca. 1683. Johannes van Keulen (1654-1715), uitgever. Jan Luyken (1649-1712), decoraties. Amsterdam Museum, Amsterdam, inv. nr. A 15701.

'maagd', die links en rechts geflankeerd wordt door imposante Oosterse figuren getooid met een tulband. De heren hebben niets met Ceylon te maken, het zijn de standaard vertegenwoordigers van de despoten van Azië, slaven beschermen hen tegen de zon met een kunstig vervaardigde parasol. Achter dit gezelschap staat een dromedaris of eenbultige kameel, bij uitstek het symbool voor Azië. We zien dit dier vaak afgebeeld op cartouches van kaarten van het werelddeel Azië, een voorbeeld hiervan is de uit vier delen bestaande wandkaart van Justus Danckerts (1635-1701).¹ Wie achter het

Koninklijk Paleis op de Dam loopt en omhoog kijkt, ziet hoe in het timpaan van het vroegere stadhuis de vier continenten worden verbeeld – ook daar wordt Azië als vanzelfsprekend door een dromedaris voorgesteld.

De cartouche van bovengenoemde kaart geeft als titel *Pascaert van 't eylandt Ceylon, voordesen Taprobana, by de inwoonders genaemt Lankaun*. In dit 'Lankaun' herkennen we de naam van het huidige Sri Lanka. Het eiland staat bekend vanwege zijn olifanten (*Elephas maximus maximus*) en dat was in de tijd van Jo-

1a. Detail van afbeelding 1: cartouche.

Johannes van Keulen ook al het geval, zoals blijkt uit de afbeelding van een olifant die midden in het binnenlandse koninkrijk Kandy is gesitueerd. De plaatsing op de kaart lijkt enigszins willekeurig, want in de bovenlanden werden de olifanten wel gebruikt, maar in het wild leefden de dieren vooral in de lager gelegen gebieden, in het zuidwesten en in het noorden. Dat doet hier overigens niet zozeer ter zake, de illustratie mag beschouwd worden als kenmerkend voor de zienswijze op Ceylon als 'olifantenland'. Eén zo'n olifant werd via de VOC-vestiging in Zuid-India naar Nederland vervoerd en tussen 1633 en 1655 werd het dier als een soort kermisattractie door Europa rondgezeuld. In 1641 en 1642 was het dier op allerlei plaatsen in Nederland te zien, onder andere in Amsterdam – Hansken, zoals het dier heette, is toen door Rembrandt getekend.

Een ander interessant detail is de afbeelding van twee jagers, van wie de ene met pijl en boog op een hert richt. Het lijkt erop dat Jan Luyken op de hoogte was van het bestaan van de oorspronkelijke bevolking van het eiland, de vedda's (Vedda betekent in het Sanskriet 'jager met pijl en boog'), maar mogelijk heeft hij het beeld gekopieerd van andere kaarten, bijvoorbeeld van jagers op Taiwan.

Een overzichtskaart door Nicolaas Visscher II, ca. 1681-1690

Nicolaas Visscher II (1649-1702), collega

en tijdgenoot van Johannes van Keulen, gaf in dezelfde periode ook een kaart van Ceylon uit.² Het Latijnse opschrift van zijn kaart, *Insula Ceilon olim Taprobana Incolis Tenarisin et Lankawn*, verwijst eveneens naar de naam Taprobana waaronder het eiland eerder bekend stond en ook Visscher vermeldt de naam die de bewoners van het land zelf gebruikten, namelijk 'Lankawn'. Visscher geeft met de decoratie rechtsonder wél een nadrukkelijke verwijzing naar het eiland: een olifant met zijn begeleider, de *kūrawa nūyaka*, krijgt er een prominente plaats toegewezen. De Portugezen verbasterden de Singalese benaming tot *cornaca*, de herkomst van het Nederlandse 'kornak'. Op de kaart is goed te zien dat deze een *benduwa* of prikstok in de hand heeft om de olifant instructies te geven door op de gevoelige *nila* en *anila* te drukken, of er zelfs in te prikken (omdat dit dierenleed veroorzaakt, is er tegenwoordig veel kritiek op het kunstjes laten doen door olifanten als toeristisch vermaak).³

Kennelijk beschouwde de uitgever het enorme dier als een belangrijk symbool van het eiland, ook al leert de informatie op de kaart ons dat de uitgever goed op de hoogte was van het feit dat de VOC zich niet vanwege de olifantenhandel in Ceylon had gevestigd, maar omwille van de profijtelijke kaneel. Met kapitale letters, groter dan elk ander gebruikt korps, worden in het zuidwesten van het eiland

de **CANEEL LANDEN** aangegeven. De omvang van dit gebied wordt duidelijk wanneer de kaartlezer het begin van de stippelijijn volgt vanaf de kustplaats *Dondere* (Dondra).⁴

Daar lezen we: *Eynde vant Canneel-Land die Beoosten dese Linie niet en Groeyt*. Ter hoogte van *Chilau* (Chilaw), wordt bij het noordelijke eind van de stippelijijn vermeld: *Benoorde dese Lini Groeyt geen Canneel*.

Rood-wit-blauwe vlaggetjes

De kaart van Nicolaas Visscher is uniek, omdat er veel bijzondere informatie in verwerkt is. Bij gebrek aan legenda of andere uitleg zal de contemporaine kaartlezer daar destijds niet zo van hebben geprofiteerd, maar voor ons ligt dat anders: wij kunnen aan de hand van oude en meer recente geschiedwerken de kaart veel beter 'lezen'. Laten we eerst naar de rood-wit-blauwe vlaggetjes kijken die de Nederlandse forten en posten langs de kust aangeven, met een vergrootglas zijn ze goed te zien – ze staan vermeld in onderstaande kadertekst.

Vanaf de rivier de Waluwe naar het noorden:

Waluwe (Walawe Ganga)
Tangale (Tangalle)
Mature (Matara)
Beligam (Weligama)
P[unto] Gale (Galle)
Gindere (Gintota)
Bentot (Bentota)
Calture (Kalutara)
Panture (Panadura)
Galkisse (bij het huidige Mount Lavinia)
Colombo (Colombo)
Negombo (Negombo)
Caimelle (Kammala)
Chilau (Chilaw)
Navacar (midden op het schiereiland Calpentijn)
Calpentyn (Kalpitiya)
Arippo (Arippu)
Manaar (Mannar)
Ponnerijn (Pooneryn)
Jaffanapatn[am] (Jaffna)
Hammen Hiel (Hammenhiel)

Aan de oostkust:

Trinquenemale (Trincomalee)
Batacalo (Batticaloa)

Nederlandse forten, schansen en posten langs de kust van de VOC-vestiging Ceylon, met vlaggetjes aangegeven op de kaart *Insula Ceilon olim Taprobana* van Nicolaas Visscher II.

2. *Insula Ceilon olim Taprobana*, ca. 1681-1690. Nicolaas Visscher II (1649-1702), uitgever. Ingekleurde kopergravure, 50 x 60 cm. Bijzondere Collecties, Universiteit van Amsterdam, Collectie Muller inv. nr. 33-13-46.

De meeste posten waren spaarzaam bemand door slechts een paar Europese VOC-militairen (vaak alleen maar een sergeant) en een stel inlandse soldaten, 'lascorijns' geheten. Vanuit zo'n post kon worden uitgekeken naar passerende schepen, daarnaast konden lascorijns die tevens als brieflopers dienst deden de brieftassen overdragen aan hun collega's, die de post vervolgens naar de uiteindelijke bestemming brachten. De fortificaties kunnen worden onderscheiden in verschillende categorieën, in de eerste plaats de grote vestingwerken, zoals Colombo, de hoofdplaats van het gouvernement Ceylon; Galle (*Punto Gale*), het bestuurscentrum van het gelijknamige commandement; en Jaffna (*Jaffanapatnam*), eveneens bestuurlijk centrum van een commandement, dat eens een zelf-

◀2a. Detail van afbeelding 2: De grens van het kaneelgebied ter hoogte van Dondre: "Eynde vant Canneel-Land die Beoosten dese Linie niet en Groeyt".

standig koninkrijk was geweest. In de tweede plaats de kleinere vestingen, zoals Matara, Kalutara, Negombo, Kalpitiya en Mannar aan de westkust, en Trincomalee en Batticaloa aan de oostkust; en ten slotte de schansen – eenvoudige structuren bestaande uit wallen van opgeworpen aarde en bovenaan voorzien van *paggers* of houten omheiningen.

Het voornaamste doel van de forten was om buitenlandse indringers af te schrikken. Daarnaast werden de garnizoenssoldaten ook wel ingezet om bij ongeregelde heden in het binnenland als ordedienst op te treden – de inlandse militie bestaande uit lascorijns werd niet betrouwbaar geacht om bij echte problemen te worden ingezet. Tenslotte hadden de kustforten een andere belangrijke functie, namelijk om het kustgebied te beschermen tegen aanvallen vanuit het binnenlandse rijk Kandy. De aanval van koning Raja Sinha II (r. 1635-1687)⁵ op het schiereiland Jaffna kon in 1670 worden verijdeld, dankzij het sterke fort en het uitgeruste garnizoen.

Sommige forten hadden nog een andere functie, zoals het afgelegen fort *Calpentyn*. Dat lag strategisch gesitueerd tegenover de havenplaats *Putelan* (Puttalam), dat voor het grootste deel van de Nederlandse aanwezigheid op Ceylon in handen was van het koninkrijk Kandy. Uitvoer vanuit Kandiaans grondgebied naar India, bijvoorbeeld van arecanoten – bestanddeel van de betelpruim – of invoer van textiele stoffen uit India kon vanuit fort Kalpitiya effectief worden voorkomen, ook al probeerden onverlaten – in de ogen

2b. Detail van afbeelding 2: Het kustgebied van Ceylon tussen Kalutara (*Culture*) en Chilaw (*Chilau*).

van de VOC – toch goederen te smokkelen. Opvallend op de kaart van Nicolaas Visscher II is de Nederlandse vlag bij het bovengenoemde Puttalam. Dat is maar heel kort in handen van de VOC geweest, in de periode 1665-1670. Hierover later meer.

Moeilijk te zien is het forteiland *Hammen* (*Hammen Hiel*), oorspronkelijk door de Portugezen aangelegd, maar in 1658 door de VOC veroverd. Gelegen tussen de eilanden *Leyden* (*Kaits*) en *Amsterdam* (*Karainagar*) speelde dit fort een belangrijke rol in de bestrijding van smokkelarij. Economisch gezien was de oostkust slechts van gering belang voor de VOC, er werd voornamelijk hout gekapt en over zee naar het westen van het eiland vervoerd. Op de kaart zijn Nederlandse vlaggen geplaatst bij de kleine Nederlandse enclaves Batticaloa en Trincomalee. Dichtbij de laatste had de koning van Kandy de havenplaats *Cottiar* (*Kottiyar*) in gebruik.

Vlaggetjes bij de forten aan de kust kennen we ook van latere kaarten, maar op de kaart van Nicolaas Visscher II worden opvallend veel forten en posten in het binnenland aangegeven. Dat lijkt niet overeen te komen met de situatie die we uit veel achttiende-eeuws kaartmateriaal kennen. Daarvan weten we dat de Compagnie toen maar een beperkt aantal forten in het binnenland in handen had: *Hangwelle* (*Hanwella*) in het district van Colombo, en *Akuresse* (*Akuressa*) en *Hakman* (*Hakmana*) in het commandement Galle, fortjes die de route moesten veiligstellen naar het grensfort *Katuwana* (*Catoene*). Maar hoe verklaren we de vlaggetjes bij plaatsen als *Barnepanetotte*, *Bibligam*, *Tammegamme*, *Arandoere*, *Ruanella*, *Sitavacq*, *Saffragam* en *Tontotte*?

Een trefzekere datering van de kaart van Ceylon door Nicolaas Visscher II is niet te geven, maar aangenomen wordt dat deze

2c. Detail van afbeelding 2: Het schiereiland Calpentijn (Kalpitiya) met het VOC-fort van die naam tegenover de havenstad Putelan (Puttalam).

2d. Detail van afbeelding 2: Nederlandse posten in het binnenland in de buurt van Kandy (*Candy*), rechts, en *Adams Peak* (*Adams Piek*), links.

is gemaakt ná 1681 maar waarschijnlijk vóór 1690. De VOC was op uitnodiging van Raja Sinha II naar Ceylon gekomen om de koning te helpen de Portugezen van het eiland te verjagen. Maar al snel na het begin van de militaire acties was de verhouding tussen de Compagnie en Raja Sinha II verslechterd, vooral omdat de Compagnie weigerde de door haar veroverde Portugese forten aan de koning over te dragen. De agressieve expansie-politiek van de gouverneurs vader (g. 1662-

1675) en zoon Rijcklof van Goens (g. 1675-1679) leidde tot een dieptepunt in de relatie. Van Goens senior wilde koste wat kost zijn ambitie verwezenlijken om hetzelfde grondgebied in handen te krijgen als de Portugezen vóór hem in bezit hadden gehad. In de veronderstelling dat de machtspositie van Raja Sinha II was aangetast door een (overigens mislukte) rebellie eind december 1664, dacht Van Goens senior zijn droom te kunnen verwelijken. In april 1665 rukten twee

legergroepen op vanuit Colombo en Galle, richting *Bibligam* (Bibilegama) en *Ruanella* (Ruvanvalla), en al snel kon een aantal belangrijke plaatsen op Kandiaans grondgebied worden ingenomen. In de periode 1665-1670 wist Van Goens met weinig tegenstand de belangrijke kaneelgebieden in de provincies Saffragam, Vier Korles en Zeven Korles te veroveren,⁶ maar in de jaren 1670-1672 sloeg Raja Sinha II met grote kracht terug – daar had de gouverneur niet op gerekend. Als eer-

3. Kaart van geheel Ceilon met de Adamsbrug, ca. 1665-1670? Anoniem.. Gekleurde tekening, 73 x 75 cm, schaal ca. 1:712.000. Nationaal Archief (NA), Den Haag, Verzameling Buitenlandse Kaarten Leupe, supplement, 4.VELH, inv. nr. 326.

ste moesten de schansen en posten die gevaarlijk dichtbij de hoofdstad Kandy lagen door de troepen van de VOC worden ontruimd. Na het vertrek van zijn vader in mei 1675 naar Batavia (waar hij in 1678 werd aangesteld als gouverneur-generaal) wilde Rijcklof van Goens junior van geen wijken weten en hij wist zelfs een deel van het verloren gegane gebied weer in te nemen. Dat alles had een ruïneus effect op de opbrengst van kaneel in de gebieden die tot dan toe in handen waren gebleven van de Compagnie – veel kaneelschillers hadden namelijk gehoor gegeven aan de oproep van de koning om het territoir van de Compagnie te verlaten en naar Kandy te komen. De directie in Nederland besloot dan ook om Rijcklof van Goens junior te ontslaan en te vervangen door Laurens Pijl (g. 1679-1692). De vraag is nu: wat hebben de vlaggetjes

op de kaart, althans degene die zijn gesitueerd in het binnenland, te maken met het conflict tussen de VOC en Kandy? Het antwoord daarop valt te vinden in het Nationaal Archief.

Een anonieme manuscriptkaart

Het Nationaal Archief bewaart een kaart van Ceylon zonder vermelding van auteur en datum.⁷ Volgens de inventaris is de kaart 'vermoedelijk' zeventiende-eeuws, maar een nadere beschouwing van de kaart van Nicolaas Visscher II maakt duidelijk dat Visschers kaart een tamelijk nauwkeurige kopie is van de kaart in het Nationaal Archief en dat deze manuscriptkaart dus gemaakt moet zijn vóór 1681 en dus is deze wel degelijk zeventiende-eeuws – hier onder wordt een poging gedaan een nauwkeuriger benadering te geven van het jaar van ontstaan.

Een paar afbeeldingen met details mogen volstaan om de overeenkomsten tussen de handgetekende kaart en de gedrukte versie aan te geven.

We vinden exact dezelfde grenzen van de 'caneel landen' en ook de commentaren bij de grenzen zijn eensluidend (in het zuiden 'Eijnde van 't Caneel landt die Beoosten dese Linje niet en groeijt', respectievelijk bij Chilaw 'eijnde van't Caneel Landt die benoord' dese lini niet groeijt'). De rood-wit-blauwe vlaggetjes zien we op dezelfde locaties, met een paar uitzonderingen. Hammenhiel bijvoorbeeld staat wel aangegeven, maar zonder naamvermelding. In de manuscriptkaart staat bij de toegang tot het schiereiland Jaffna het bekende symbool van een fortje getekend, met vlag, zonder dat daarbij is aangegeven dat het de schans *Passeco*

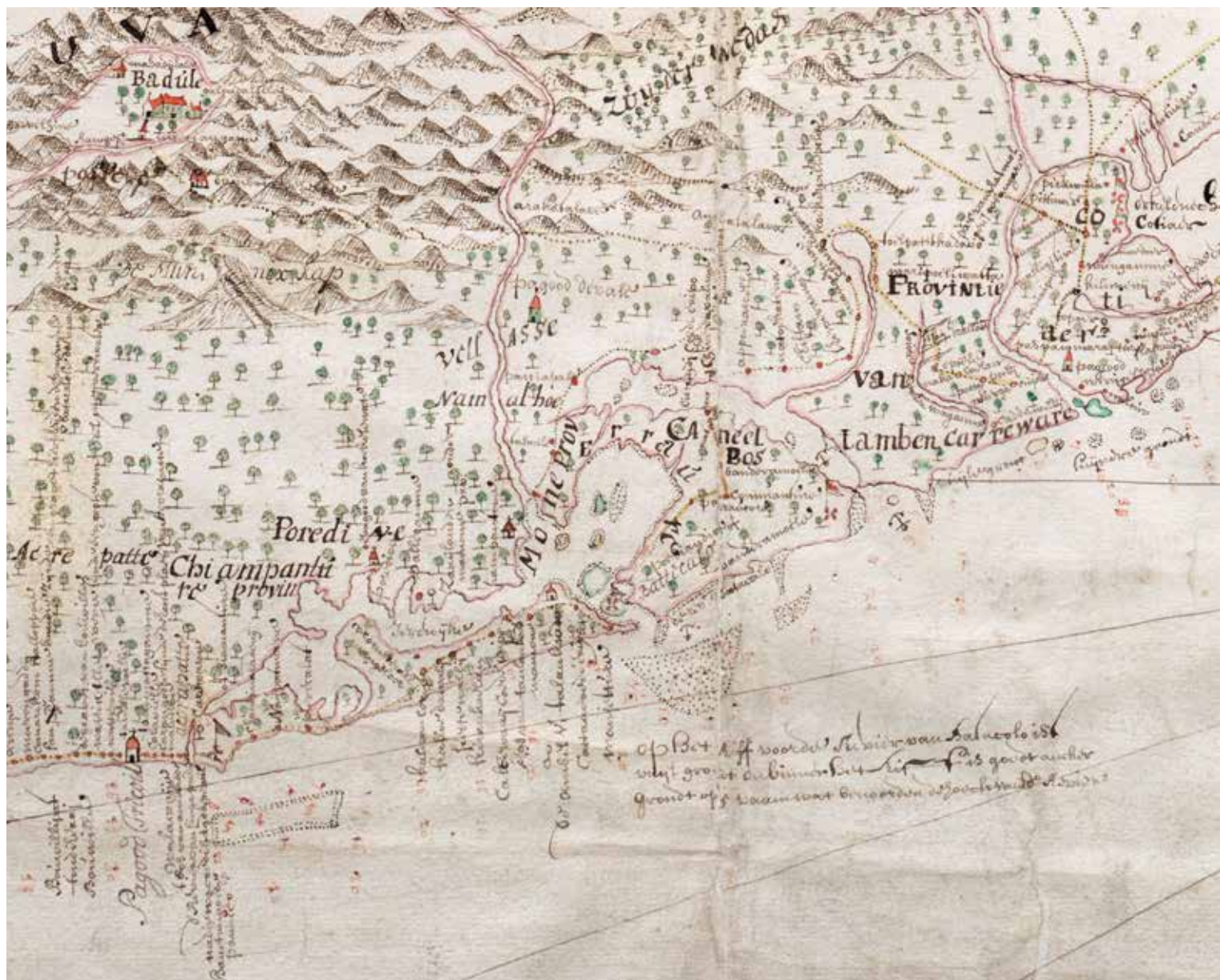
3a. Detail van afbeelding 3: de oostgrens van het kaneelgebied: 'eijnde van 't caneel landt die beoosten deze linje en niet groeijt'. Links ligt Negombo, rechts het schiereiland Kalptiya (Calpentijn)..

betreft; ook *Punto Pedro* (Point Pedro) wordt niet met naam genoemd. In het zuiden, ten oosten van Matara, staat ook *Nilwelle* (Nilwella) als fortje vermeld. Dat sommige posten met een andere spelling staan weergegeven (bijvoorbeeld *Beligam-Billigam*), is van weinig betekenis. Een wezenlijk verschil is het groter aantal militaire posten in het binnenland. Kennelijk waren deze voor de maker van de manuscriptkaart van groot belang. Het vermoeden lijkt gewettigd dat de kaart is vervaardigd om de stand van zaken van de militaire operatie van gouverneur Rijcklof van Goens senior aan te geven. De weergave van wegen en paden, en het aangeven van de plaatsen waar rivieren konden worden overgestoken, kan er op duiden dat de kaartmaker op zoek is geweest naar militair relevante informatie. Het aangeven van posten aan de zuid-

oostkust tussen Batticaloa en de Walawa Ganga toont aan dat de kaartmaker buitengewoon goed op de hoogte is geweest van de militaire operaties in de jaren 1665-1670 – het kan haast niet anders dat hij de informatie heeft verzameld in opdracht van de gouverneur.

Hoe deze kaart in handen is gekomen van Nicolaas Visscher II is niet duidelijk. Het lijkt aannemelijk dat Amsterdamse kaartuitgevers goede contacten hadden op het Oost-Indisch Huis, bijvoorbeeld met de directiesecretaris of misschien zelfs met één van de directeuren. Officieel echter was het bedrijfsarchief van de VOC voor buitenstaanders niet toegankelijk en pas in 1753 werd een deel van het kaartmateriaal uitgegeven door Jan de Marre. Voor de bestudering van het overige materiaal moesten onderzoekers wachten

tot ver na de opheffing van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (1799), toen de archivaris P.A. Leupe de verzameling tekeningen en kaarten had geïnventariseerd. Zijn inventaris (VEL) uit 1867 en die van het latere supplement bewerkt door S.P. l'Honoré Naber (VEL H) hebben het manco dat ze geen goede indruk geven van het verband met de brieven die de bestuurders uit 'Indië' naar Nederland stuurden – de zogeheten Overgekomen Brieven en Papieren (OBP). Door het ontbreken van de juiste datering van het kaartmateriaal is het vaak lastig de historische context te vinden en de reden van vervaardiging te begrijpen. De hier behandelde manuscriptkaart heeft hoogstwaarschijnlijk deel uitgemaakt van de immense berg post aan de Nederlandse directie, maar zeker is dat niet. Het ontbreken van nadere gegevens maakt dat

3b. Detail van afbeelding 3: Batticaloa (*Batticalo*) met vermelding van een "caneel bos".

we voorzichtig moeten zijn met het duiden van veel fortjes en schansen die op de manuscriptkaart met rood-wit-blauwe vlaggetjes zijn aangegeven, en dat geldt in het bijzonder die in het binnenland en aan de oostkust.

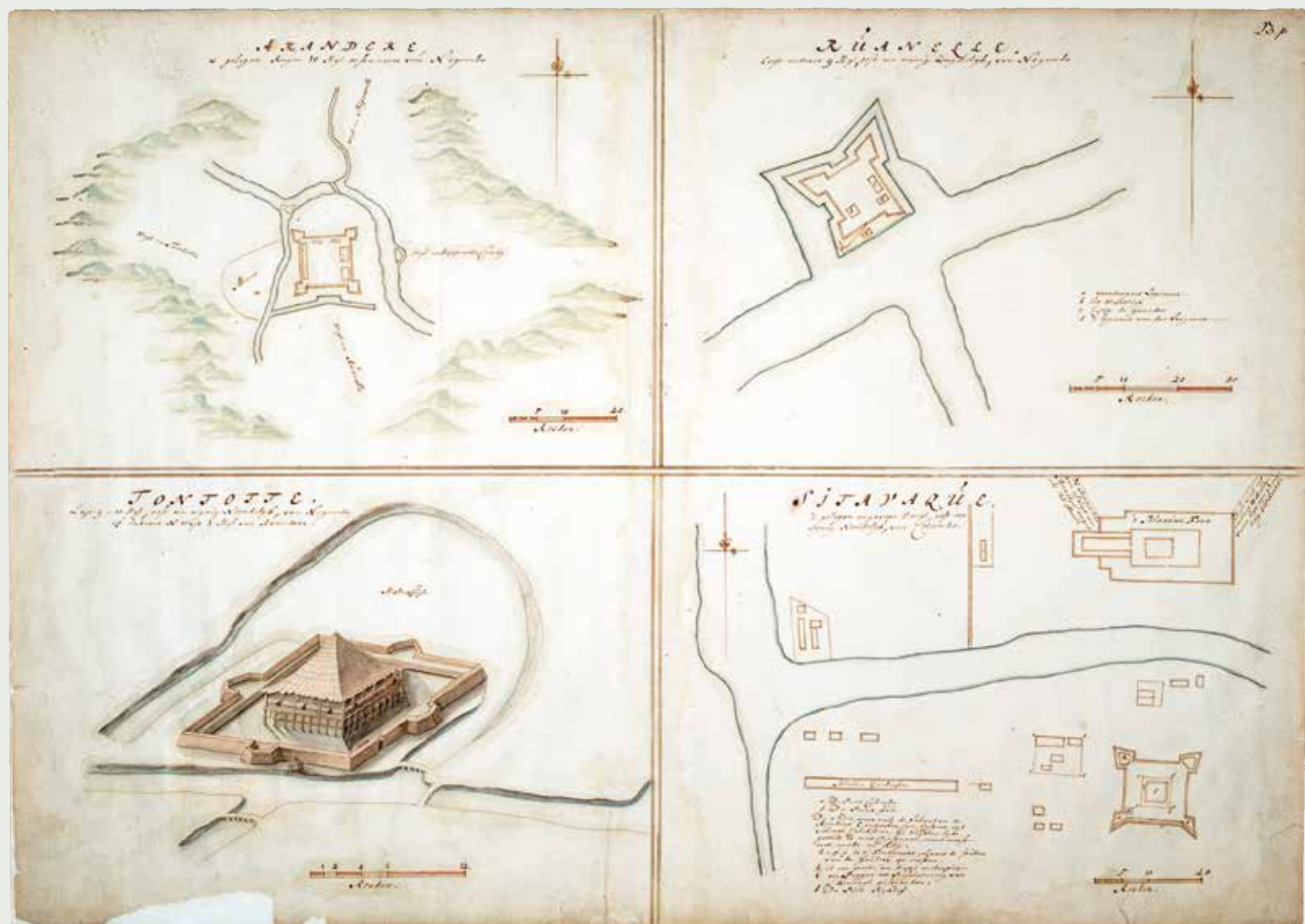
Overigens, ook andere, met name economische en maritiem nuttige informatie is op de manuscriptkaart aangetekend. Bij Batticaloa bijvoorbeeld staat met grote letters een 'Caneel Bos' vermeld. Deze informatieverschaffing kan verbonden worden met de expansiepolitiek van Van Goens senior: hij had namelijk de ambitie om Ceylon te maken tot tweede centrum van het handelsrijk van de VOC en daarom maakte hij zijn superieuren in Batavia en de directie in Nederland wijs dat in Ceylon ongekend hoge winsten behaald konden worden. De bekende auteur Fran-

çois Valentijn (1666-1727) was een heel andere mening toegedaan. In het vijfde deel van zijn *Oud en nieuw Oost-Indiën* dat onder andere over Ceylon handelt, geeft Valentijn een uitvoerig verslag van de eerste fase van de door Rijcklof van Goens senior in 1665 begonnen oorlog. Hij schrijft daarover: "Hierop waren de Ceylonse brieven opgepropt van allerley voorspoed en belofte van overvloedige rykdommen en winsten".⁸ De vermelding op de manuscriptkaart van het kaneelbos bij Batticaloa en van de olifantenkraal ten noordoosten van Matara (*Mature*): "Geyre Weijs of Eliphants Vangh Plaats" zou dus gezien kunnen worden als onderdeel van Van Goens' propaganda over de economische potentie van Ceylon. Dit soort informatie is van de manuscriptkaart letterlijk overgenomen op de kaart van Nicolaas Visscher II (zie afbeelding 2a).

François Valentijn was niet de eerste die zich kritisch uitliet over de onzinnige beloften van gouverneur Rijcklof van Goens. Pieter van Dam (1621-1706), tientallen jaren directiesecretaris (*advocaat*) van de Compagnie, liet zich eerder in zijn voor de directie geschreven overzicht over de geschiedenis en het functioneren van de VOC (*Beschryvinge van de Oost-indische Compagnie*, geschreven ca. 1693-1701), ook laatdunkend uit over Van Goens en zijn overdreven voorstelling van zaken omtrent de mogelijkheden die Ceylon zou bieden. En de beleidsmakers zelf, de Heren XVII, waren uiteindelijk ook niet meer bereid de kostbare militaire campagnes van vader en zoon Van Goens te steunen. De oorlog werd gestaakt.

Laurens Pijl wist de verhouding tussen de VOC en Kandy te herstellen, onder

Kaartjes zonder datering van de schansen Arandere, Tontotte, Ruanelle en Sitavaque.

4. De schansen Arandere, Tontotte, Ruanelle en Sitavaque, vóór 1679? Isaak de Graaf. Nationaal Archief (NA), Den Haag, Verzameling Buitenlandse Kaarten Leupe, supplement, 4.VEL, inv. nr. 1074.

andere door de teruggave van de binnenlandse fortificaties die nog niet door Kandy waren heroverd. Indien het inderdaad zo is dat de manuscriptkaart gerelateerd kan worden aan de expansiepolitiek van vader en zoon Rijcklof van Goens, dan is het opmerkelijk dat hun aanvankelijke successen, te zien aan alle Nederlandse vlaggetjes op de manuscriptkaart, nog een tijd zijn blijven voortleven in de door Nicolaas Visscher II uitgegeven kaart van ca. 1681-1690.

Het hieronder weergegeven blad bewaard in het Nationaal Archief (VEL 1074) is een goed voorbeeld van de eerder genoemde gebrekkige documentatie. Het blad vormt onderdeel van de Atlas Isaak de Graaf en alle daarin opgenomen kaarten zijn gebaseerd op materiaal vervaardigd vóór 1696. Zoals bij veel andere kaarten het geval is, is ook van VEL 1074 de precieze datering niet bekend – vervaardiging tijdens de campagne van Rijcklof van Goens senior (1665-1670) of tijdens de periode van heroveringen door Rijcklof van Goens junior (ca. 1675-1679) is heel aannemelijk. De verovering van deze plaatsen door Van Goens senior moet zeer bedreigend zijn geweest voor het koninkrijk Kandy en het verlies van Sitavaque zal door de koning stellig als een affront zijn ervaren, want dit was de hoofdstad van het vroegere Singalese koninkrijk dat eind zestiende eeuw in Portugese handen was gekomen. Raja Sinha II zette dan ook alles op alles om Sitavaque in 1679 opnieuw in handen te krijgen, maar andere forten bleven voorlopig in handen van de Compagnie. Laurens Pijl kon de verzoeningspolitiek niet met succes afsluiten indien hij de omstreken forten Arandere en Bibligamme niet aan Kandy zou teruggeven. Dat gebeurde dan ook in 1687, zo lezen we in de post die uit Colombo, via Batavia, naar Nederland was opgestuurd.⁹ De tekening moet dus vóór dat jaar zijn gemaakt.

Noten

1 Zie Amsterdam Museum, inv. nr. A 40460.

Justus Danckerts toonde de dromedaris ook op zijn atlaskaart van 1680 – beide afbeeldingen zijn gebaseerd op het werk van Frederik de Wit (1629/1630-1706) uit ca. 1675.

2 *Insula Ceilon olim Taprobana*. Nicolaas Visscher II (1649-1702), uitgever, ca. 1681-1690. Ingekleurde kopergravure, 50 x 60 cm gemaakt voor de *Atlas Minor* (1683). Bijzondere Col-lecties, Universiteit van Amsterdam, Collectie Muller inv. nr. 33-13-46.

3 Zie ook het essay door Remco Raben over

olifanten in Ceylon, in: Max de Bruijn en Remco Raben, *The world of Jan Brandes, 1743-1808. Drawings of a Dutch traveller in Batavia, Ceylon and Southern Africa*. Zwolle/Amsterdam: Waanders Publishers/Rijksmuseum, 2004, 262-298.

4 Voor de duidelijkheid: in dit artikel staan de plaatsnamen zoals deze op de besproken kaarten worden vermeld steeds in *cursief* aangegeven; de huidige Engelstalige plaatsnamen (Sri Lanka heeft drie officiële talen: Singalees, Tamil en Engels) zijn steeds in romein weergegeven.

5 Bij de koning van Kandy is de regeerperiode (r.) aangegeven, bij de gouverneurs van de VOC hun ambtsperiode (g.).

6 *Korle* is de Singalese benaming voor district of provincie. Aan het hoofd van een grote provincie staat een gouverneur, 'dessave' genoemd. Deze term is door de VOC overgenomen als naam van de Nederlandse bestuurders over de inlandse bevolking in de Commandementen van Jaffna en Galle en in het District van Colombo. De meeste korles in het territoir van de Compagnie werden bestuurd door een inlandse functionaris met de naam *korale*.

7 Nationaal Archief (NA), Den Haag, Verzameling Buitenlandse Kaarten Leupe, supplement, 4.VELH, inv. nr. 326: *Kaart van geheel Ceilon met de Adamsbrug*. Vermoedelijk 17de eeuw. Ge-kleurde tekening. Groot 73-75 cm.' Schaal ca. 1: 712.000. De kaart is groot afgedrukt in: Ceylon/Rob van Diessen, Bert Nelemans met medew. van Sri Lanka National Archives, Sri Lanka National Museum, Sri Lanka Survey Department. Voorburg [etc.]: Asia Maior/Atlas Maior [etc.], 2008, 37.

8 François Valentijn, *Oud en nieuw Oost-Indiën*. Vijf delen. Dordrecht: Joannes van Braam; Amsterdam: Gerard Onder de Linden, 1724-1726, deel V, Ceylon, p. 251-252.

9 NA, VOC 1438, f. 1348-1361: 'Drie stux verclaringen van d'affgekome gevangenen uijt Candia de dato 10, 12 en 14 Julij [1687] met de recolomenten daerop concernerende het overgaan van de posten Arandore en Bibligamme mitsgaders haar wedervaren in Candia etcetera'; NA, VOC 1438, f. 1361-1371: 'Rapport van den lieutenant Mollier met de gevangenen uijt Candia wegens 't overgeven van Bibligam met een ampliatio bij forme van recoloment'.

Summary

A close look at three overview maps of Ceylon made in the years 1681-1690 / by Lodewijk Wagenaar. In the 1680s the Amsterdam cartographers and publishers Johannes van Keulen (1654-1715) and Nicolaas Visscher II (1649-1702) each launched an overview map of the island of Ceylon (in 1972 renamed to Sri Lanka). The map by Van Keulen was a so-called chart or, in Dutch, *pascaert*. The second was a remarkably detailed map with all Dutch fortresses, entrenchments and minor stations marked with little Dutch

flags. In the period of publication of this map the Dutch East India Company (VOC) did not possess all forts as indicated by these flags. On the contrary, most forts situated inland and along the east coast then were firmly in the hands of the interior kingdom of Kandy. Therefore, one may wonder what source Visscher had at his disposal. Unmistakably it must have been the manuscript map kept in the Dutch National Archives (VELH 326).

Lodewijk Wagenaar, a specialist in the history of Sri Lanka's Dutch Period, invites the reader to look closely at historic maps to better understand the past: in this case, of Sri Lanka. Even though many manuscript maps have been handed down without too much information about author and date, precise research can offer unexpected clues that bring us to new insights about lost contexts of such material. The manuscript map discussed here must have been commissioned by Rijcklof van Goens senior, or his son and successor Rijcklof van Goens junior, either during the first stage of the war against the kingdom of Kandy (1665-1670) or somewhat later, but certainly before 1679 – the year of the latter's dismissal and the beginning of the new appeasement policy towards Kandy executed by governor Laurens Pijl.

The map published after 1681 by Nicolaas Visscher, of which the Royal Library (KB) in The Hague keeps a fine coloured exemplar, clearly shows that private Amsterdam mapmakers made use of maps from the secret collection of the VOC. In this case, however, it is also apparent that Visscher did not update the information he had; hence, at the time of publication, his map was obsolete in many details.

De Topografische Dienst van Nederlands-Indië, Batavia 1864-1950

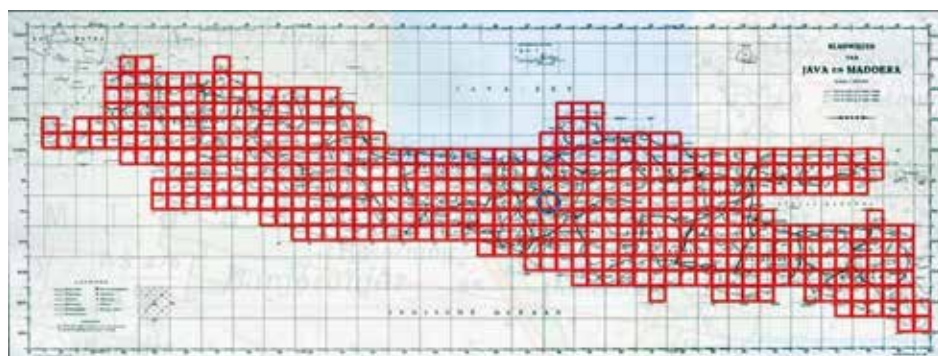
1. Jaren der kartering van de diverse residenties. 1. Bantam, 2. Batavia, 3. Preanger Regentschappen, 4. Krawang, 5. Ciberbon, 6. Tegal, 7. Banjoeas, 8. Pekalongan, 9. Bagelen, 10. Kedoe, 11. Djokjakarta, 12. Soerakarta, 13. Semarang, 14. Japara, 15. Rembang, 16. Madioen, 17. Kediri, 18. Soerabaja, 19. Pasoeroean, 20. Proboling, 21. Besoeki, 22. Banjoewangi en 23. Madoera.

1. Overzicht van de vervaardiging van de residentiekaarten van Java op de schaal 1:100.000, met jaar van opname. Uit: F.J. Ormeling Sr (2000) De residentiekaarten van Java en Madoera. *Caert Thresoor* 19-2, 2000.

Tegenstrijdigheden

Onder de eerste directeur van de Dienst, W.F. Versteeg (1864-1867) begon de uitbreiding van de werkzaamheden. Voordien was er slechts sprake van één enkele opnemingsbrigade (in de residentie Cirebon) die, na een proefopname in de residentie Batavia, met de systematische kartering van Java begon. In 1886, toen de opname van Java voltooid was (zie afbeelding 1), stonden er zes opnemingsbrigades in het terrein, en was ook de triangulatie van het eiland voltooid, zodat men met de kartering van de buitengewesten kon aanvangen. Dankzij de expertise van meester-drukker Charles Eckstein, de latere directeur van de Topografische

Dienst in Nederland, behaalden de gedrukte residentiekaarten van Java op de schaal 1:100.000 meer prijzen op wereldtentoonstellingen dan enig ander kaartproduct vóór de Eerste Wereldoorlog. Nettekeningen van de opnamebladen op de schaal 1:20.000 werden vanaf 1870 ook gedrukt, aanvankelijk alleen in zwart of met één of twee steunkleuren. Ze zouden later dienen als ondergrond voor het intensieve bouwprogramma voor de infrastructuur van het eiland – voor spoorwegen, trambanen, wegen, fabrieken, irrigatiekanalen en plantages – dat zou volgen. In de twintigste eeuw werd een kaartserie van Java op de schaal 1:50.000 voltooid en frequent geactualiseerd, en

2. Bladwijzer van de topografische kaartserie 1:50.000 van Java, uitgegeven tussen 1898 en 1942. Een aantal van deze bladen verscheen in deze periode in drie verschillende edities. Bron: UB Leiden-website Dutch Colonial Maps

Na artikelen over de residentiekaarten (*Caert-Thresoor* vol. 19-2, 2000), de Topografische Dienst in de jaren '20 en '30 (*Caert-Thresoor* vol. 24-1, 2005), naoorlogse topografische karteringen van Nederlands-Indië (*Caert-Thresoor* vol. 26-4, 2007) en de nauwkeurigheid van kaarten van Java vóór de triangulatie (*Caert-Thresoor* vol. 35-1, 2016) volgt hier een overzichtsartikel over de hele periode van 1864-1950 waarin de Topografische Dienst in Batavia, met een onderbreking van 1942-1946, operationeel was.¹ In het artikel van Paul van den Brink over het *Encyclopaedisch Bureau* elders in dit nummer worden als twee belangrijke mijlpalen in de kartering van Nederlands-Indië de opheffing van het cultuurstelsel (ca. 1870), die leidde tot de opheffing van het embargo op Javaanse kaartseries, en het optreden van Van Heutsz (1898-1909), die de kartering van de buitengewesten sterk stimuleerde, genoemd. In iets mindere mate zijn die mijlpalen ook zichtbaar in deze studie over de Topografische Dienst. In 1864 werden de opnemingsbrigades van het korps Genie van het Koninklijk Nederlands Indisch Leger (KNIL) direct onder de Generale Staf geplaatst, bovendien werd er een apart hoofdkwartier voor ze ingericht. Deze mijlpaal werd later beschouwd als het begin van de Topografische Dienst van Nederlands-Indië. In 1939, toen de 75^e verjaardag van de Dienst werd gevierd, bestonden er van de hele archipel, met uitzondering van het nauwelijks bewoonde ongerepte oerwoud op Borneo en Nieuw-Guinea, topografische kaarten op schalen vanaf 1:100.000.

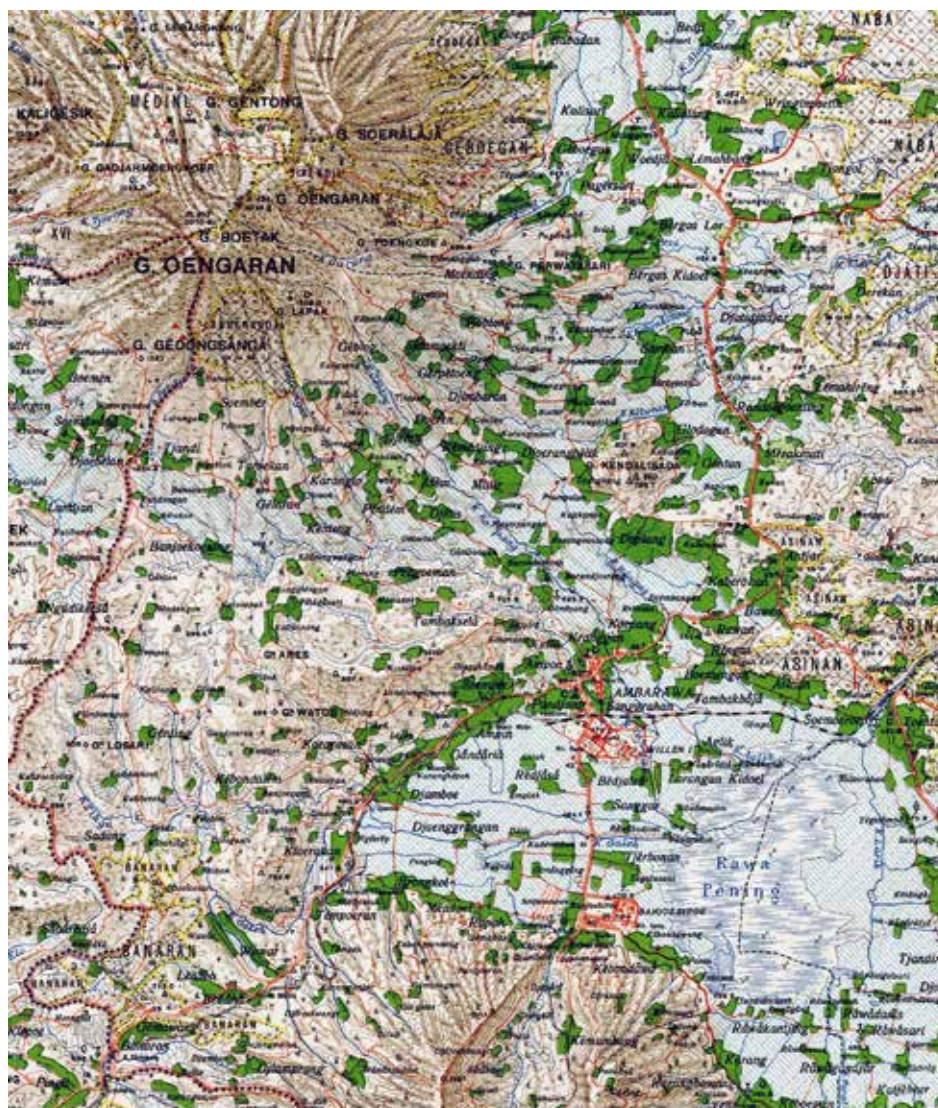
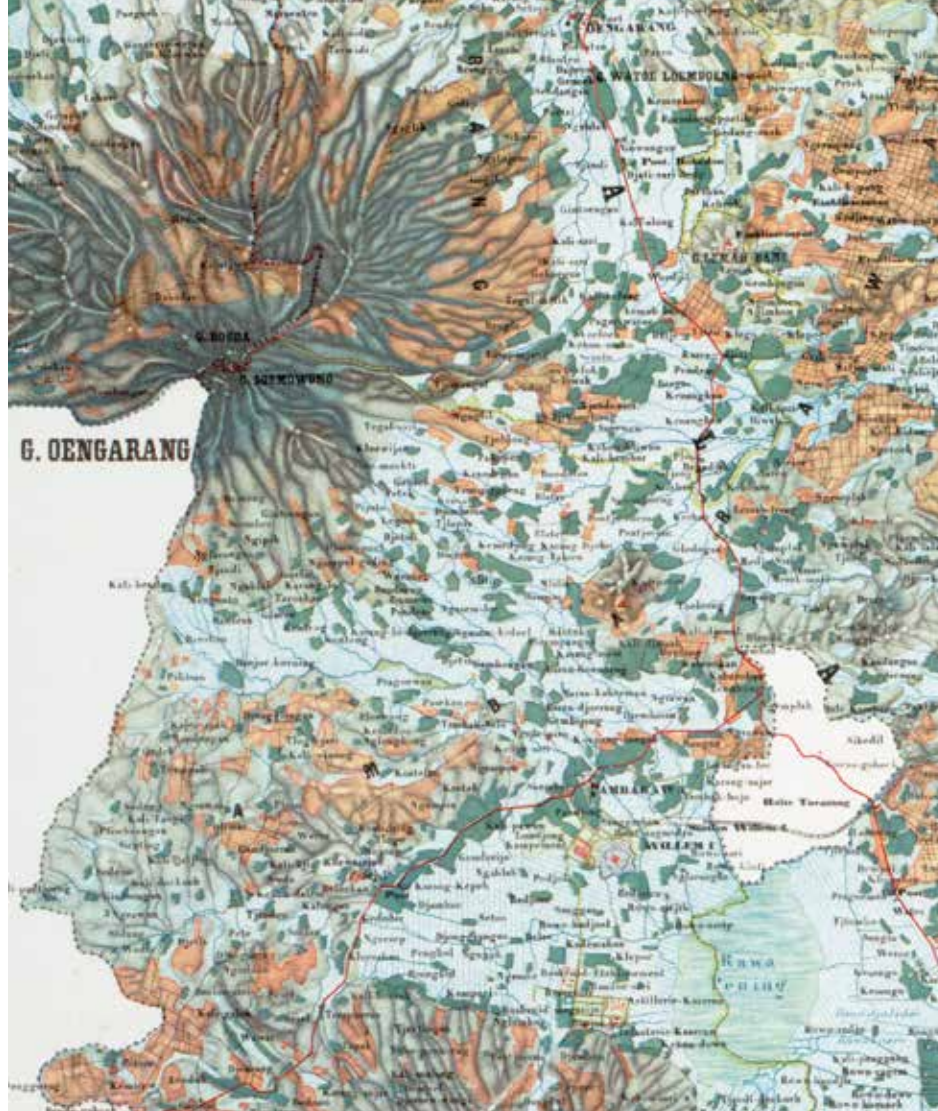
Dr F.J. Ormeling is emeritus hoogleraar Kartografie en lid van de Explokat onderzoeks-groep, Bijzondere collecties, Universiteit van Amsterdam

werd de systematische kartering van de buitengewesten versneld (volgens KNAG-voorzitter J.W. IJzerman was in 1904 nog slechts een zesde gedeelte van de archipel topografisch opgenomen).² Aangezien veel overheidsinstanties, zoals de Geologische Dienst, de dienst van het Boswezen, de Irrigatiedienst, het Kadaster en de Spoorwegmaatschappijen allemaal onafhankelijk van elkaar hun eigen karteringswerkzaamheden hadden opgezet, werden deze activiteiten in 1905 op elkaar afgestemd om overlap te voorkomen en werd afgesproken dat al het drukwerk zou worden uitgevoerd op de persen van de Topografische Dienst.³ Dat maakte deze dienst in één keer tot de grootste drukkerij van Zuidoost-Azië. Deze ontwikkeling was mede mogelijk gemaakt door de onder gouverneur-generaal J.B. van Heutsz (1904-1909) ingezette grotere bemoeienis van de overheid met de infrastructuur en dus ook met de daarvoor benodigde kartering.⁴ De Topografische Dienst in Batavia opereerde geheel onafhankelijk van de Topografische Dienst in Nederland, op een schaal (80 x Nederland) en met een (bergachtig) terrein dat niet met het thuisland was te vergelijken. Al in 1924 stelde de Dienst een geograaf aan om toezicht te houden op de productie van kleinschalige kaarten en de tekenaars te leren hoe ze de verschillende terreinvormen moesten karakteriseren. Tot zover zijn dat allemaal positieve aspecten.

Aan de andere kant leed de oorspronkelijke opname voor de residentiekaart 1:100.000 (gepland als een topografisch-statistische opname) onder het feit dat er drie verschillende instanties bij betrokken waren: de triangulatie werd verondersteld te worden uitgevoerd door de Geografische Dienst van de Marine, de statistische opname door het Statistisch Bureau van het Binnenlands Bestuur en de topografische opname door de Topografische Dienst van het leger. Als legeronderdeel had de Topografische Dienst te lijden van het feit dat legerofficieren geacht werden te circuleren, een periode bij de Topografische Dienst gedetacheerd werden en

► 3a en b. Boven de 1:100.000 residentiekaart (1871) en onder de 1:100.000 graadafdelingskaart (1913) van het gebied rond het fort Koning Willem I in Midden-Java. De witte uitsparing in de bovenste kaart vormt een enclave van het vorstenland Surakarta. Bron residentiekaart: UB Utrecht, VII C.b.1; bron graadafdelingskaart: UB Utrecht VII C.b.98.

dan weer naar een ander onderdeel overgeplaatst werden. Hun werk werd bovendien iedere drie of vier jaar onderbroken door een langdurig Europees verlof. Dat overplaatsingssysteem eindigde pas in 1907, toen de Dienst een geheel onafhankelijke positie verwierf, maar de onderbrekingen door de Europese verloven zouden blijven.⁵ Zowel burgerlijke overheidsinstellingen als het bedrijfsleven probeerden topografen en tekenaars van de Topografische Dienst te rekruteren nadat ze daar scholing en ervaring hadden opgedaan; de burgerlijke diensten betaalden beter en hadden ook betere secundaire arbeidsvoorwaarden, zoals pensioenen voor weduwen en wezen en periodiek verlof. Het wegglokken van het legerpersoneel op basis van deze voordelen maakte het noodzakelijk continu voor scholing van nieuwe krachten te zorgen, om de nodige expertise en mankracht te behouden.

Ook de verstrekking van het kaartmateriaal werd streng bekritiseerd: bevelhebbers van legeronderdelen klaagden erover dat ze geen exemplaren hadden ontvangen van de gedrukte residentiekaarten.⁶ Daarnaast was er de periodiek terugkerende eis om te bezuinigen en dat leidde in veel gevallen tot kortzichtige besparingen die later veel duurder bleken uit te vallen en soms zelfs, zolang de begroting niet in Indië maar in Den Haag werd vastgesteld, tot crises waarbij het bestaan van de Dienst zelf op het spel stond. Dat was bijvoorbeeld het geval in de jaren 1880, na de voltooiing van de eerste editie van de Residentiekaarten van Java, en dat ondanks het feit dat het duidelijk was dat zeker de helft van die kaarten reeds sterk verouderd was.

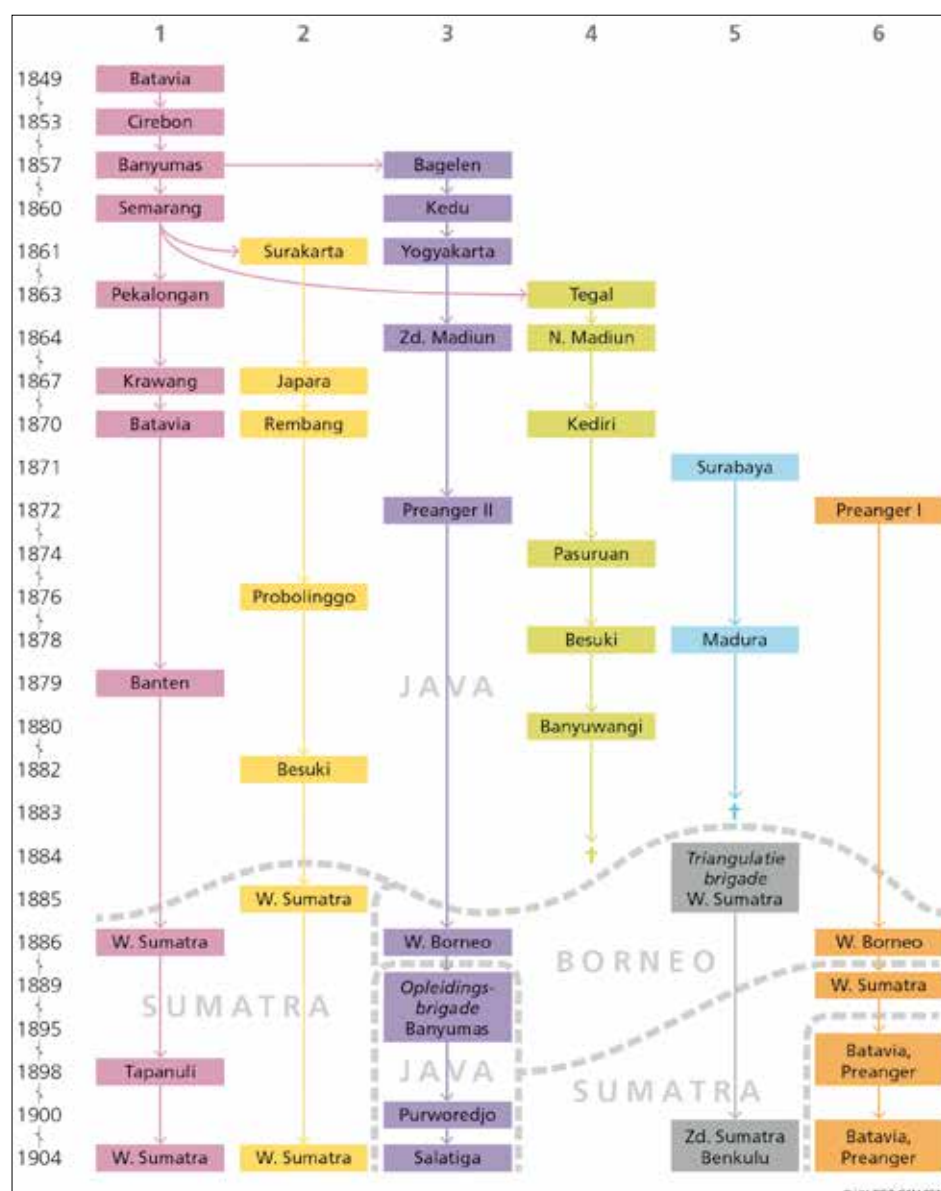
De Dienst had veel te lijden van het feit dat er aanvankelijk te weinig aandacht besteed was aan een behoorlijke triangulatie, wat later leidde tot de noodzaak van een nieuwe gedeeltelijke triangulatie van Midden-Java. Het feit dat de opname residentiegewijs was geschied, ondanks een voortdurende verandering van de residentiegrenzen, gekoppeld aan de reproductie van de 1:100.000 kaarten in Europa, leidde soms tot vertragingen van meer dan tien jaar, zodat de grenzen op de kaart, tegen de tijd dat de gedrukte exemplaren weer terug waren in Indië niet langer klopten met de grenzen in het terrein.

Ondanks het feit dat de gedrukte kaarten reprotechnische hoogstandjes vormden

en overal ter wereld op wereldtentoonstellingen gouden medailles wonnen, waren ze ongeschikt voor het beoogde gebruik – tenminste niet voor het beoogde militaire gebruik. Het feit dat op de kaarten meer dan vijftien verschillende grondgebruikstinten waren gecombineerd met schaduwscrapjes en een zware belettering verhinderde het waarnemen van te veel details en maakte de waarneming van hellingen (zie afbeelding 3) onmogelijk. Als klap op de vuurpijl was de kaart zo duur om te reproduceren, dat voor een tweede editie van de kaart, die circa 25

jaar na de eerste editie zou uitkomen, alleen de infrastructuur werd bijgewerkt en het grondgebruiksbeeld van de eerste editie werd aangehouden, terwijl er tegen die tijd een geheel andere combinatie van exportgewassen werd geteeld.

Rond 1910 waren al die problemen opgelost: men had de kaartschaal vergroot tot 1:50.000, een regulier systematisch en volledig actualiseringsprogramma was ingevoerd en de weergave van het grondgebruik was vereenvoudigd tot het aangeven van sawahs en bossen met vlaksym-

4. De dans van de opnemingsbrigades: reconstructie van de bewegingen van deze brigades van 1849-1904. De brigades 5 en 6 werden in 1883 en 1884 ontbonden, ook om financieel ruimte te maken voor een triangulatie-brigade, nadat in 1882 het triangulatiewerk van de marine naar het leger was overgedragen. In West-Borneo, evenals in Oost-Sumatra, waren er geen handige vulkaantoppen die voor de triangulatie gebruikt konden worden, en de kosten van de constructie van triangulatietorens waren prohibitief. Men vond de oplossing in een triangulatie aan de hand van astronomische plaatsbepaling waarbij de nauwkeurige klokken zonder te stoten over de rivieren verplaatst werden. Met name de opname van West-Borneo, onder leiding van J.J.K. Enthoven, was een epische onderneming, helaas in een nogal kleurloos proza beschreven, dat geen recht doet aan deze expeditie. Tekening Kartlab, UU.

bolen, zodat de hoogtelijnen veel beter zichtbaar werden (zie afbeelding 3b). In plaats van de kartering per residentie was er een systematisch voor het hele eiland geldig bladindelingssysteem gekozen, zoals ook aangegeven in afbeelding 2. De Dienst had zijn eigen opleidingsbrigade gevormd en een opleidingsinstituut gesticht, zodat de beschikbaarheid van getraind personeel was verbeterd. Op de kaarten aangebrachte symbolen en signaturen waren gestandaardiseerd en alle kaarten werden gedrukt op de persen van de Topografische Dienst in Batavia. In 1905 werd besloten de verantwoordelijkheid voor de grondgebruikskartering voor het vaststellen van de landrente over te dragen van het Kadaster naar de Topografische Dienst, hetgeen in 1907 geëffectueerd werd. Sedertdien zorgden de landrentbrigades van de Topografische Dienst voor het opnemen van de bij elk dorp behorende landbouwgebieden, en zorgden zo meteen voor materiaal om de topografische kaarten te actualiseren. Rond 1910 bestonden de topografen, zowel van de opnamebrigades als van de landrentbrigades, voornamelijk uit inheemse krachten, ondanks de oppositie daartegen vanuit de Tweede Kamer.⁷ Hetzelfde gold voor de tekenaars bij de dienst in Batavia.

Na de triangulatie van Sumatra en van West-Borneo en de productie van topografische kaarten van die gebieden, werd in de jaren '20 ook de kartering van Celebes aangevat. Daarna begon de Topografische Dienst met het experimenteren met fotogrammetrie om de kartering van Centraal Celebes, Nieuw-Guinea en het overgebleven deel van Borneo te versnellen. In de jaren '30 varieerde het werk van de Dienst van de productie van schoolatlassen voor de Archipel tot de vervaardiging van toeristenkaarten, reguliere topografische kaarten, schetskaarten (op een onvolledige grondslag vervaardigde kaarten van buitengebieden) en luchtvaartnavigatiekaarten. In 1942 waren zelfs zeventien van de dertig bladen van de *International Map of the World at the Millionth Scale* gereed, terwijl van alle bladen provisionele uitgaven bestonden.⁸ Na de Tweede Wereldoorlog werd het werk van de Dienst nog vier jaar voortgezet, niet op Java waar oorlogshandelingen dat onmogelijk maakten, maar in de buitengebieden die nog onder Nederlandse controle stonden. Het is politiek correct om de onafhankelijkheid van Indonesië per 17 augustus 1945 te erkennen, maar dat

doet geen recht aan de inzet van velen in Nederlandse dienst tot de soevereiniteits-overdracht eind december 1949. In juni 1950 werden de organisatie en de gebouwen van de Topografische Dienst overgedragen aan de Indonesische autoriteiten, die een aantal stafleden (waaronder mijn vader) verzochten hun werkzaamheden voort te zetten.

Wat in de periode 1910-1950 niet verbeterd was, was de discrepantie tussen het beeld dat van de Dienst in de papieren (jaar)verslagen werd opgeroepen en de feitelijke situatie. Als men de jaarlijkse door het Ministerie van Koloniën voor de Tweede Kamer vervaardigde *Koloniale Verslagen* uit de periode 1840-1940 leest, krijgt men de indruk van een continu succesverhaal. Tegelijkertijd was men in Nederlands-Indië, gezien de uitingen in de lokale pers, niet erg onder de indruk van de voortdurende vertragingen in de reproductie, het niet meer bij de tijd zijn van de kaarten en hun gebrek aan nauwkeurigheid. Ook de officieren van de Topografische Dienst uitten behoorlijke kritiek op de karteringsvoorschriften en het karteringsbeleid, bijvoorbeeld in het *Indisch Militair Tijdschrift*, dat alles ten behoeve van een verbetering van de karteringsstandaarden. Hoe vond de professionalisering van de Dienst plaats?

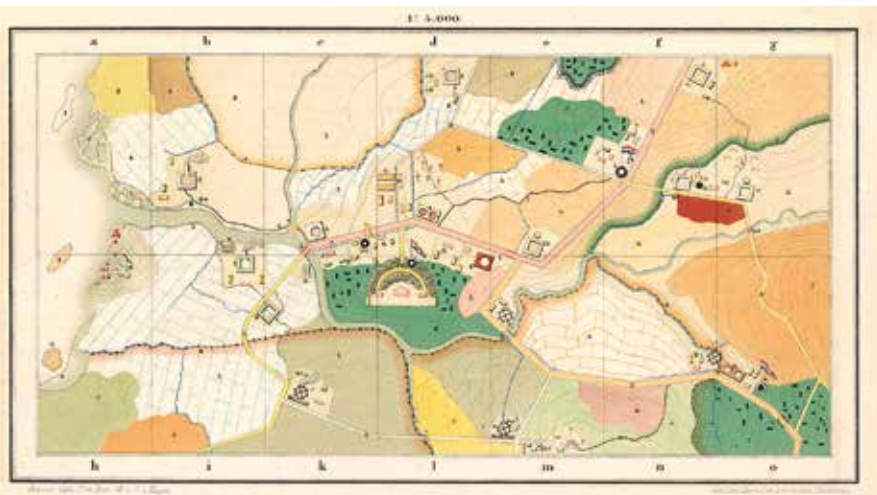
De professionalisering van de Topografische Dienst

Het aantal opnamebrigades van de Topografische Dienst nam na 1864 snel toe. In 1853, toen het groene licht werd gegeven voor een gecombineerde topografisch-statistische opname van de residentie Cirebon, werd begonnen met één enkele opnemingsbrigade, terwijl van de kant van het Binnenlands Bestuur een niet nader aangegeven aantal medewerkers aan het werk deelnam door het grondgebruik per dorp vast te stellen. Na de opname van Cirebon werd de opnemingsbrigade in tweeën gesplitst en de twee resulterende brigades vertrokken respectievelijk naar de residenties Banyumas en Bagelen voor hun topografische en grondgebruiksopname. In 1860 vertrokken deze brigades respectievelijk naar Semarang en Kedu, maar van de Semarangse brigade werd een derde opnemingsbrigade afgesplitst, om het vorstenland Surakarta te karteren. In 1861 vertrok de brigade van Kedu naar Yogyakarta en in 1863, toen ook dat vorstenland was opgenomen, begon deze met de kartering van het zuiden van de residentie Madiun. Datzelfde jaar

bracht de Semarangse groep een vierde opnemingsbrigade voort die begon met de kartering van de residentie Tegal alvorens naar Noord-Madiun te vertrekken, terwijl de Semarangse groep na de voltooiing van de kartering van die residentie naar Pekalongan vertrok. Zo stonden er in 1864 vier opnemingsbrigades in het veld, namelijk in Pekalongan, Surakarta, Noord- en Zuid-Madiun. In 1872 was hun aantal tot zes gestegen, zoals te zien is in het diagram in afbeelding 4. Deze 'dans van de brigades' bewoog zich in een ongelijk tempo over het eiland, zo nu en dan beïnvloed door rampen zoals de uitbarsting van de Krakatau in 1883. Maar in 1886 was de opname van Java voor de residentiekaart op de schaal 1:100.000 gereed, en kon men beginnen met de opname van de buitengebieden, in eerste instantie met die van de eilanden Sumatra en Borneo.

Elke opnemingsbrigade bestond uit veertien man (twee officieren en twaalf manschappen). Vanaf het jaar 1874 dienden officieren die bij de Topografische Dienst gedetacheerd wensten te worden, een speciaal examen af te leggen.⁹ Behalve bij de opnemingsbrigades nam ook het personeel in Batavia bij het hoofdkwartier van de Dienst in aantal toe, vanwege de inrichting van een steendrukkerij, een fotografische afdeling, een instrumentenmakerswinkel en een kaartdistributieannex kaartverkoopafdeling; tevens was er sprake van een belangrijke uitbreiding van de tekenzaal (in 1872 waren er al 84 tekenaars aangesteld). Aanvankelijk vooral van Europese huize, vervaardigden zij de nettekeningen van de kaarten die vermenigvuldigd moesten worden, hetzij in Nederland (de bladen van de veelkleurige residentiekaart op de schaal 1:100.000) of de brouillonbladen (uitgewerkte terreinopnames) die met een of twee steunkleur op de schalen 1:10.000 of 1:20.000 in Batavia zelf werden gedrukt en vanaf 1879 ook voor het publiek beschikbaar werden gesteld.

In 1896 werd de opnemingsbrigade die West-Borneo had opgenomen terug gecommandeerd naar Java om daar te dienen als een opleidingsbrigade. Eigenlijk was het de bedoeling dat ze de deels mislukte, in de periode 1853-1864 uitgevoerde triangulatie van Midden-Java over zou doen, die nu tegen veel hogere kosten moest worden herhaald, maar als opleidingswerk in de boeken terecht kwam. Na deze secundaire triangulatie werd

5a en b. Modellenblad uit de Oost-Indische bijlage bij het *Voorschrift ter vervaardiging van kaarten* (Batavia 1860), met verschillende grondgebruikstinten. UB Leiden 444C20. Figuur 5b toont het titelblad.

het gebied opnieuw gekarteerd, nu in de polyeder-projectie, die resulteerde in een serie kaarten van het gebied die men naadloos aan elkaar kon leggen (zie afbeelding 3b).

Karteringsvoorschriften en -instructies

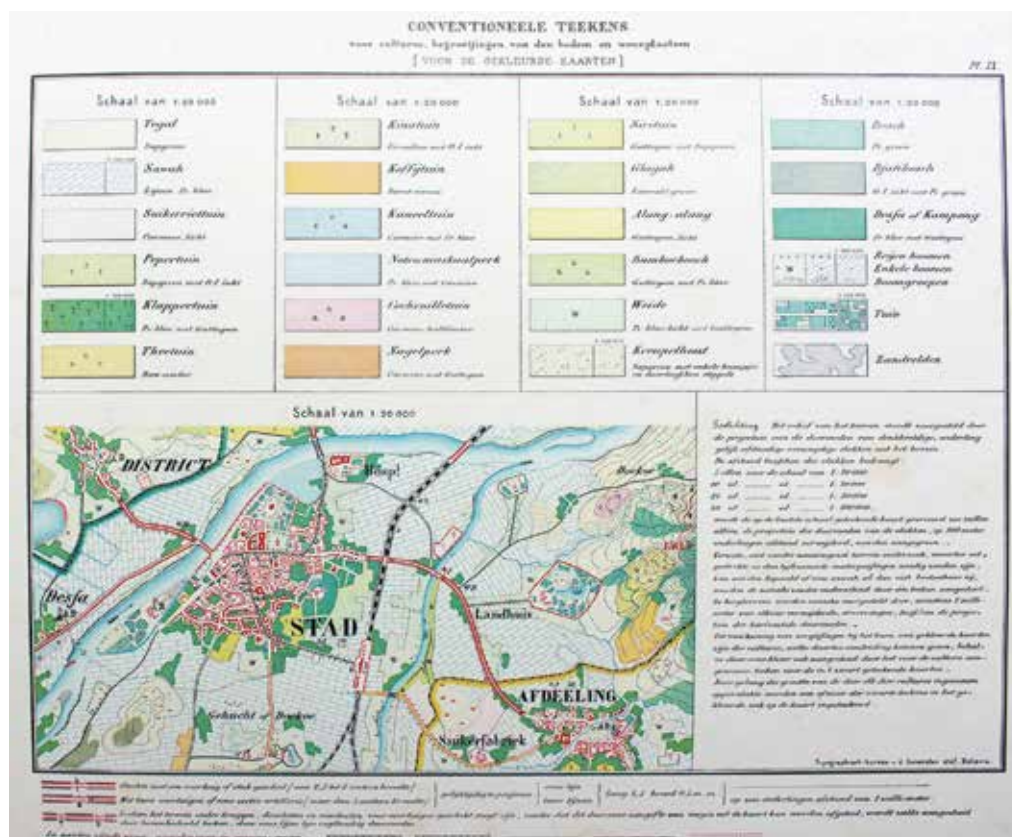
Aan de instructies voor landmeters en topografen die voor Nederland van 1856 dateren, werd in 1860 een bijlage toegevoegd, geldig voor kaarten van Nederlands-Indië (*Bepalingen ter vervaardiging van kaarten*). Deze bestond vooral (zie afbeelding 5) uit grondgebruikssymbolen (bamboe, tabak, suikerriet, kaneel, peper, thee, kokosnoten, gambir, cacao, koffie, nootmuskaat, glagah (*Sacharum spontaneum*), katoen, djatibomen, kruidnagels, nipa palmen, droge en natte rijstvelden), met speciale symbolen voor de gebouwen waar de verschillende landbouwproducten werden opgeslagen of verwerkt, en verder verschillende wegentypen, grenzen, symbolen voor de administratieve infrastructuur (met Nederlandse vlaggetjes), gebouwen en kerken. Deze voorschriften werden echter niet strikt opgevolgd, want er kunnen grote verschillen tussen de verschillende residentiekaarten worden vastgesteld. Voorschriften uit 1864 bepaalden dat de Flamsteed-projectie moest worden gebruikt voor de residentiekaarten; in 1872 werd die weer vervangen door de Bonne-projectie.

In 1880 zag een nieuwe serie tekenvoorschriften het licht, die er prachtig uitzagen. Ze bleken gekopieerd van een Duits voorbeeld; de nogal zware belettering die hierin werd gepropageerd droeg niet veel bij tot de leesbaarheid van de kaarten.

Deze voorschriften (zie afbeelding 6) werden mede hierom zwaar bekritiseerd, en blijkbaar dienden ze ook niet al te serieus te worden genomen, aangezien ze niet al te zeer gevolgd werden.¹⁰ Aanvankelijk, tot ca 1880, werd behalve de opname ook de kartering in het terrein uitgevoerd, en waren die voorschriften dus zeker nodig om uniforme producten te verkrijgen. Later, toen het tekenwerk op basis van de veldminuten in Batavia

werd geconcentreerd, werd dat minder essentieel.

In 1890 werden er speciale instructies voor de chefs van de opnemingsbrigades uitgevaardigd, en ook voor de daarin aangestelde topografen (zie afbeelding 7).¹¹ Ook in 1897 werden nieuwe voorschriften vastgesteld, die geldig bleven tot 1901, toen een nieuwe serie symbolen en signalen werd gedefinieerd, waarbij de vele

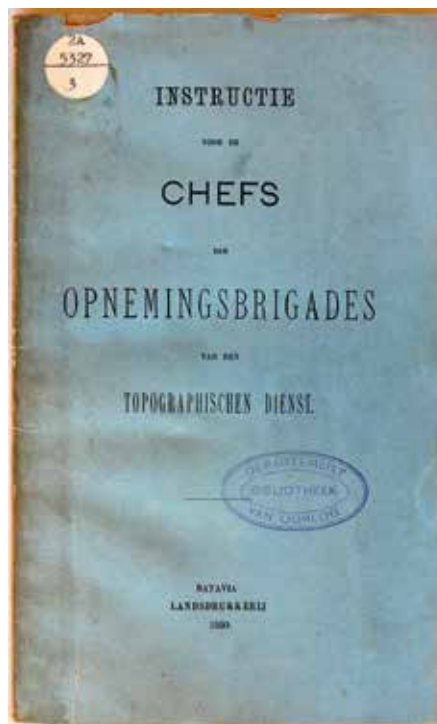

6. Modelblad uit de voorschriften van 1880: *Voorschrift ter vervaardiging van topographische kaarten betreffende de Nederlandsche bezittingen in Oost-Indië, in steendruk gebracht aan de Topographische Inrichting te 's Gravenhage*. Nationaal Militair Museum 2A 5327-1.

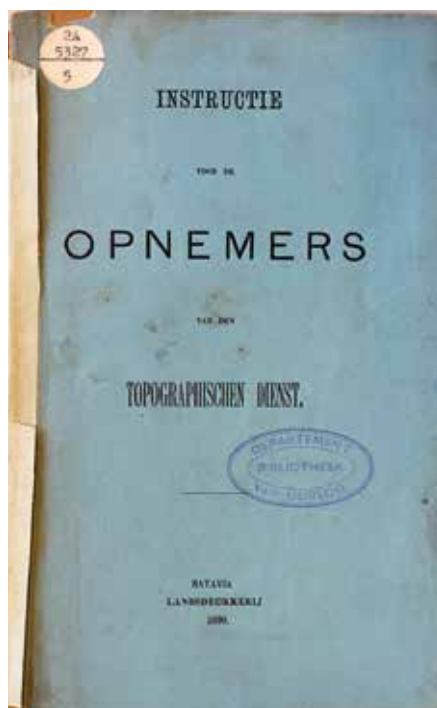
grondgebruikscategorieën niet langer met verschillende kleuren werden weergegeven, maar met verschillende zwarte puntsymbolen.

Statistische opname

Tegelijk met de topografische opname moest er een statistische opname worden uitgevoerd, en aanvankelijk dacht men hiervoor zonen van de Javaanse landadel op te leiden, om dorpsgewijs de rijstvelden op te meten, aangezien de landrentebelasting per dorp werd omgeslagen. De schaal van deze dorpskaarten varieerde van 1:1.000 tot 1:2.000; het betrof hier vergrotingen van de brouillonkaarten of terreinschetsen van de topografie. Zodra daarop de statistische opnamen waren ingetekend werden de oppervlakken van de verschillende categorieën grondgebruik berekend. De gegevens en kaarten werden per residentie beheerd door speciaal daarvoor opgezette kadastraal-statistische bureaus, die de statistische kaarten moesten bijhouden en waar de veranderingen in het grondgebruik per dorp moesten worden geregistreerd. Ondanks het aanvankelijke enthousiasme hierover, geuit in de *Koloniale Verslagen*, functioneerde deze statistische opname nooit naar behoren. De belangrijkste reden daarvoor was dat dorpschouffers verantwoordelijk waren gemaakt voor het rapporteren van veranderingen in het grondgebruik (die meestal leidden tot hogere belastingaanslagen per dorp) en hun medewerking onvoldoende verleenden. Bovendien werd de definitie van niet-bevloeide landrenteplachtige (tegal)velden zo vaak veranderd, dat het geen zin meer had achtereenvolgende kaarten met elkaar te vergelijken.¹² In 1876 werden nog nieuwe directieven voor de kadastraal-statistische bureaus uitgevaardigd,¹³ die op dat moment voor tien van de 22 residenties bestonden, maar in 1878 werd deze statistische opname bij het Binnenlands Bestuur weggehaald en het personeel werd ondergebracht bij de dienst van het Kadaster, welke voortaan naast het doen van nieuwe grondgebruiksopnames ook de taak had de tot dat moment vervaardigde dorpslandrentekaarten in 'bijhoudingskantoren' te bewaren en bij te houden. De rol van deze bijhoudingskantoren werd nog een keer vastgelegd in 1880 en gewijzigd bij Indisch besluit 28 januari 1887 no 24, betreffende de tijd van het jaar waarop de inventarisaties moesten worden uitgevoerd.¹⁴ In 1890 werden de voorschriften weer veranderd, waarbij er nu expliciet werd vastgelegd

dat de functie van de kadastrale grondgebruiksopname bestond uit het opzetten van een grondgebruikskadaster voor het vaststellen van de landrente.¹⁵ Ontevredenheid betreffende de wijze waarop de dienst van het Kadaster de dorpsopnames uitvoerde, zou uiteindelijk leiden tot de beslissing in 1905 deze taak over te dragen aan de Topografische Dienst.

7. Omslagen (boven/onder) van de instructies uitgevaardigd in 1890 voor resp. chefs en manschappen van de opnemingsbrigades. Nationaal Militair Museum 2A 5327-3 en 2A 5327-5.

De overgang op inheems personeel

Toen de statistische opname van de residentie Cirebon in 1853 zijn aanvang nam, werd deze uitgevoerd door civiel landmeters die werden geassisteerd door inheemse hulpkrachten, voornamelijk gerekruteerd uit zonen van de plaatselijke landadel.¹⁶ Dat was vooral omdat zij minder duur waren dan het Europese personeel, en beter konden omgaan met de plaatselijke bevolking. Ook de landmeters van de Geografische Dienst van de Koninklijke Marine hadden inheemse assistenten.

In 1859 werd het ook aan de Topografische Dienst toegestaan de zonen van de Javaanse landadel die hiervoor geschikt werden geacht als inheemse tekenaars aan te stellen.¹⁷ In de *Koloniale Verslagen* wordt hun inbreng als tekenaar en als (assistent-)landmeter als succesvol beoordeeld: "De aan de topographische opnamen op Java toegevoegde inlandsche jongelingen gaven bij voortduring reden tot tevredenheid. De geschiktheid van enkelen hunner als tekenaar en zelfs als opnemer verdiende allen lof".¹⁸ Bij de opnemingsbrigade die in 1861 de residentie Kedu opnam waren naast 24 landmeters en topografen ook zeven inheemse tekenaars aangesteld,¹⁹ bij de opname van Yogyakarta 1861-1863 had de betreffende brigade twaalf landmeters en zes inheemse tekenaars.

Het Koloniaal Verslag van 1862 vermeldde dat twee inheemse landmeters zelfstandig het regentschap Pamekasan op het eiland Madura hadden opgenomen. Bij zowel de statistische als de topografische opname waren dus inheemse krachten aangesteld. Het enige regelmatig terugkerende bezwaar tegen deze krachten betrof hun absenteïsme - blijkbaar moesten ze nog erg wennen aan de eisen van het ambtelijke bestaan. Bij de statistische opname was er sprake van een strikte hiërarchie onder de inheemse krachten: naast de stagiaires ('élève-mantries') bestonden de rangen van derde, tweede en eerste klasse mantries (mantri is de benaming voor inheemse ambtenaren in Nederlands-Indië). Ze werkten als landmeter, tekenaar of topograaf; zowel bij de opnemingsbrigades als op de kantoren waar de leggers en dorpslandrentekaarten werden bewaard en bijgehouden. In 1865 bestond het inheemse personeel van de Statistische opname uit 124 man bij de landrente-opnemingsbrigades en 87 man op de kadastraal-statistische

kantoren. Toen in 1877 de statistische opname werd opgeheven en haar activiteiten werden overgedragen aan de dienst van het Kadaster werd het inheemse personeel mede overgenomen, en waren bij de dienst van het Kadaster 25 Europese en 180 inheemse landmeters aangesteld.²⁰ Het werk in de Bijhoudingskantoren om de dorpskaarten te actualiseren vereiste de diensten van nog eens van 125 inheemse krachten (voor het tekenwerk, het bijhouden van de leggers en het opmeten van de veranderingen in het grondgebruik). Tabel 1 laat zien hoe deze aantallen zich ontwikkelden in de periode 1865-1908. In 1905 werd besloten dat de landrenteopname (de opvolger van de statistische opname) voortaan door de Topografische Dienst moest worden uitgevoerd, hetgeen in 1907 zijn beslag kreeg. De inheemse landmeters van het Kadaster gingen daarbij ook over naar de Topografische Dienst.

Over wat er met het inheemse personeel van de Topografische Dienst tussen 1861 en 1896 gebeurde heb ik niets kunnen vinden, maar het is tussen de regels door duidelijk dat het percentage aan inheemse tekenaars in Batavia tegen het einde van de negentiende eeuw scherp steeg. Vanaf dat moment gebeurde hetzelfde met

het aantal inheemse topografen. In die periode werkte het merendeel van de opnemingsbrigades op Sumatra.²¹ Vanaf 1896 wordt in de jaarverslagen van de Topografische Dienst die zijn opgenomen in de *Koloniale Verslagen* voortdurend melding gemaakt van het inheemse personeel dat wordt opgeleid bij de Opleidingsbrigade. Het inheemse personeel kreeg een zowel praktische als theoretische opleiding in het landmeten, en de resultaten van hun eerste praktische werkzaamheden konden vaak al als reguliere gegevens worden overgenomen. In de *Koloniale Verslagen* van de jaren 1897-1900 maakte men onderscheid tussen de resultaten naar landsaard, tussen Maleiers, Soendanezen en Javanen, waaruit een lichte voorkeur voor Javanen bleek, maar na 1900 werd een dusdanig onderscheid gestaakt. Uit de namen van de, in de sedert 1905 ook apart gepubliceerde jaarverslagen van de Topografische Dienst vermelde, personeelsleden kan men de samenstelling naar landsaard van het inheemse personeel nog enigszins afleiden.²² Na hun opleiding konden de élèves of benoemd worden tot inheems topograaf derde klasse, of als verkenner; indien aangesteld konden ze naar Sumatra worden gestuurd om de daar gestationeerde opnemingsbrigades te versterken.

Feitelijk ging de overdracht van de opnametaken aan inheemse krachten zo goed dat besloten werd dat de Europese staf van de opnemingsbrigades in aantal kon worden teruggebracht. In 1898 werden bijvoorbeeld 29 inheemse élèves aangenomen waarvan er binnen twee jaar tien als topograaf derde klasse werden aangesteld, terwijl een dozijn op de nominatie stond voor een vaste aanstelling en er zeven waren ontslagen. In 1901 telde de opleidingsbrigade twaalf inheemse topografen derde klasse en twaalf élèves. Het aantal Europeanen dat bij de Topografische Dienst kon worden aangesteld werd in 1902 op 41 vastgelegd.

In 1905 telde de Opleidingsbrigade veertien inheemse élève-topografen, in dat jaar werden alle andere inheemse topografen overgeplaatst naar de nieuwe eerste landrentebrigade, die de volgende inheemse bezetting had: één inheemse topograaf tweede klasse, dertien inheemse topografen der derde klasse en zestien élèves-topografen. In andere secties van de Dienst waren zes inheemse topografen aangesteld evenals een niet nader gespecificeerd aantal inheemse verkenners, werkzaam op het krijgstoneel in Atjeh. Deze verkenners zouden pas in 1907 administratief worden ingedeeld bij de Topografische Dienst.²³ Zowel de toenmalige directeur van de Dienst Enthoven als gouverneur-generaal Van Heutsz waren nogal gecharmeerd van de rol die de 'pundits' speelden voor de kartering buiten het direct onder Britse controle staande deel van Brits-Indië, en een dergelijke rol verwachtten zij ook van de inheemse verkenners. De jaarverslagen zwijgen daar verder over. Toen Enthoven in het jaarverslag van 1905 terugkeek op de verdiensten van de Opleidingsbrigade sedert 1896, kon hij vermelden dat in de tussentijd 36 Europese officieren, 81 soldaten (waarvan 35 afkomstig uit het militaire weeshuis in Gombong, meestal van gemengde afkomst) en 127 inheemse krachten waren opgeleid, waarvan er resp. 30, 27 (36) en 43% niet aan de verwachtingen beantwoordde. De inheemse landmeters moesten eerst een examen in lezen, schrijven en wiskunde afleggen, daarna een opleiding van vier maanden volgen in de theorie van het landmeten en het tekenen, en ten slotte een praktische opleiding van acht maanden in het landmeten; van de acht maanden werden ze de laatste maanden onafhankelijk het terrein ingestuurd. Men ging ervan uit dat het vrij hoge percentage afvallers veroorzaakt werd door

	Europees personeel			Inheems personeel		
	Opname	Archief, bijhouden	Totaal	Opname	Archief, bijhouden	Totaal
1865			16	134	87	221
1880	35	4	39	180	2	182
1881	34	3	37	190	12	202
1882	33			200	125	325
1883	34			205	124	329
1884	37			180	124	304
1885	37	9	46	202	155	357
1886	52	4	56	231	124	355
1887	52	4	56	260	90	350
1888	45	4	49	260		
1889			55	260	126	386
1890			55	260	115	375
1891			55	225	150	375
1892			55			390
1901			51			418
1902			46			410
1903			47			411
1904			43			410
1905			43			278
1906			34			120
1907			41			120
1908			43			120

Tabel 1: Personeel van de Statistische opname (1865) en van de Kadastrale opname (1880 vv) volgens de jaarlijkse rapporten in de *Koloniale Verslagen*.

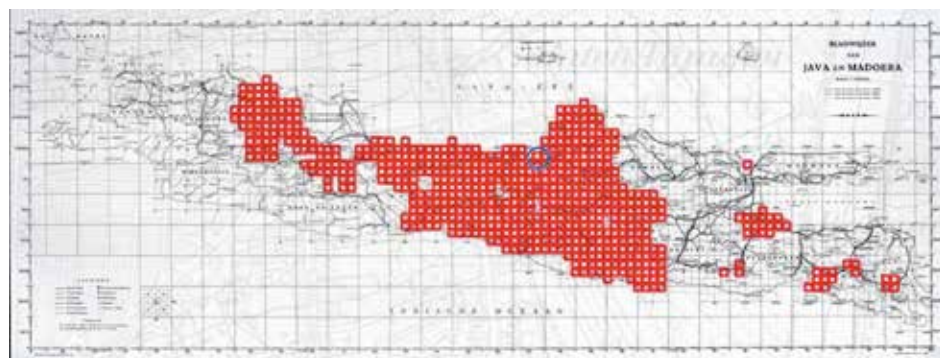
een gebrek aan motivatie. Maar wie doorzette kon, na drie jaar lang als inheems élève-topograaf gediend te hebben, als inheems topograaf derde klasse worden aangesteld. Van 1902-1905 werden er acht inheemse krachten opgeleid tot verkenner, voor een werkkring vergelijkbaar met die van de pundits in Brits-Indië. Met uitzondering van de triangulatiebrigade, hadden alle andere opnemings-, opleidings- en landrentebrigades in 1905 een behoorlijk aandeel inheemse krachten; bij de landrentebrigade liep dit zelfs op tot 84% en op de tekenzaal in Batavia tot 59%. Het inheemse personeelsaandeel nam in de loop der jaren toe tot meer dan 80% in 1939 (zie tabel 2).

Jaar	Europees personeel	Inheems personeel	Totaal aantal personeels leden
1905	109	102	211
1915	180	315	495
1925	176	442	618
1935	118	350	468
1939	137	548	685

Tabel 2: Ontwikkeling van de verhouding tussen Europese en inheemse personeelsleden van de Topografische Dienst in de periode 1905-1939 (op basis van de jaarverslagen van deze dienst).

Overgang op een nieuw karteringssysteem

In het Koloniaal Verslag van 1896 had men de nadruk gelegd op de noodzaak een opleidingsbrigade in te stellen; als een mogelijke taak voor deze brigade was de herziening van de verouderde bladen van de residentiekaarten van Midden-Java genoemd. Het werd al meteen na de instelling van deze brigade duidelijk dat die herziening alleen plaats kon vinden na een nieuwe triangulatie van het gebied.

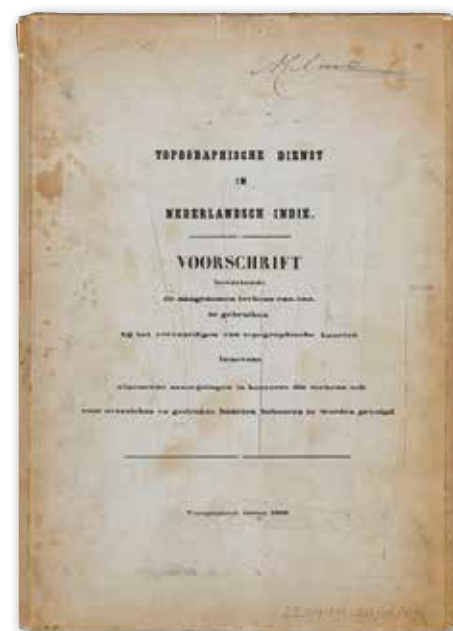

9. Bladwijzer van de kaartserie 1:25.000, vervaardigd door de opleidingsbrigade, ter verbetering van de aan de hand van een gebrekkige triangulatie vervaardigde bladen voor Midden-Java van de residentiekaart 1:100.000. De meeste witte gebieden waren gekarteerd op de schaal 1:20.000. Bron: UB Leiden - website Dutch Colonial Maps.

Omdat het landsbestuur aanvankelijk niet voor een hertriangulatie voelde (er was afwijzend beschikt op de verzoeken van de Dienst uit 1881²⁴ en 1893²⁵ om tot herziening over te mogen gaan), moest dat op de een of andere manier worden verhuld, en kon men slechts langzaam voortgaan. In 1905 was men er nog steeds mee bezig. De toenmalige directeur van de Topografische Dienst, J.J.K. Enthoven, deed zijn best met name de voordelen voor 's lands bestuur en economie van deze herziening te benadrukken.²⁶

Vanaf 1896, na de toegestane omzetting van een opnemingsbrigade in een opleidingsbrigade, maakte Enthoven gebruik van deze laatste om een aantal vernieuwingen in te voeren: "de kaarten werden voortaan geteekend in de polyeder-projectie waardoor ze in alle richtingen aan elkaar pasten", er werden nieuwe voorschriften (zie afbeelding 8) ingevoerd althans: de reeds van de in 1880 ingevoerde voorschriften afwijkende praktijkhandelingen werden gesanctioneerd, vooral vanwege de eisen die nieuwe reproductiemethoden stelden.²⁷

De opleidingsbrigade begon in 1896 met de hertriangulatie en kartering van de residentie Banyumas, in 1899 met de voormalige residentie Bagelen, in 1901 met de residentie Kedu, in 1904 met de residenties Semarang en Japara, en verrichtte van 1911-1917 de hertriangulatie en kartering van de residentie Pekalongan. In 1913 was haar werkterrein bovendien uitgebreid met de residenties Madiun, Kediri, Surakarta en Yogyakarta. Tegelijkertijd was een nieuw systeem van kaartschalen ingesteld (1:25.000, 1:50.000, 1:100.000) evenals een voor het hele eiland geldende bladindeling (in plaats van de residentiegewijze kartering), waarbij de kaartbladen elk een gebied van 20x20 minuten bedekten [graadafdelingskaarten]. Dit

8. Voorschrift bevattende de aangenomen teekens te gebruiken bij het vervaardigen van topographische kaarten benevens algemeene aanwijzingen in hoeverre die teekens ook voor overzichten en gedrukte kaarten behooren te worden gevolgd. Topografische Dienst in Nederlandsch-Indië, Topographisch Bureau 1896. UB Amsterdam OTM: HB-KZL III T3.

resulteerde voor de kaartserie 1:25.000 in de bedekking getoond in afbeelding 9, en voor de 1:50.000 in die van afbeelding 2. Om de verouderde detailkaarten op de schaal 1:20.000 van de residenties Batavia, Cirebon en de Preanger Regentschappen te actualiseren, werd een van de Sumatraanse opnemingsbrigades, die de taak van het opnemen van de residentie Padangse Bovenlanden had voltooid, eind 1897 teruggedroepen naar Java.²⁸ Vanaf 1900 vindt het uitgifteprogramma plaats van de topografische kaart 1:50.000. Zie afbeelding 10 voor een kaartblad uit deze serie.

Centralisatie

In 1902 werd het eindrapport gepubliceerd van de ad hoc commissie die in 1901 was ingesteld om te adviseren over de vraag of centralisatie van de verschillende opname-, karterings- en reproductie-activiteiten in de archipel, uitgevoerd door overheidsdiensten, wenselijk was.²⁹ Omdat de in dit rapport voorgestelde methode om landrentekaarten van de dorpen te vervaardigen veel goedkoper uitviel dan de tot dan toe gebruikelijke, werd in principe besloten om de landrente-opname (en de landrentebrigades die hem uitvoerden) van de dienst van het Kadaster over te dragen aan de Topografische Dienst.³⁰ Het zou tot 1907 duren

Historical data from Topographical Survey in 1925-1926

Blad 34/XXXVII D (oud No. 8 D).

First staff of music, measures 1-8. The key signature has one flat (B-flat). The time signature is 3/4. The notation includes a treble clef, a key signature change from one flat to two flats (B-flat and E-flat), and various musical notes and rests.

[illegible]

Kerkentoespraak - Tijdschrift Nieuwsgangsch - amsterdam.

De kerkhof heeft de volgende overlijden en veranderingen ondergaan:

- a. *De afzonderlijke begrafenis is gevestigd bijz. Nieuw. Amsterdam.*
- b. *Het afschaffen is verordon. volgens den bevel van het begin 1938.*
- c. *De begraaf en graven voor de onderdoodigen zijn overgenomen door de landbouwvereniging met naam en. Mulders, uitgeg. 1931 en die de wilskindheden en het natuurmonument zijn overgenomen met het District met het Buitenveld, maar in overeenstemming gelijkt met op de beurt overgenomen delft.*

A. R. Assistant Resident, NT. Report. Pt. Path. D. District Officer. G. General. P. Police. B. Bachelors. N. Native. T. Thug. S. Soldier. Z. Zing. U. Under. F. Fung.

voordat alle reorganisatie- en centralisatievoorstellen waren geïmplementeerd alhoewel men op sommige daarvan, zoals in tabel 1 te zien is, had geanticipeerd.³¹ Deze reorganisatie ging hand in hand met het scheiden van de Topografische Dienst van de Generale Staf; voortaan zou de Dienst door het leven gaan als Afdeling IX van het Departement van Oorlog, een geheel onafhankelijk legeronderdeel (zie afbeelding 11) zoals nog steeds waargenomen kan worden op de gevel van de *social seat* van de Badan Informasi Geospasial (nationale instantie voor geo-informatie van Indonesië) aan Jl. Dr Wahidin Satu, Jakarta (het voormalige Tuin du Bus 1, genoemd naar de tweede gouverneur-generaal (1826-1830) Leonard du Bus de Gisignies). In datzelfde jaar werd er een kartografische afdeling toegevoegd aan de dienst, met de bedoeling deze door een geograaf te laten leiden – een wens van Enthoven, die echter pas in 1924 zou worden gehonoreerd.

Het karteren van de buitengewesten; schetskaarten

De Topografische Dienst heeft door de jaren heen kunnen profiteren van een aantal uitnemende officieren, die in staat waren de van tijd tot tijd heersende lethargie te doorbreken. Een van hen was de eerste directeur, W.F. Versteeg (fl. 1850), de belangrijkste was J.J.K. Enthoven (fl. 1900). Beiden hebben, eenmaal – met pensioen – teruggekeerd naar Nederland, ook hun stempel gedrukt op de activiteiten van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap. Maar bijna even belangrijk waren de twee bijzondere geografen S. van Valkenburg (1924-1927) en A.J. Pannekoek (1935-1942) die de kartografische afdeling van de Topografische Dienst uitbouwden. Van Valkenburg startte met de systematische beschrijving van geografische regio's, zoals die ook later door de geallieerden in de Tweede Wereldoorlog vervaardigd zouden worden; hij en Pannekoek trainden de tekenaars in de generalisatie voor kleinschalige kaarten, en Pannekoek was de drijvende kracht achter de vervaardiging van de de Archipel bedekkende bladen van *International Map of the World on the Millionth Scale*, de internationale luchtvaartnavigatiekaarten op dezelfde schaal, en de *Atlas van Tropisch Nederland* (1938), de eerste nationale atlas van een gebied in de tropen. Als resultaat van zijn trainingsprogramma in de generalisering heeft hij een aantal generalisatieregels nagelaten voor rivieren, kustlijnen en nederzettin-

11. Marmeren plaquette met de naam van de Topografische Dienst, op Jalan Dr. Wahidin Satu, Jakarta. Foto F.J. Ormelings.

gen die in de zestiger jaren werden gepubliceerd in het *International Yearbook of Cartography*.

Pannekoek systematiseerde ook de vervaardiging van schetskaarten, dat wil zeggen voorlopige kaarten zonder betrouwbare meetkundige grondslag, gebaseerd op hydrografische opnames, verkenningstochten van ontdekkingsreizigers, missionarissen en zendelingen, bestuursambtenaren en mijnbouwbedrijven (zie voor de omvang van het met deze schetskaarten te bedekken gebied (afbeelding 12). De combinatie van al die bronnen verschaftte veel gegevens die nu, in het juiste perspectief geplaatst, informatie van onschatbare waarde opleverde. Feitelijk was het voorbeeld van deze systematische procedures om tot schetskaarten te komen³² al gegeven door het *Encyclopaedisch Bureau*, de door de regering in 1910 in het leven geroepen instantie die onder leiding van de latere Utrechtse hoogleraar geografie Louis van Vuuren wetenschappelijk onderzoek deed naar de buitengewesten. Daarvoor was in Batavia ook een kaartenbureau opgericht, dat echter bij de opheffing van de Dienst weer werd ontbonden; mogelijk is het materiaal toen overgebracht naar het Koloniaal Instituut, het latere Koninklijk Instituut voor de Tropen. Elders in dit nummer vindt U een beschrijving van de activiteiten van dat *Encyclopaedisch Bureau*. Ondertussen gingen de opnemingsbrigades van de Topografische Dienst verder met de opname van Sumatra (dat in 1939 voor 91% systematisch was opgenomen), Borneo (36%), Celebes (17%), de kleine Sunda-eilanden (36%), de Molukken (28%) en Nieuw-Guinea (3%). De fotogrammetrische brigade startte ook met een trainingsprogramma voor de andere brigades, om ze te laten wennen aan het gebruik van luchtfoto's. Een onderbedrijf van Royal Dutch/Shell was met luchtfotogrammetrische opnames begonnen in haar concessiegebied op Nieuw-Guinea,

en deze foto's werden vervolgens ook gebruikt door de Topografische Dienst. Tegen 1939 werd het reguliere actualiseringsprogramma doorkruist door het opnieuw opnemen van strategische gebieden, vooral kustzones, en van het bergachtige Preanger-gebied met de 'witte' hoofdstad Bandung, waar het leger verwachtte langer weerstand te kunnen bieden.

Van 1942-1945 werkte het inheemse deel van het personeel van de Topografische Dienst voor het Japanse leger. Toen de Nederlanders de controle over de Dienst weer overnamen bleken de meeste archieven in het ongereede geraakt. Zowel in Batavia als in Bandung werden de activiteiten van de Dienst weer opgestart, maar betroffen alleen de buitengewesten, vanwege de oorlogstoestand op Java. Voor Borneo werd in samenwerking met de Amerikanen het TOPAM-luchtkarteringsproject opgezet (zie *Caert-Thresoor* vol. 26-4, 2007) waarbij Amerikaanse vliegtuigen van de Clark-basis op de Filipijnen de luchtfoto's vervaardigden en de Nederlanders op Borneo de controlepunten leverden. De gecontroleerde foto-mozaïeken werden door de Amerikanen gebruikt voor hun wereld-luchtvaartnavigatiekaarten en door de Topografische Dienst voor de vervaardiging van topografische kaarten van Borneo. De soevereiniteitsoverdracht eind 1949 verhinderde echter het uitbrengen van nieuwe topografische kaarten van Borneo, zo'n zeven-tig jaar na de daar vanaf de grote rivieren onder leiding van Enthoven uitgevoerde topografische opname.

Literatuur

- De Centralisatie der opnemings- en kaarteeringswerkzaamheden in Nederlandsch-Indië. (1905). In: *Jaarverslag van den Topografischen Dienst in Nederlandsch-Indië 1905*, Batavia 1906, pp. 109-119.
- Enthoven, J.J.K. 1903. *Geographie van Borneo's Westerafdeeling*. 2 vols. Leiden: E.J. Brill.
- Enthoven, J.J.K. 1905. De militaire cartographie in Nederlandsch-Indië. In: *Indisch Militair Tijdschrift* jaargang 36-3, pp. 271-295.
- Enthoven, J.J.K. 1913. Andere wetenschappelijke Instellingen. In: H. Colijn en J.B. van Heutsz.
- Neerlands Indië: Land en volk, geschiedenis en bestuur, bedrijf en samenleving*, Tweede Deel. Amsterdam: Elsevier, p. 322.
- Jaarverslag van den Topografischen Dienst in Nederlandsch-Indië 1905-1939*. Batavia: Topografische Dienst in Nederlandsch-Indië.
- Koloniale Verslagen in de Verhandelingen der Tweede Kamer der Staten-Generaal.

Lamster, J.C. 1942. *J.B. van Heutsz als gouverneur-generaal*. Patria-serie. Amsterdam: Van Kampen.

Pannekoek, A.J. 1938. Het weergeven van de plaatsen op de topografische overzichtskaarten. In: *Jaarverslag van den Topografischen Dienst in Nederlandsch-Indië*, p. 27.

Pannekoek, A.J. 1938. Nederlandsch Indië en de internationale wereldkaart. In: *Tijdschrift van het Kon. Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap*, LV, 2, pp. 178-195.

Pannekoek, A.J. 1940. Nieuwe schetskaarten van Nederlands-Indië. In: *Jaarverslag Nederlands-Indië 1939*, Batavia 1940, pp. 101-119.

Roon, J. van. 1908. De Topographische Dienst in Ned. Indië als bestuursmiddel. In: *De Indische Gids*, pp. 1483-1500. (Kritiek op de slechte toestand van de kaarten).

Staveren, M.T. van (Inl.). 1939. *Vijfenzeventig jaren Topografie in Nederlands-Indië*. Jubileumuitgave met inleiding door M.T. van Staveren. Batavia: Topografische Dienst.

Noten

1 Met uitzondering van Batavia (het huidige Jakarta) zullen in dit artikel de moderne Indonesische plaatsnamen worden gebruikt.

2 Handelingen Tweede Kamer 1905-1906, 30 november 1905, p. 266.

3 Kamerverslagen 1902, Begroting van Nederlandsch-Indië voor het dienstjaar 1902, p. 36.

4 Lamster 1942, p. 167.

5 24 februari 1907 n°. 25 (Ind. Stb. n°. 242).

6 'Wanneer men zich afvraagt welk nut het leger tot dusver heeft getrokken van de reeds voltooide terreinopname (residentiekaarten), dan moeten we helaas als onze mening bekend stellen, dat daaraan voor het leger nog niet het minst partij is getrokken, en dat die arbeid waarschijnlijk meer dienstbaar is gemaakt voor het civiele bestuur. Wel bestaan er prachtige en naukeurige kaarten, doch van de voltooide gedeelten hebben zelfs de kommandanten van de militaire afdelingen nog geen kopieën ontvangen.' (Indisch Militair Tijdschrift 1870, p. 533).

7 Omdat op hun betrouwbaarheid "niet viel te rekenen". Verslagen der Tweede Kamer der Staten-Generaal.

8 Pannekoek 1938.

9 Havenga 1883.

10 H.Ph.Th. Witkamp - Een voorbeeld zonder voorbeeld. Indische Gids 1886-2, pp. 1606-1633.

11 Instructie voor de chefs der opnemingsbrigades van den Topografischen Dienst (Batavia: Landsdrukkerij, 1890) en: Instructie voor de opnemers van den Topografischen Dienst (Batavia: Landsdrukkerij, 1890).

12 Koloniaal Verslag 1876.

13 Ibidem.

14 Bijblad op Indisch Staatsblad, no 3537.

15 Gouvernementsbesluit dd. 18 juni 1890 n°. 6.

16 'De opmeting der sawa's [werd] dessa's gewijze verricht door een civiele landmeter met daarvoor opgeleid wordende inlanders, veelal zoons van hoofden'. In: Verslag van het beheer en den staat der Oost-Indische bezittingen over 1854.

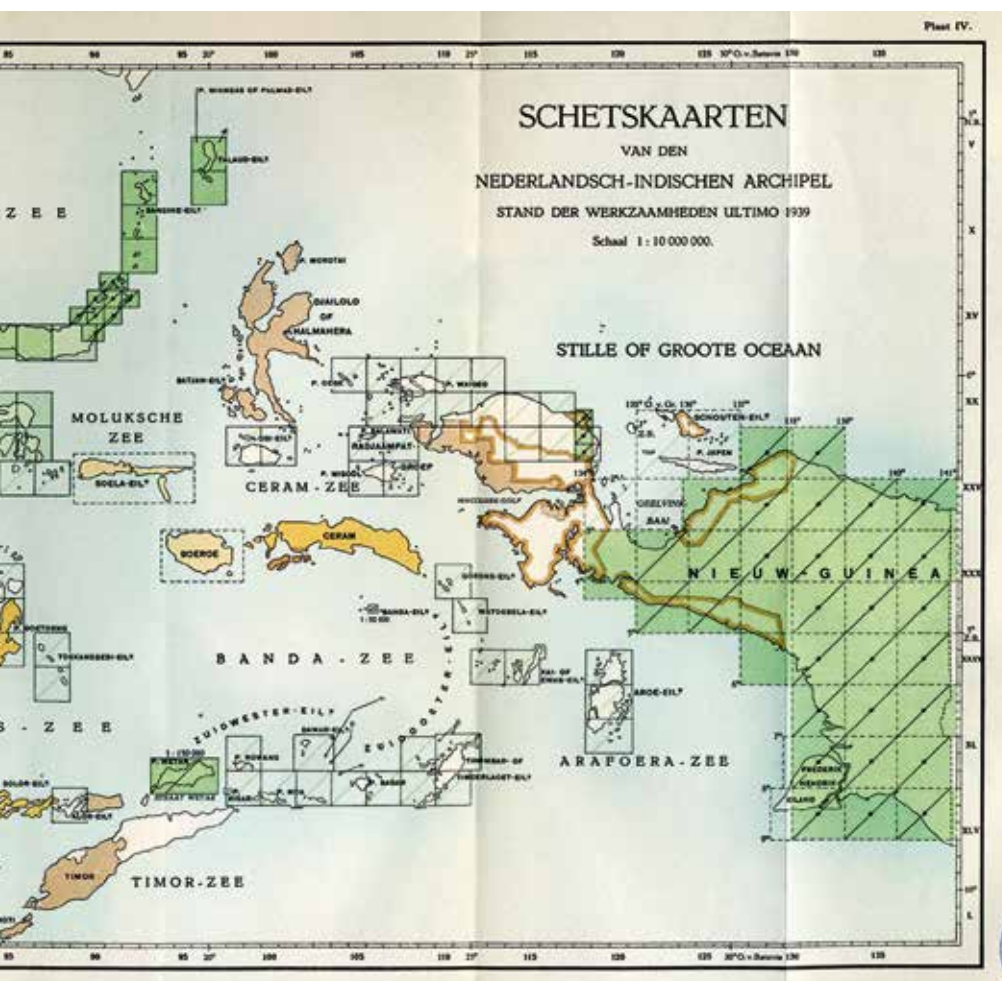
17 'Krachtens eene dit jaar aan het militair departement verleende magtiging, zullen aan het personeel der opname op Java, als kopij-teekenaars, ook kunnen worden verbonden eenige daartoe geschikte inlandsche jongelingen, hetzij aanverwanten van aanzienlijke Javanen of van mindere inlandsche hoofden.' In: Verslag van het beheer en den staat der Oost-Indische bezittingen over 1859.

18 In: Verslag van het beheer en den staat der Oost-Indische bezittingen over 1861.

19 Koloniaal Verslag 1861.

20 Koloniaal verslag 1880.

21 1896: 'Ter opleiding van inlandsche jongelieden tot opnemers werden in den loop van 1896 de noodige voorbereidingen getroffen, zoodat bij een der opnemingsbrigades op Sumatra (te Fort de Kock) een 5-tal Maleiers, en bij het topografisch bureau te Batavia een 8-tal Javanen en Soendanezen reeds eene voorloopige proef

◀12. Van het bruin gekleurde gebied bestonden reguliere topografische kaarten, de oranje gebieden hadden oudere schetskaarten, de witgekleurde gebieden meer recente. Van de groen aangegeven gebieden waren systematische schetskaarten in voorbereiding, vaak naast bestaande oudere schetskaarten (stand 1939). Bron: Jaarverslag van de Topografische Dienst in Nederlandsch-Indië over 1939 (Batavia 1940).

expertise of the Topographical Survey in the Netherlands, fetched more prizes at world exhibitions than any other map product before WWI. Reactions by the main customer, the army, were less positive: the combined representation of the terrain and of over 15 land-use classes did not allow for an easy interpretation of the terrain forms and slopes. Big printing delays and distribution problems did not help either. However, around the turn of the century these problems were more or less solved: a better terrain representation, a more sensible sheet subdivision system and local printing had been effected, resulting in a timelier provision of the map material. In the 20th century a training brigade, a triangulation brigade and, from the 1920s onwards, a photogrammetry brigade were added – signs of an increasing professionalization, cut short by the Japanese occupation in 1942. By 1946 the Survey was under Dutch control again but, due to wartime activities on Java, only mapping programmes on the outer Islands were engaged in. In June 1950, the survey was transferred to the Indonesian authorities.

hebben ondergaan, en er binnenkort eenigen naar de opleidingsbrigade gedirigeerd zouden worden, ten einde daar verder opgeleid en geoeftend te worden.' (Koloniaal Verslag 1896).

22 Jaarverslag van den Topographischen Dienst in Nederlandsch-Indië (1905-1939).

23 Koloniaal Verslag 1907.

24 Het antwoord van regeringswege luidde volgens het Koloniaal verslag van 1881: "Die vraag is echter door de Indische Regering ontkennend beantwoord, uit overweging dat de bedoelde heropneming, welke zich tot niet minder dan tien & twaalf residentien zou moeten uitstrekken, niet van zoodanig nut kon worden geacht om de daaraan verbonden groote kosten, geschat op f. 1½ miljoen, te regtvaardigen. Immers voor militaire doeleinden waren de niet op wiskundigen grondslag rustende residentie-kaarten, behoudens eenige bijwerking in verband met terreinsveranderingen, nog zeer goed te gebruiken, en van de noodzakelijkheid eener heropneming ten behoeve van andere diensttakken was evenmin gebleken."

25 'Een even ongunstig verhaal [vanwege de regering] ondervonden aanvankelijk de in 1893 [door de Dienst] gedane voorstellen, waarbij op eene grondige herziening van de verouderde topographische kaarten werd aangedrongen', Enthoven (1905), p. 275.

26 Enthoven (1905), p. 276.

27 Koloniaal Verslag 1896.

28 Koloniaal Verslag 1897.

29 Zie: Koloniaal Verslag 1902, kol. 113.

30 Koloniaal Verslag 1902.

31 24 februari 1907 n°. 25 (Ind. Stb. n°. 242).

32 Pannekoek 1940.

Summary

The topographic survey of the Netherlands East Indies, Batavia 1864-1949 / Ferjan Ormeling.

By 1864 the mapping brigades of the Engineering corps of the Royal Netherlands Indies Army were given separate status directly under the General Staff, and this milestone was later regarded as the starting point of the Topographic Survey of the Netherlands East Indies, the *Topografische Dienst*. In 1939, when the 75th anniversary of the Survey was celebrated, large scale topographic maps at scales larger than or equal to 1:100.000 had been produced of the whole archipelago, with the exception of the scarcely inhabited primeval jungle in Borneo and New Guinea.

By 1886 the mapping of Java had been completed in combination with a land-use survey as well as the triangulation of Java, thus allowing the surveyors to start on the outer isles. Their work up till then, the production of a topographic map of Java at the scale 1:100.000, had, thanks to the printing

In 1925 publiceerde de Topografische Inrichting in Batavia een losbladige *Atlas van de Gewesten der Buitenbezittingen* [in] *Nederlandsch Oost Indië*. De atlas telde een 21-tal kaartbladen op verschillende schalen en op wisselend formaat. Allemaal kaarten die, volgens een opschrift op de omslag waren samengesteld door het Encyclopaedisch Bureau voor de Buitenbezittingen. Cor Koeman, die in zijn *Atlantes Neerlandici* het bestaan van deze atlas documenteerde, wist over deze corporatieve auteur niets te vertellen en volstond met een opgave van de individuele kaartbladen die alle in de periode van 1916 tot 1924 waren verschenen. Die cesuur leidde hem tot de conclusie dat het Bureau gedurende die periode werkzaam was geweest, al doen ook andere jaartallen de ronde. Tot welk doel de kaarten waren samengesteld, wat de taken waren van het Bureau en binnen welk verband het, ook in relatie tot de Topografische Inrichting, moest worden geplaatst, was hem niet duidelijk en sindsdien is dat beeld ook niet veranderd.¹ Voor een deel is die onbekendheid terug te voeren op het ontbreken van enige historiografie van betekenis – de twintigste-eeuwse Indische kartografie heeft slechts weinig aandacht gekregen. In deze bijdrage probeer ik, uitgaande van de institutionele context zonder welke de officiële kartografie van Nederlands-Indië onmogelijk kan worden gekend, te laten zien dat dit Encyclopaedisch Bureau deel uitmaakte van een fundamentele koerswijziging in de kartografie van Nederlands-Indië aan het begin van de twintigste eeuw.

Dr P.P.W. van den Brink is als onderzoeker/docent historische kartografie verbonden aan de faculteit Geowetenschappen van de Universiteit Utrecht.

Kartografische kapitaalvernietiging

Het Encyclopaedisch Bureau voor de Buitenbezittingen, 1909-1921

1. Omslag van de *Atlas van de gewesten der Buitenbezittingen* [in] *Nederlandsch-Indië*. Batavia 1916-1925. Universiteitsbibliotheek Utrecht.

De Indische kartografie

Allereerst moeten we vaststellen dat we vóór 1910 moeilijk kunnen spreken over de 'Indische kartografie', omdat vóór dat jaar van Nederlands-Indië feitelijk nog geen sprake was.² Vanaf het moment dat in het eerste kwart van de negentiende eeuw het Nederlandse staatsgezag over Indië werd hersteld, beperkte de officiële kartografie zich enkel tot het direct bestuurde eiland Java. Voor het gebied daarbuiten, de zogenaamde buitenbezittingen, reikte de bestuursbemoeiing niet verder dan een aantal kleinere gebieden op de Molukken en de Minahassa, West-Borneo, Noord-, Zuid- en Oost-Sumatra

alsmede de steden Padang op Sumatra, Makassar op Celebes en een drietal kleine kustplaatsen op Borneo. Over de effectiviteit van dat gezag, kan men zich al evenmin een grote voorstelling maken. Die reikte, zoals de latere Nederlandse minister-president Hendrik Colijn (1869-1944) het eens plastisch uitdrukte, "niet veel verder dan de dracht van een geweerkogel en dat was in die dagen niet heel ver".

Wat er voor 1850 aan kaarten over de Buitenbezittingen was verschenen, was vrijwel allemaal gebaseerd op veel ouder materiaal, dat zelfs nog terugging tot de

periode van de Verenigde Oost-Indische Compagnie, en dan met name de kritische synopsis daarvan door Von Derfelden van Hinderstein.³ Uit de bijdrage van Ormeling, elders in deze bundel, komt naar voren dat de eerste gedetailleerde topografische opnemingen pas uit het begin van de jaren vijftig dateren, toen als onderdeel van het verdedigingsplan voor Java werd besloten tot een geregelde opname van geheel Java. Die opname werd in 1864 ondergebracht in een op zeer bescheiden voet ingericht Topografisch Bureau.

De opheffing van het cultuurstelsel in de jaren zeventig van de negentiende eeuw bleek voor de kartografie van het eiland van Java van grotere betekenis. Het tot dan toe als staatsdomein beheerde eiland werd vanaf dat moment ook voor het bedrijfsleven en particulieren opengesteld. Die ontsluiting verplichtte de Indische regering min of meer tot een verdere intensivering van de kartering van Java, tot welk doel het Topografisch Bureau in 1874 als zelfstandige diensttak en onder de naam Topografische Dienst bij de Generale Staf van het Koninklijk Nederlands-Indische Leger werd ondergebracht. In een verdere poging tot dynamisering van de Dienst werden in 1883 ook de werkzaamheden van de tot dan toe onder het Departement van Marine ressorterende Geografische Dienst, naar de Topografische Dienst overgebracht, waardoor een samenwerking tussen triangulatie en topografie werd verkregen, die daarvoor grotendeels had ontbroken.⁴ Deze reorganisatie bewerkstelligde tevens dat

2. Detail van de *Oro-hydrographische schetskaart van het eiland Sumatra*. Schaal 1:250000, samengesteld bij het Encyclopaedisch Bureau 1916. Druk Topografische Inrichting, Batavia 1917. Blad 2 van de *Atlas van de gewesten der Buitenbezittingen*. Universiteitsbibliotheek Utrecht.

de belemmeringen op de bekendmaking en de distributie van de grootschalige officiële kaartseries gaandeweg werden opgeheven. Een gevolg daarvan was dat met name de commerciële kartografie een krachtige opleving kende, zij het dat dit proces zich minder snel voltrok als in Nederland het geval was.⁵

Hoewel ook de buitenbezittingen voor commerciële en particuliere interventie toegankelijk werden gemaakt, weerspiegelden zich dat zeker niet meteen in de officiële kartografie. Deze terughoudendheid werd voornamelijk gemotiveerd door het geldverslindende militaire conflict op

Noord-Sumatra waar de Nederlands-Indische regering drie decennia lang vergeefs probeerde het onafhankelijk sultanaat Atjeh onder haar gezag te brengen. Om deze oorlog te faciliteren werd weliswaar de topografische opname van Sumatra ter hand genomen, maar verder onthield men zich van elke vorm van militaire of civiele interventie, ook uit vrees dat de poging tot vestiging van permanent Nederlands bestuur, het gebied tot één grote brandhaard zou kunnen maken. Aan de bestuursambtenaren die in het gebied werkzaam waren, werd een politiek van non-interventie opgelegd, waardoor weinig tot niets over dit koloniale achterland

3. *Overzichtskaat van den Indischen archipel aangevende de mate van gezagsuitoefening en de standplaatsen der ambtenaren bij het Binnenlandsch Bestuur op de Buitenbezittingen op 31 december 1914*. Uit: *De Buitenbezittingen 1904-1914. Mededeelingen van het Bureau voor de Bestuurszaken der Buitenbezittingen, bewerkt door het Encyclopaedisch Bureau*. - Aflevering X (1922), deel 1.

bekend werd. Voor het geografische en kartografische werk van bestuursambtenaren en militairen golden dwingende embargo's die in weerwil van herhaalde verzoeken om meer openheid, decennia lang strikt werden nageleefd. Eerst vanaf het begin van de twintigste eeuw liet Nederland deze politiek van non-interventie los op initiatief van de militaire en civiele gouverneur van Atjeh, Joannes Benedictus van Heutsz (1851-1924). Tijdens het bewind van diezelfde Van Heutsz als gouverneur-generaal van Nederlands-Indië (1904-1909) en zijn minstens even doortastende opvolger Alexander Willem Frederik Idenburg (1861-1935), die tussen 1909 en 1916 de troon van Buitenzorg bezette, werd die positie verder geconsolideerd en werden Java en de buitenbezittingen tot een samenhangend koloniaal imperium onder effectief Nederlands gezag gebracht.⁶ Behalve militaire motieven in verband met de sterk gewijzigde geopolitieke toestand in en om de Stille Oceaan, speelde daarin mee dat met de opheffing van het cultuurstelsel ook in de buitenbezittingen sprake was geweest van een opbloei van de economische bedrijvigheid in allerlei schakeringen. De mijnbouw en de petroleumexploitatie werden een macht van betekenis en ook de agrarische cultuurs realiseerden een ongekende export. Om die economische structuur en de alsmaar hogere eisen aan de infrastructuur in goede banen te leiden werd de politiek van bestuurlijke onthouding vervangen door een direct bestuur waarbij de 'Pax Neerlandica' tot in de verste uithoeken van de archipel werd gevestigd.⁷

Wat we vanaf dit moment zien is dat in alle delen van het openbare bestuur een grote behoefte ontstond aan praktische en betrouwbare geografische en kartografische gegevens om "de juiste maatregelen te kunnen nemen ter bevordering van den verderen bloei en de ontwikkeling van land en volk van deze gewesten".⁸ Bestaande instituten als de Botanische Tuin in Buitenzorg, het Koninklijk Meteorologisch Observatorium, de Dienst van het Mijnwezen en de hydrografische opname door de Marine vonden vanaf nu belangrijke steunpunten over de gehele archipel. Dit gehele proces, dat in 1910 met het terugtrekken van Van Heutsz definitief werd vastgelegd, gaf ook de stoot aan een verdere groeifase van de kartografie van Nederlands-Indië, waarin een veel grotere nadruk op gebruik en toepasbaarheid werd gelegd en die vanaf

dit moment door de alomvattendheid ook echt 'Indisch' kon worden genoemd.

Het Encyclopaedisch Bureau

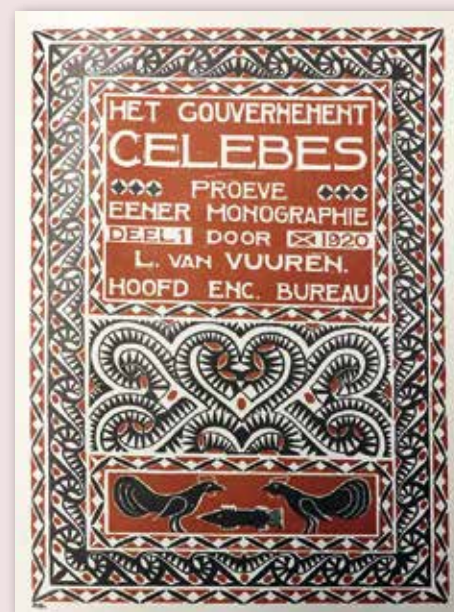
De enorme uitbreiding van de bestuurlijke bemoeiingen stelde natuurlijk veel nieuwe eisen aan het kartografische grondvlak van Nederlands-Indië. Om nu zo spoedig mogelijk in de grote behoefte aan goede kaarten van de buitenbezittingen te kunnen voorzien, organiseerde Van Heutsz een verstrekkende reorganisatie van de Topografische Dienst – we komen daar hierna nog op terug. Maar enkel daarmee was men er nog niet, want de gouverneur-generaal beseftte als geen ander dat in de voorafgaande decennia al heel veel andere geografisch en kartografisch materiaal in de buitenbezittingen was verzameld; elementaire kennis die inzicht kon geven omtrent plaatselijke toestanden en verhoudingen. Daarbij hoorden zeker ook de talloze topografische en geologische karteringen die door mijnbouwondernemingen⁹ en cultuurmaatschappijen waren geïnitieerd alsmede kaarten van (spoor)wegen die buiten bemoeienissen van het bestuur waren aangelegd.¹⁰

De beschikbaarheid van al die kennis werd Van Heutsz vooral aangetoond door zijn persoonlijke adjudant en vertrouweling Hendrik Colijn. Deze had in een recent verschenen studie over de bestuurszorg in de buitenbezittingen¹¹ het standpunt ingenomen dat het koloniale bestuur enkel dan voet aan de grond kon krijgen wanneer de nieuw te benoemen bestuursambtenaren over alle voorhanden kennis van het hun toevertrouwde gebied konden beschikken. Tot die tijd had de pasbenoemde ambtenaar als enige richtsnoer vaak de memorie van overdracht van zijn voorganger ontvangen. Dit geschrift was in de regel geen onverdienstelijk rapport van de sociale en economische situatie ter plaatse, maar bijna altijd te persoonlijk gekleurd, zonder betrouwbare en instructieve cijfers en ongelijk van intensiteit wat de bewerking van de onderdelen aanging. Maar er was daarnaast nog zoveel informatie beschikbaar die in geheime memories en andere rapporten, verslagen en adviezen in het koloniale archief lag opgetast.¹² Naar aanleiding daarvan deed Colijn, ook in lijn met voorstellen van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap (KNAG) en de Vereniging Moederland en Koloniën, het voorstel om een bureau op te richten dat tot taak kreeg om al die

gegevens op te sporen, te rangschikken, te onderzoeken en uit te werken tot alomvattende, encyclopedische monografieën van de verschillende delen van de buitenbezittingen. Het format dat hem voor ogen stond was P.J. Veths magistrale studie over Java uit 1883.¹³ Als men, volgens Colijn enkele jaren later, "onze kennis van de buitenbezittingen eens vergelijkt met de kennis bijv. van Java, zooals die is neergelegd in het bekende boek van prof. Veth, dan ziet men dat wij voor de buitenbezittingen nog mijlen ten achter zijn. Ik juich het dus zeer toe dat maatregelen zullen worden genomen om dien achterstand in te halen".¹⁴ Dit hele idee werd door Van Heutsz direct omarmd en dat resulteerde in mei 1909 tot de instelling van het Encyclopaedisch Bureau (bij het Bureau voor de Bestuurszaken der Buitenbezittingen van het Departement van binnenlandsch Bestuur), onder leiding van Colijn.¹⁵

Colijn was slechts korte tijd aan het Bureau verbonden. Zijn politieke ambities reikten veel verder en toen zich enkele maanden later de mogelijkheid voordeed om in Nederland lid te worden van de Tweede Kamer, liet hij die kans niet onbenut. Voor zijn vertrek wees hij de eerste luitenant van de infanterie Louis van Vuuren (1873-1951) als zijn plaatsvervanger aan.¹⁶ Colijn en Van Vuuren kenden elkaar van hun diensttijd in Atjeh, waar zij beiden onder Van Heutsz hadden gediend. Van Heutsz, die erg onder de indruk was van de 'practische geografie' die Van Vuuren uitdroeg, had hem in 1905 tot militair gezaghebber van de Pak-Pak of Dairi-landen in Noord-Sumatra aangesteld met als opdracht die landen gereed te maken voor inlijving. De uitkomsten van zijn werkzaamheden publiceerde Van Vuuren in 1910 in een korte, maar zeer boeiende handleiding voor bestuursambtenaren die in pas geannexeerde gebieden te werk werden gesteld. Daarin werd veel plaats ingeruimd voor een brede geografische en etnologische beschrijving van land en volk, waartoe ook de vervaardiging van een goede topografische kaart behoorde. In zijn studie werkte hij dat principe uit in een kaart van het Pak-Pak gebied op de schaal 1:250.000, alles op basis van zijn eigen bevindingen.¹⁷

Er is helaas weinig bekend over de interne organisatie van het Encyclopaedisch Bureau. Het archief is op kleine fragmenten na niet bewaard gebleven en voor de

4. Omslag van de *Mededeelingen*; omslag en titelpagina van Van Vuurens *Het Gouvernement Celebes*. Universiteitsbibliotheek Utrecht.

reconstructie van de werkzaamheden zijn we dus vooral aangewezen op de eigen publicaties alsmede op indirecte bronnen als kranten en tijdschriftartikelen. Ondanks een veel te beperkte personele bezetting van wie onmogelijk kon worden verwacht dat ze de opgedragen reuzenarbeid binnen een jaar of tien zou kunnen voltooien,¹⁸ wordt daaruit in ieder geval duidelijk dat het Bureau een werkelijk uitzonderlijke werkkraacht ontplooiëde. Eerst werd tussen 1909 en 1910 de "ontzaglijke rommel" van het koloniale archief op allerlei stukken onderzocht.¹⁹ Een probleem dat daarbij optrad was dat dit materiaal zeer bewerkelijk was. De ambtenaren en militairen die voorheen over de staat van de buitenbezittingen hadden gerapporteerd, waren namelijk altijd vrij geweest in de wijze waarop zij hun bevindingen hadden verwoord. Daar kwam nog bij dat de begeleidende kaarten, indien al aanwezig, meestal van onvoldoende niveau waren, eenvoudigweg omdat binnen de opleiding tot bestuursambtenaar nauwelijks aandacht aan de principes van topografische opname werd besteed. Niet voor niets had het Aardrijkskundig Genootschap in 1882 al een schriftelijke cursus of gebruiksaanwijzing ontwikkeld die bestuursambtenaren en reizigers op dat vlak moest bijscholen, een stuk dat ook in latere jaren nog herhaaldelijk werd verspreid.²⁰

Omdat men beseftte dat het vanwege al die tekortkomingen ongetwijfeld vele jaren zou duren vóórdát de beoogde mo-

nografieën konden worden gerealiseerd, werd het Bureau ook de verzorging van een eigen periodiek opgedragen.

Te beginnen in 1911 verschenen in deze *Mededeelingen van het Encyclopædisch Bureau* tal van aardrijkskundige, geschiedkundige en economische beschrijvingen van kleinere gebieden, vaak voorzien van kaarten, foto's en tekeningen alsmede enorme lijsten met allerlei statistische gegevens over allerhande demografische en sociaal-economische verschijnselen. Omdat elke aflevering zich tot een enkel geografisch gebied bepaalde, konden ze als zodanig beschouwd worden als bouwstoffen voor de uiteindelijke monografieën.²¹

Als men deze artikelen leest dan valt op dat ze steeds volgens een vast stramen werden ingericht, het zogenaamde 'militaire schema'.²² Om het belang van deze indeling te benadrukken, werden alle bestuursambtenaren maar bijvoorbeeld ook de Topografische Dienst verplicht om bij elke nieuwe rapportage dit model te volgen. Op deze manier zou men voor elk gewest, afdeling en onderafdeling een algemene memorie verkrijgen, die voortdurend kon worden geactualiseerd met de rapportages van opvolgende bestuursambtenaren.²³ Deze opzet werkte goed uit, wat ook naar voren komt in verschillende boekbesprekingen over het door Van Vuuren en zijn medewerkers opgeleverde werk. Desondanks bracht de toestroom van vele honderden pagina's tekst en kwantitatieve gegevens gaandeweg toch ook de klacht dat het Bureau

zich wel erg veel opstelde als 'materiaalverzamelaar'. Het wetenschappelijk werk werd daardoor wat oppervlakkig en in ieder geval te weinig academisch. Van Vuuren antwoordde daar stevast op dat hij via de *Mededeelingen* enkel goed waargenomen en betrouwbaar geregistreerde feiten aan de 'onderzoeksgemeenschap' beschikbaar wilde stellen om het daarmee mogelijk te maken "de juiste, althans de meest juiste, wijl best gedocumenteerde, opvatting te construeren". Daar kwam dan nog bij dat de *Mededeelingen* enkel als de bouwstoffen moesten worden beschouwd, voor de uiteindelijk te publiceren reeks monografieën.²⁴

Meer dan dertig afleveringen van de *Mededeelingen* ten spijt is die voorgenomen reeks er evenwel nooit gekomen – en dat heeft zeker bijgedragen aan de onbekendheid van het Bureau. In 1920 verscheen alleen *Het Gouvernement Celebes: Proeve eener monographie*, en dan enkel nog het eerste deel daarvan. Het voltooide tweede deel, dat de Minahassa als onderwerp had en nog een derde deel werden nooit gepubliceerd.²⁵ Als deze onvoltooide monografie representatief was voor de kwaliteit van deze beoogde publicatiereeks, dan kan moeilijk anders worden vastgesteld dan dat er door opheffing van het Bureau sprake is geweest van intellectuele kapitaalvernietiging. De publicatie van deze eerste monografie vormde namelijk feitelijk de afsluiting van Van Vuurens werkzaamheid bij het Encyclopædisch Bureau. Op het moment dat

hij in 1921 voor verlof in Nederland was, nota bene met het doel om de samenwerking met Nederlandse instellingen te versterken, kreeg hij het bericht dat het Bureau in zijn bestaande vorm zou worden opgeheven, om op termijn te worden vervangen door een nieuw in te stellen 'Centraal Encyclopaedisch Instituut'. Als onderdeel van dat besluit, dat overigens niets anders was dan een grote bezuinigingsoperatie, werd Van Vuuren uit zijn functie ontheven.²⁶ Het Encyclopaedisch Bureau bleef daarna tot 1924 bestaan, maar tot de benoeming van een nieuwe directeur zou het nimmer komen. Weliswaar werden in 1930 de werkzaamheden van het Bureau toevertrouwd aan het Koloniaal Instituut in Amsterdam, maar de enkele publicaties die daaruit voortkwamen, stonden wel heel ver achter bij datgene wat eerder door Van Vuuren en zijn team werd geleverd.

De kartografie van het Encyclopaedisch Bureau

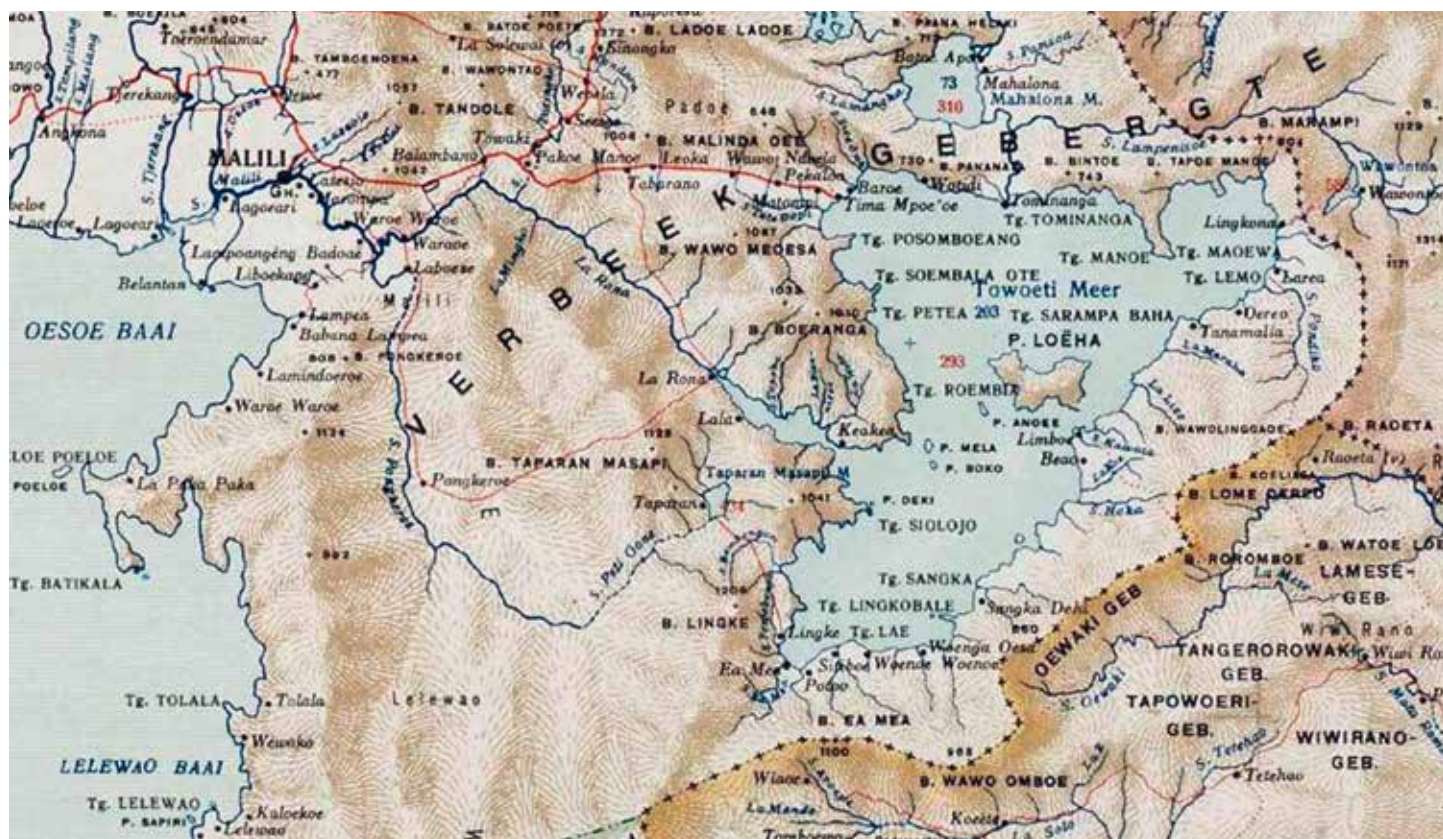
Ondanks het feit dat het in haar talrijke publicaties meer dan honderd kaarten publiceerde, kan het Encyclopaedisch Bureau niet als een kaartproducent worden aangemerkt. Kaarten vormden een bijproduct, en hun productie was geen

hoofdpoging. De krachtige ontplooiing van de Topografische Dienst tot de centrale Nederlands-Indische karteringsinstantie met een interdepartementale reikwijdte, speelde in die taakstelling zeker mee.

Die transformatie van de Topografische Dienst van een specifiek militaire, naar een meer algemene organisatie ten bate van algemene belangen, had alles te maken met de wens van de Indische regering om zo spoedig mogelijk te kunnen voorzien in de hoogst noodzakelijke kaarten van de buitenbezittingen. Die omvorming werd vastgelegd in een stappenplan waartoe Van Heutsz in samenspraak met het zeer vooruitstrevende hoofd van de Topografische Dienst J.J.K. Enthoven (1851-1925) besloot.²⁷ De eerste stap was de instelling in 1905 van de Centrale Karteringscommissie, die alle kartografische en geodetische werkzaamheden in de archipel moest coördineren. Vervolgens werd de Topografische Dienst afgescheiden van de Generale Staf waardoor het een zelfstandig onderdeel van het Koninklijk Nederlands-Indische Leger werd. En, in opvolging daar weer op, werden vanaf 1907 alle topografische terreinopnemingen die tot dan toe door

verschillende Departementen van Algemeen Bestuur werden verricht, onder de éénhoofdige leiding van de Topografische Dienst gebracht.

Met name het Encyclopaedisch Bureau heeft zeer veel profijt getrokken van deze krachtige constellatie, zowel waar het de inzameling, de bewerking als het drukproces van haar kartografie aanging. Meerdere malen refereert Van Vuuren ook aan de constructieve en "innige samenwerking met den Topografischen Dienst, geboren uit de ruime opvattingen, welke de tegenwoordige leiding van dien Dienst huldigt".²⁸ Wat de inzameling aanging werden tussen 1909 en 1910 kaarten van zeer uiteenlopende kwaliteit uit de koloniale archieven opgediept die onder toezicht van de Topografische Dienst in een voorlopige kaartenverzameling, het zogenaamde 'kaartenkantoor', werden ondergebracht. De status 'voorlopig' is op zijn plaats, omdat het tot 1920 zou duren voordat de collectie als het IKEB, het 'Illustratiekantoor bij het Encyclopaedisch Bureau', een formele status kreeg.²⁹ Voor die ruimere benaming werd overigens gekozen omdat in de tussentijd ook talloze foto's, clichés en lantaarnplaatjes waren verzameld,³⁰ terwijl

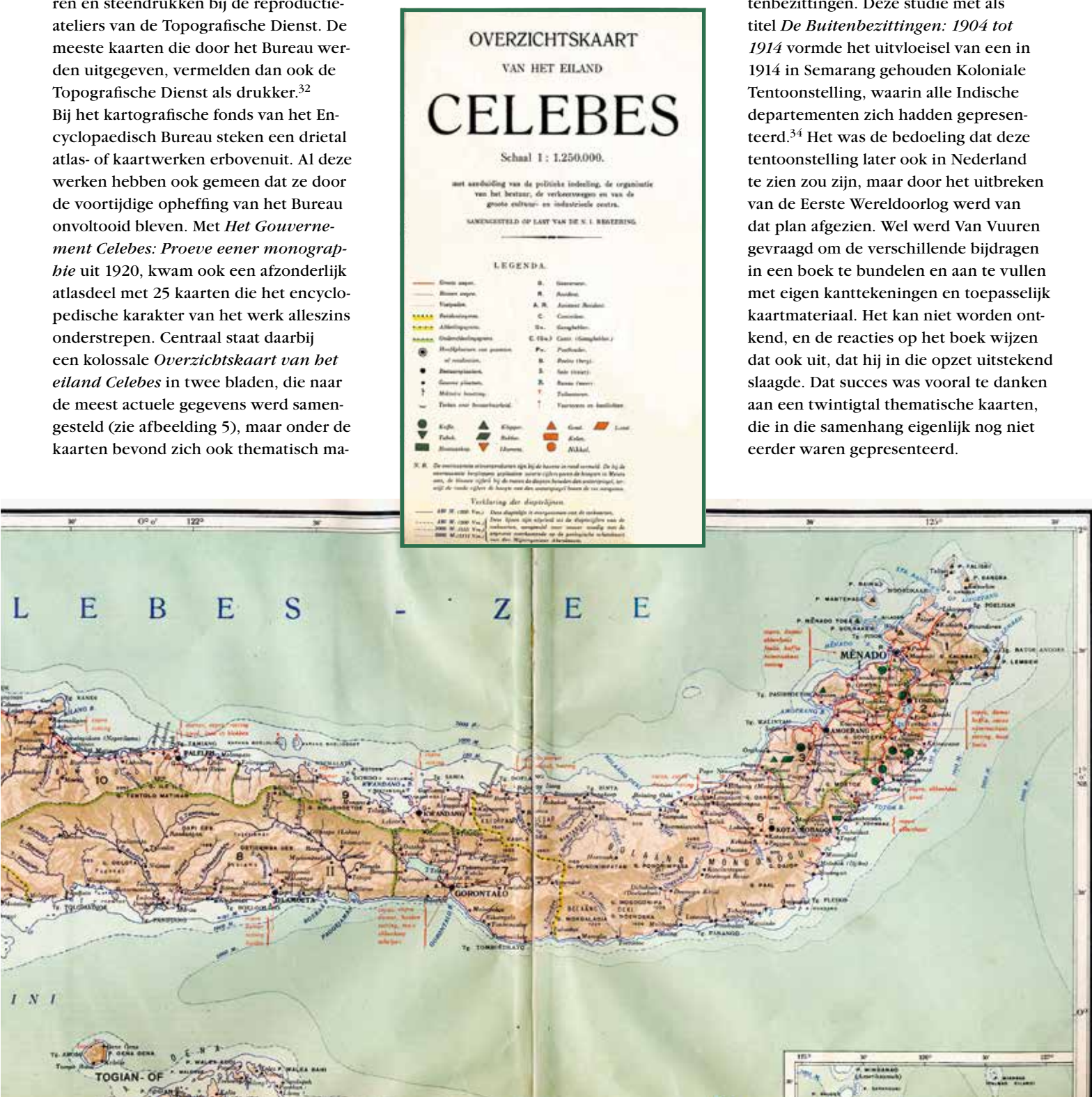
5. Detail van de *Schetskaart van Celebes* (schaal 1:500.000) met het pas rond 1890 ontdekte Towoeti-meer (zo groot als de Noordoostpolder), in het zuidoostelijke schiereiland. Blad 10 van de *Atlas van de gewesten der Buitenbezittingen*, en blad 1a van de *Atlas Monographie Celebes*. Batavia 1920. Universiteitsbibliotheek Utrecht.

van Vuuren samen met de jonge cineast J.C. Lamster een zeer bijzondere filmcollectie bijeenbracht die voor een deel ook zijn eigen veldwerken documenteert.³¹ Voor de inhoudelijke bewerking van de kaarten kon het Bureau verder beschikken over een tweetal tekenaars van de Topografische Dienst, die voor langere tijd bij het Bureau waren gedetacheerd. Zij droegen eveneens de zorg voor het graveren en steendrukken bij de reproductieateliers van de Topografische Dienst. De meeste kaarten die door het Bureau werden uitgegeven, vermelden dan ook de Topografische Dienst als drukker.³² Bij het kartografische fonds van het Encyclopaedisch Bureau steken een drietal atlas- of kaartwerken erbovenuit. Al deze werken hebben ook gemeen dat ze door de voortijdige opheffing van het Bureau onvoltooid bleven. Met *Het Gouvernement Celebes: Proeve eener monographie* uit 1920, kwam ook een afzonderlijk atlasdeel met 25 kaarten die het encyclopedische karakter van het werk alleszins onderstrepen. Centraal staat daarbij een kolossale *Overzichtskaart van het eiland Celebes* in twee bladen, die naar de meest actuele gegevens werd samengesteld (zie afbeelding 5), maar onder de kaarten bevond zich ook thematisch ma-

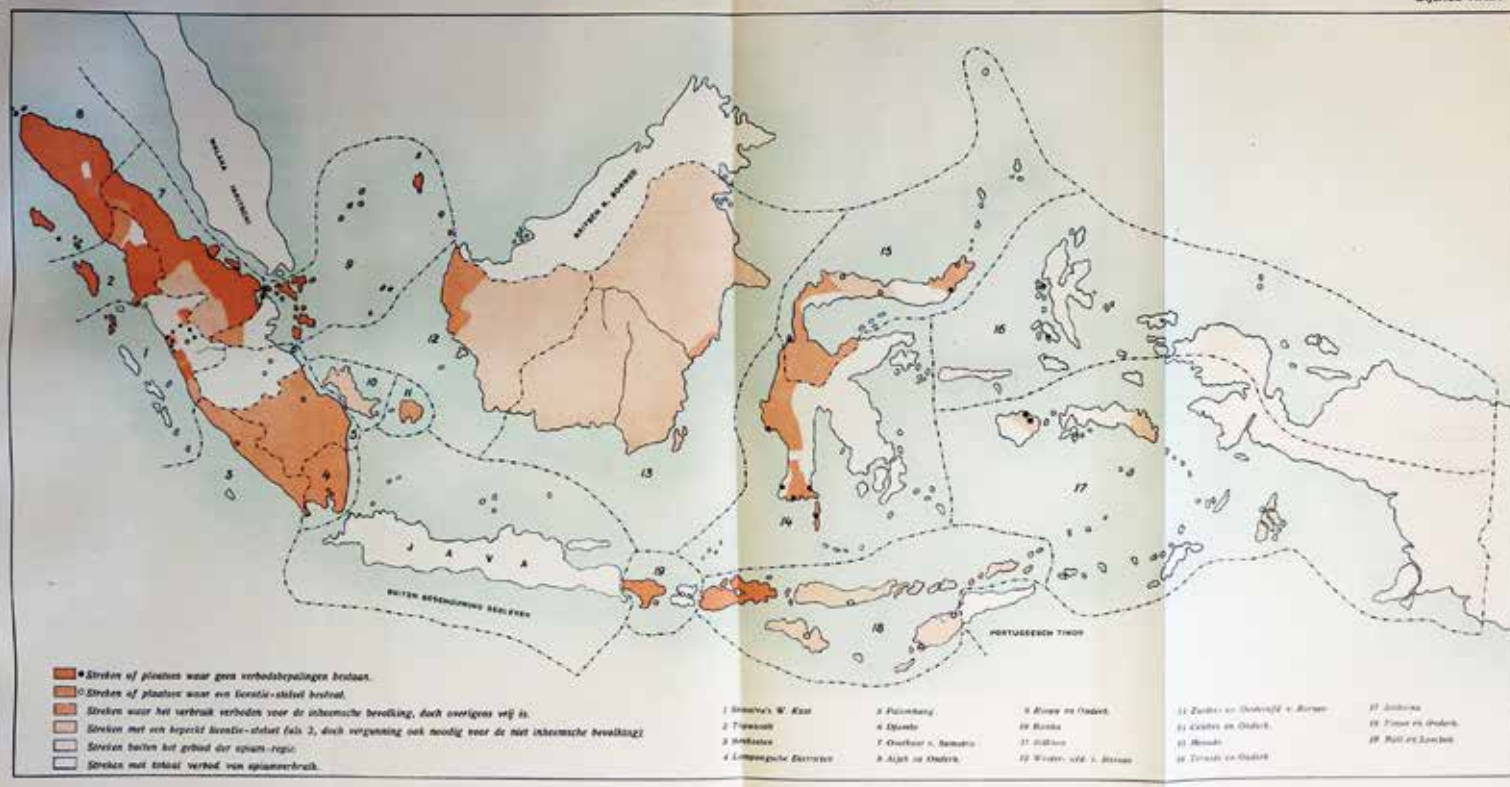
teriaal (zie afbeeldingen 6, 7 en 8). Voor een deel weerspiegelt deze kaart de uitkomsten van de meest recente militaire karteringen, maar voor een ander deel was hij toch vooral een compilatie van andere gegevens, vooral hydrografische kaarten en materiaal dat tussen 1905 en 1919 door bestuursambtenaren en ontdekkingsreizigers was verzameld.³³ Wat

bijzonder is, is dat al de kaarten die voor de bewerking van de overzichtskaart werden gebruikt, ook allemaal in de atlas zijn meegenomen en dat ze ieder individueel in detail worden besproken.

Het tweede kaartwerk dat we hier moeten noemen, vormt een onderdeel van een twee delen tellende algemene inleiding op de geografie van de buitenbezittingen. Deze studie met als titel *De Buitenbezittingen: 1904 tot 1914* vormde het uitvloeisel van een in 1914 in Semarang gehouden Koloniale Tentoonstelling, waarin alle Indische departementen zich hadden gepresenteerd.³⁴ Het was de bedoeling dat deze tentoonstelling later ook in Nederland te zien zou zijn, maar door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog werd van dat plan afgezien. Wel werd Van Vuuren gevraagd om de verschillende bijdragen in een boek te bundelen en aan te vullen met eigen kanttekeningen en toepasselijk kaartmateriaal. Het kan niet worden ontkend, en de reacties op het boek wijzen dat ook uit, dat hij in die opzet uitstekend slaagde. Dat succes was vooral te danken aan een twintigtal thematische kaarten, die in die samenhang eigenlijk nog niet eerder waren gepresenteerd.

6. Details van de *Overzichtskaart van het eiland Celebes* 1:1 250 000 (Batavia 1920). Blad 9 van de *Atlas van de gewesten der Buitenbezittingen*. Universiteitsbibliotheek Utrecht.

7. Kaart der Opium-regie uit *De Mededeelingen* no XXIX, p.162, 1914. Universiteitsbibliotheek Utrecht.

Ook deze studie, die tussen 1915 en 1920 werd uitgebracht, wordt geopend door een overzichtskaart van de Indische archipel (zie afbeelding 2) waarop de bestuurlijke organisatie van de buitenbezittingen in 1914 wordt verduidelijkt. We kennen van deze kaart overigens verschillende versies die herhaaldelijk in uiteenlopende publicaties werden opgevoerd om de sterke uitbreiding van het (direct) bestuurde gebied te onderstrepen. Hierna volgen een aantal wegenkaarten en verspreidingskaarten van de belangrijkste cultuur- en mijnbouwondernemingen, de wingebieden van olie- en steenkool en de zogenaamde opiumregie (zie afbeelding 7). Vervolgens zijn kaarten opgenomen met thema's als de rechtspraak en de verspreiding van onderwijsinstellingen over de individuele eilanden, terwijl het geheel wordt afgesloten met kaarten over de verdeling van de manschappen van het Koninklijk Nederlands-Indische Leger (KNIL) over de Buitenbezittingen en een kaart waarop de stand van de kartering in de Indische Archipel is weergegeven. Het Encyclopaedisch Bureau heeft geen eigen stijl ontwikkeld voor zijn overzichtskaarten. De reliëfweergave is duidelijk uitgevoerd door tekenaars van de Topografische Dienst, met schrapjes (zie afbeelding 5 en 6) of hoogtezones (zie afbeelding 2).

De blauwe hydrografie (kustlijnen, rivieren en riviernamen) loopt vooruit op dergelijke ontwikkelingen in Nederland. De thematische kaartjes (zoals de afbeeldingen 3, 7 en 8) zijn eenvoudig, maar duidelijk, al moeten we bij het kaartje van de bevolkingsdichtheid van Celebes wellicht even wennen aan de aanduiding per G.M. (een geografische mijl is 7400 m, en een vierkante geografische mijl geeft dus ca 55 km² weer). Als we al een eigen kartografische stijl van het Encyclopaedisch Bureau willen ontdekken, dan zit die in de combinatie van thematische symbolen en overzichtskaarten, zoals te zien is op de detailafbeelding van de Minahassa (zie afbeelding 6).

De volgende delen van *De Buitenbezittingen*, althans dat was het plan, zouden ieder eiland afzonderlijk op al de aspecten van het militaire schema bespreken. Elke regionale beschrijving zou daarbij begeleid worden door "een overzichtelijke kaart van het betrokken Gewest, zoodat op deze wijze mede tegemoet gekomen wordt aan een lang gekoesterden wensch: Gewestelijke Overzichtskaarten voor de Buitenbezittingen, bijgewerkt naar de jongste gegevens".³⁵ In het tweede deel van *De Buitenbezittingen*, die aan de beschrijving van Sumatra en

Atjeh was gewijd, werden dan ook een *Oro-hydrographische schetskaart van het eiland Sumatra* op een schaal van 1:2.500.000, een *Historische, chronologische overzichtskaart van den Atjeboorlog 5 April 1873 tot en met 1896* op de schaal 1:1.000.000 en een *Kaart van het gouvernement Atjeh en Onderhoorigheden, op de schaal 1:750.000* opgenomen. Omdat *De Buitenbezittingen* niet meteen werd voortgezet – de agenda van het Bureau was al zo vol – dreigde het gevaar dat ook de voorgenomen reeks gewestelijke overzichtskaarten niet binnen afzienbare tijd kon worden voltooid. Om dat te ondervangen kondigde Van Vuuren in september 1918 een *Atlas van de Gewesten der Buitenbezittingen* aan. Hij schreef dat er ruime vraag bestond om de kaarten uit de *Mededeelingen* afzonderlijk beschikbaar te stellen. "De behoefte aan zoo goed mogelijk kaartenmateriaal van de buitenbezittingen", zo vervolgt hij, "is bij de tegenwoordige ontwikkeling dier gewesten zeer toegenomen. Ofschoon uiteraard kaarten, geheel samengesteld naar topographische opnamen, het ideaal zouden zijn, heeft men gemeend, reeds thans aan bedoelde behoefte tegemoet te kunnen komen door naar de jongste gegevens, zoo betrouwbaar mogelijke kaarten te vervaardigen".³⁶

Deze *Atlas van de Gewesten der Buitenbezittingen Nederlandsch Oost-Indie* kwam niet onmiddellijk beschikbaar. In 1918 verschenen de kartonnen omslag, de overzichtskaarten van het eiland Sumatra en Atjeh en een drietal andere, wat eerder verschenen kaarten. Van Vuuren beloofde de intekenaren echter dat de "atlas zoo spoedig mogelijk tot een volledige serie gewestelijke kaarten voor de buitenbezittingen [zou] komen en zulks onafhankelijk van het gereed komen der daarbij behorende beschrijvingen", dat wil zeggen de reeks monografieën.³⁷ Dat streven kon Van Vuuren zelf niet waarmaken, omdat in de twee daaropvolgende jaren alle aandacht uit moest gaan naar de voltooiing van de monografie van Celebes en omdat, niet lang daarna, de formele opheffing van het Encyclopaedisch Bureau een einde aan alle werkzaamheden maakte. Hoewel we dat voorsnog niet goed kunnen onderbouwen, lijkt het er sterk op dat de kartografische werkzaamheden voor de atlas nu werden ondergebracht bij de nieuw opgerichte kartografische afdeling van de Topografische Dienst. Deze afdeling was speciaal in het leven geroepen om de 'samenstelling van schets- en overzichtskaarten naar gegevens uit verschillende bronnen op meer wetenschappelijke en systematische wijze ter hand te nemen'.³⁸ Zij breidde de atlas tussen 1921 en 1925 verder uit tot het uiteindelijke geheel van 21 grote overzichtskaarten.

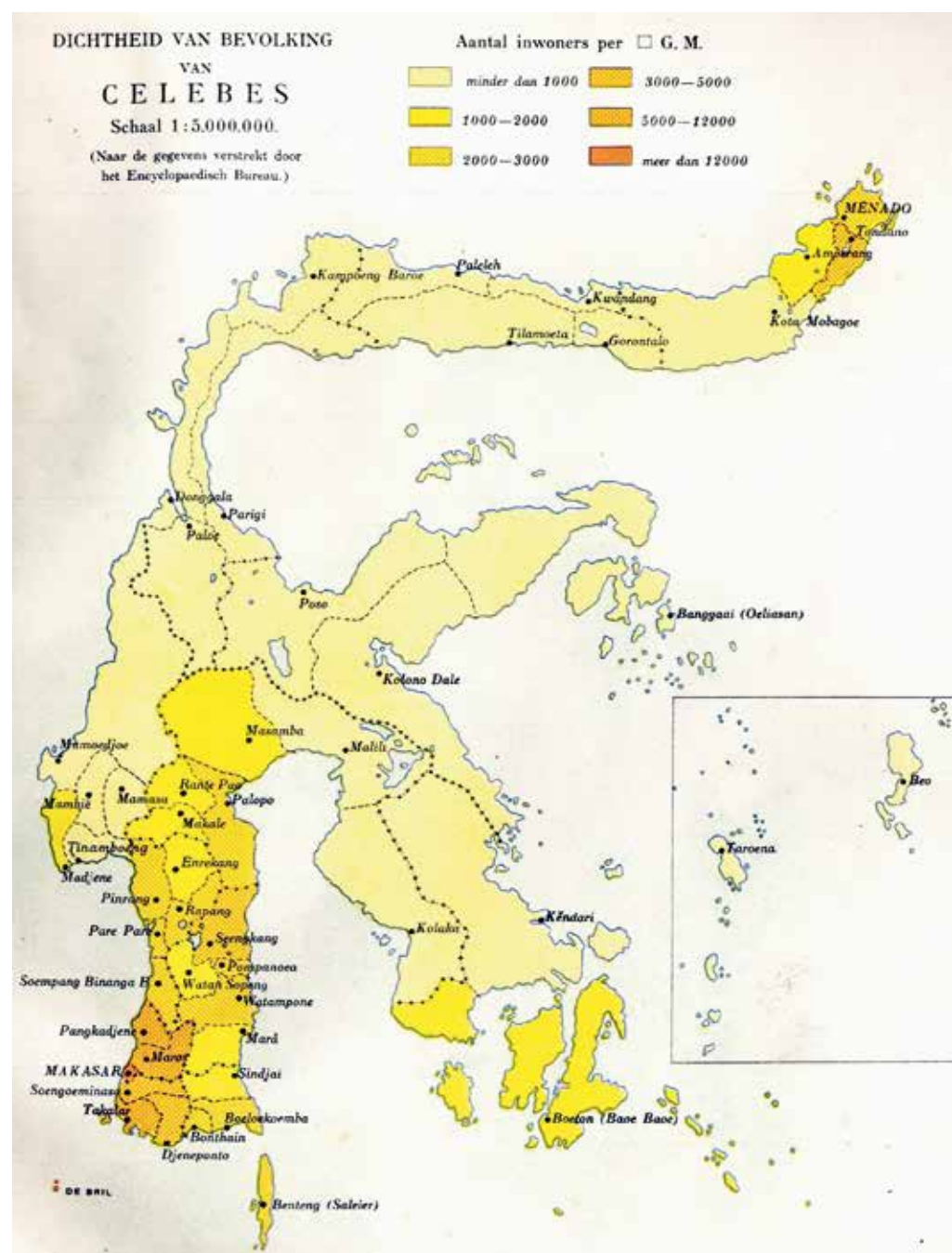
Besluit

Voor een goede beoordeling van de kartografische werkzaamheid van het Encyclopaedisch Bureau voor de buitenbezittingen is het zeker nodig om die kaartproductie in een kartobibliografie onder te brengen. Binnen het verband van deze korte inleiding bestond daar vanzelfsprekend geen mogelijkheid toe. Anderzijds, en ik hecht er aan om dit te benadrukken, draagt zo'n bibliografisch overzicht wel het gevaar in zich dat de kartografie te los komt te staan van haar context. Als er in deze bijdrage één aspect namelijk duidelijk is geworden, en dit geldt eigenlijk voor de gehele officiële Indische kartografie van de negentiende en twintigste eeuw, dan is dat de verwevenheid van die kartografie met de bovenliggende bestuurlijke kaders en de gecompliceerde en grotendeels nog onvoldoende beschreven politieke agenda's waar zij geheel aan ondergeschikt werd gemaakt.

Zoals aangegeven zijn de werkzaamheden van het Bureau na de opheffing ervan naar Nederland overgeheveld, maar daar toch eigenlijk in het ongereede geraakt. Mogelijk is de kaartverzameling van het IKEB ook bij het Koloniaal Instituut terechtgekomen, en zou zich dan nu in de collectie van de UB Leiden moeten bevinden. Maar het bronnenmateriaal, alle verslagen van bestuursambtenaren, mijnbouwondernemingen en cultuurmaatschappijen die uit het Koloniaal Archief tevoorschijn waren gehaald, evenals de expertise om dat materiaal te visualiseren, is met de opheffing van het Bureau verloren gegaan.

Noten

- 1 Vgl. M.G.H.A. de Graaff en A.M. Tempelaars. *Inventaris van de Memories van Overgave, 1852 - 1962 (1963)*. - Den Haag: Nationaal Archief, 1990. - p. 12
- 2 Vrij naar R. Nieuwenhuys. *Oost-Indische Spiegel: Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven vanaf de eerste jaren der Compagnie tot op heden*. - Amsterdam: Querido, 1972, p. 356. Geciteerd naar J.C. Witte, J.B. van Heutsz leven en legende. - Bussum: Fibula-Van Dishoeck, 1976, p. 123.
- 3 P.A. Broeders. *Gijsbert Franco Baron Von Dersfelden van Hinderstein (1783-1857); leven en werk van 'eene ware specialiteit' in kaart gebracht*. - 't Goy: Hes en De Graaf, 2007

8. *Dichtheid van bevolking van Celebes, carton op de Overzichtskaart van het eiland Celebes 1:1.250.000, Batavia 1920. Universiteitsbibliotheek Utrecht.*

4 J.J.K. Enthoven. Andere wetenschappelijke Instellingen. – In: H. Colijn en J.B. van Heutsz. Neerlands Indië: Land en volk, geschiedenis en bestuur, bedrijf en samenleving. – Tweede Deel. – Amsterdam: Elsevier, 1913, p. 322.

5 Paul van den Brink, "Het bespottelijk geheimzinnige": De Topografische Dienst in de media, 1815-1900. – In Caert-Thresoor 34(2015) 4, pp. 207-213.

6 Vgl. M. Schouten. Rondom de Buitenzorgse troon: Indisch dagboek C.L.M. Bijl de Vroe, 1914-1919. – Haarlem: Fibula van Dishoeck, 1980.

7 E. van Wessem. De opstanding van Nederland. – Amsterdam: De Amsterdamsche Keurkamer, 1935, p. 83-84.

8 Installatie Commissie Encyclopaedisch Bureau. – In: Bataviaasch nieuwsblad, 23 oktober 1920.

9 Hiervoor vooral: P. de Ruiter. Het Mijnezen in Nederlands-Oost-Indië 1850-1950. – Utrecht: Faculteit Bètawetenschappen, 2016.

10 Vgl. in dit verband een tot dusver onbekend gebleven brief van J.F. Niermeyer, J.P. van de Stok, E. Heldring. Atlas van Nederl. Oost- en West-Indië. – In: Algemeen Handelsblad, 22 juli 1907; Het nieuws van den dag voor Nederlandsch-Indië, 17 augustus 1907 en De Sumatra post, 15 augustus 1907. Zie hiervoor verder: Paul van den Brink. De voorgeschiedenis van de Atlas van Tropische Nederland 1905-1938: Het atlas-drama van begin tot einde. – In: Mappa Antiquae: Liber Amicorum Günter Schilder. – 't Goy-Houten Hes & De Graaf, 2007, p. 534vv.

11 H. Colijn. Politiek beleid en bestuurszorg in de buitenbezittingen. – Batavia: Landsdrukkerij, 1907- 1909.

12 J.G. van der Valk. Het werk van L. van Vuuren, hoogleraar te Utrecht. – In: Prof. L. van Vuuren en de Sociale Geographie in Nederland: [Speciaal nummer] van Sociaal-Geographische Mededeelingen 1943, nr. 1, p. 107-109.

13 P.J. Veth. Java, geographisch, ethnologisch, historisch. – Haarlem: Bohn, 1865-1883; Vgl. L. van Vuuren. Het Encyclopaedisch Bureau. – In: TAG Tweede Serie, 35(1918), p. 265.

14 Handelingen Staten-Generaal, 22 juni 1910.

15 Colijn Adviseur Bureau Buitenbezittingen. – In: De Sumatra post, 11 mei 1909; Vgl. Handelingen Staten-Generaal, 22 juni 1910

16 Algemeen Handelsblad, 11 mei 1910.

17 L. van Vuuren. Eerste maatregelen in pas geannexeerd gebied: met beschrijving der Pak Pak landen (Daïrilanden) en schetskaart 1:250.000. – Zalt-Bommel: H.J. van de Garde, 1910; Idem, L. Van Vuuren (1924), p. 347-349

18 Van Geuns. Koloniale Zaken: Het Encyclopaedisch bureau. – In: De Sumatra post, 10 februari 1912. Volgens Van Geuns was het Bureau bij zijn huidige inrichting "weinig meer dan een pover surrogaat van een krachtig, aan de te stellen eischen voldoende ... bureau voor de Buitenbezittingen".

19 Revue der Tijdschriften: Weekblad voor Indië. – In: De Hollandsche revue jrg. 17, 1912, no 3, p. 295-296.

20 P. van den Brink. Dienstbare Kaarten: een cartografische geschiedenis van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap en het Tijdschrift, 1873-1966. – 't Goy: Hes en De Graaf, 2010, p. 37-39.

21 Voor een overzicht van de verschenen titels vooral: J.G. van der Valk. Lijst van de geschriften van L. van Vuuren, hoogleraar te Utrecht. – In: Prof. L. van Vuuren en de Sociale Geographie in Nederland: [Speciaal nummer] van Sociaal-Geographische Mededeelingen 1943, nr. 1, p. 119-129.

22 Dat is te vinden op p.173-174 van: www.gahetna.nl/collectie/archief/pdf/NL-HaNA_2.10.39.ead.pdf

23 M. A. P. Meilink-Roelofs. Memories van overgave van bestuursambtenaren in het voormalige Nederlands-Indië. – In: Tijdschrift van de Vereniging van archivariissen in Nederland, 72(1968), p. 14-18.

24 L. van Vuuren. Ingezonden brief aan de redactie. – In: Bataviaasch nieuwsblad 20 augustus 1918. Volgens de critici was het "beperkte standpunt van bloote feitenverzameling" gerechtvaardigd wanneer men een nog onbekend gebied behandelde, maar waar door en door gekende gebieden aan de orde waren, bood een dergelijke benadering geen enkel nieuw inzicht.

25 Monografie van Celebes. – In: Bataviaasch nieuwsblad, 10 februari 1921; Vgl. Nieuwsblad voor den Boekhandel, 88(1921), nr. 71, p. 799

26 Indië beschreven: [Bespreking van Encyclopaedie van Nederlandsch Oost-Indië, 2e druk. – 's-Gravenhage; Leiden, 1916-1921. – 4 dln.]. – In: De Telegraaf, 4 januari 1922.

27 Staveren, M.T. Het 75-jarig bestaan van den Topographischen Dienst. – In: Indisch Militair Tijdschrift, 1939, p. 92-93.

28 Atlas van de gewesten der buitenbezittingen. – In: De Sumatra post, 7 augustus 1910.

29 Een illustratie-kantoor. – In: Haagsche courant, 12 augustus 1920.

30 L. van Vuuren. Catalogus van cliché's, foto's en lantaarnplaatjes bij het Encyclopaedisch Bureau. – Weltevreden: s.n., 1918.

31 G.A. Jansen Hendriks. Een voorbeeldige kolonie. Nederlands-Indië in 50 jaar overheidsfilms 1912-1962. – Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, 2014.

32 De afleveringen 1-3 en 6 van de Mededeelingen werden overigens bij de Landsdrukkerij in 's-Gravenhage gedrukt. De kaarten in deze afleveringen vermelden de Haagse uitgever Smulders als drukker.

33 Met name: J. Wanner. Beiträge zur Geologie des Ostarms der Insel Celebes. – In: G. Boehm. Geologische Mitteilungen aus dem Indo-Australischen Archipel. – Stuttgart: Nägele & Dr. Sproesser, 1907 en, vooral, E.C. Abendanon. Midden-Celebes-expeditie, geologische en geographische doorkruisingen van Midden-Celebes, 1909-1910. – Leiden: Brill, 1916-1919.

34 De buitenbezittingen: 1904 tot 1914/ Ency-

clopaedisch Bureau. – Semarang; 's-Gravenhage: N.V. Boekhandel & Uitgeverij v/h G.C.T. Van Dorp & Co, 1917-1920.

35 De buitenbezittingen: Sumatra; algemeene hoofdstukken. – 's-Gravenhage: N.V. Boekhandel & Uitgeverij v/h G.C.T. Van Dorp & Co, 1917, p. I

36 Hij kondigde de atlas in een persbericht dat op 26 september en 7 oktober 1918 in de Sumatra post werd opgenomen. De Atlas zelf kent geen voorwoord of andere begeleidende tekst. Vgl. Atlas der Buitenbezittingen. – In: De Sumatra post 26 september en 7 oktober 1918.

37 Atlas der Buitenbezittingen. – In: De Sumatra post 26 september en 7 oktober 1918.

38 Staveren, M.T. Het 75-jarig bestaan van den Topographischen Dienst. – In: Indisch Militair Tijdschrift, 1939, p. 93.

Summary

Destruction of cartographic capital: the Encyclopaedic Bureau for the Outer Possessions, 1909-1921 / Paul van den Brink.

In the cartographic development of the Dutch East Indies in the 19th and 20th centuries various phases can be identified, all of which relate to the institutional development of the Dutch colonial government. Until the third part of the 19th century this governance was mainly restricted to the island of Java that, since the period of the [United] East India Company, served as the colony's administrative centre. From the third quarter of the 19th century, however, there was a clear shift in this process in the sense that the area outside Java – the so-called Outer Possessions – were connected geographically and cartographically to the traditional colonial domain. This process was particularly triggered by the forceful conduct of Governor-General Joannes Benedictus van Heutsz who, between 1904 and 1909, united the Indonesian Archipelago into a cohesive colonial empire. This article deals with the cartographic efforts of the Encyclopaedic Bureau that was founded in 1909 on the instigation of Van Heutsz. Led by the military geographer Louis van Vuuren (1873-1951), and by way of the systematic collection, editing and publication of mainly unknown geographical and cartographical sources, Van Vuuren and his team laid a powerful scientific base for the cartographical presentation of the Outer Provinces. Due to the short-sighted political attitude of later Governors-General and the financial cutbacks they introduced to colonial politics, the scientific merits of the Encyclopaedic Bureau were almost fully lost after the 1920s.

Lange tijd heeft de 'Indische hydrografie' zich geconcentreerd op de zeeën rond Java. Ongelukken en verlies van scheepslading brachten langzaam het besef dat ook buiten de Javaanse vaarwaters systematische kartering nodig was. Al vroeg in de negentiende eeuw werden hiertoe de eerste pogingen ondernomen.

Het Hydrografisch bedrijf in de Oost kende in de negentiende eeuw veel organisatiewisselingen, verhuizingen en bezuinigingen.

Met het formeren van de Vijfde Afdeeling 'Hydrographie', ressorterend onder het ministerie van Marine, werd uiteindelijk in 1874 het hydrografisch bedrijf geïnstitutionaliseerd in een nationale overheidsdienst. Vanaf dat moment kwamen ontwikkelingen op gang die een nieuwe periode in de Nederlandse zeekartografie inluiden. Deze periode werd gekenmerkt door systematisering en later internationalisering van het hydrografisch onderzoek.

Ontwikkelingen tot 1874

Eind achttiende eeuw was de handelspositie van de Republiek verslechterd en was de firma Van Keulen, in feite de particuliere hydrografische dienst, zijn monopoliepositie aan het verliezen. De kennis van het zeegebied en kustlijnen werd hoofdzakelijk geput uit het zesde deel van *De Nieuwe Groote Ligende Zee-fakkel* van Van Keulen uit 1753. In 1787 werd het eerste staatstoezicht op de vervaardiging van zeekaarten zichtbaar. In dit jaar werd op last van de Staten van Holland de 'Commissie tot de Zaaken, het bepalen der lengte op zee en de verbetering der zeekaarten betreffende'

R.T.M. Guleij is als collectie-specialist Kartografie werkzaam bij het Nationaal Archief in Den Haag en redactielid Caert-Thresoor.

De kartering van de Nederlandse Oost-Indische Archipel door de Dienst Hydrografie

1. Opnemingsvaartuig Hr.Ms. Willebrord Snellius. Foto ca. 1930. Nationaal Archief, Den Haag: Dienst der Hydrografie, 2.12.20, inv. nr. 48.

ingesteld. Het werk van deze Commissie, die tot 1850 bestond, bleef beperkt tot de uitgave van enkele zeekaarten en almanakken.

De instelling in 1821 van de 'Commissie tot verbetering van Indische zeekaarten' moet gezien worden als een eerste serieuze poging de achterstand ten opzichte van landen als Frankrijk en Engeland in te halen. Frankrijk en Engeland hadden het hydrografisch karteringswerk al eerder onder staatstoezicht gesteld. Mede door het beter benutten van de nieuwste methoden en instrumenten, overtroffen in deze periode hun onder staatstoezicht vervaardigde kaarten de Nederlandse. De Commissie tot verbetering van Indische zeekaarten werd in 1834 ontbonden om vervolgens in 1838 weer opgericht te worden. In 1821 werden twee oorlogsschepen belast met hydrografische op-

names. Door bezuinigingen zou zich dat beperken tot twee jaar.

Na 35 jaar stilstand werd in 1858 pas weer een nieuw vaartuig (de *Pylades*) belast met opnemingen in de Straat Banka. Met toestemming van Nederland begon

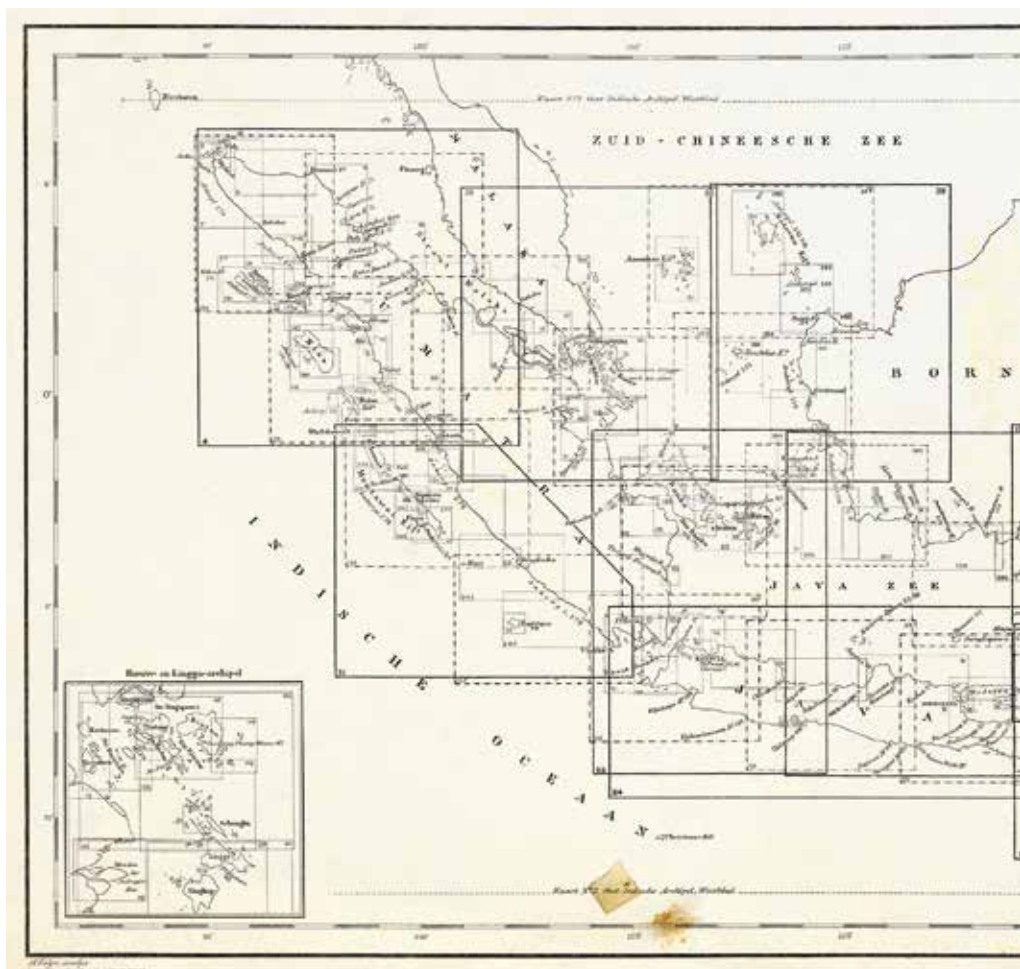
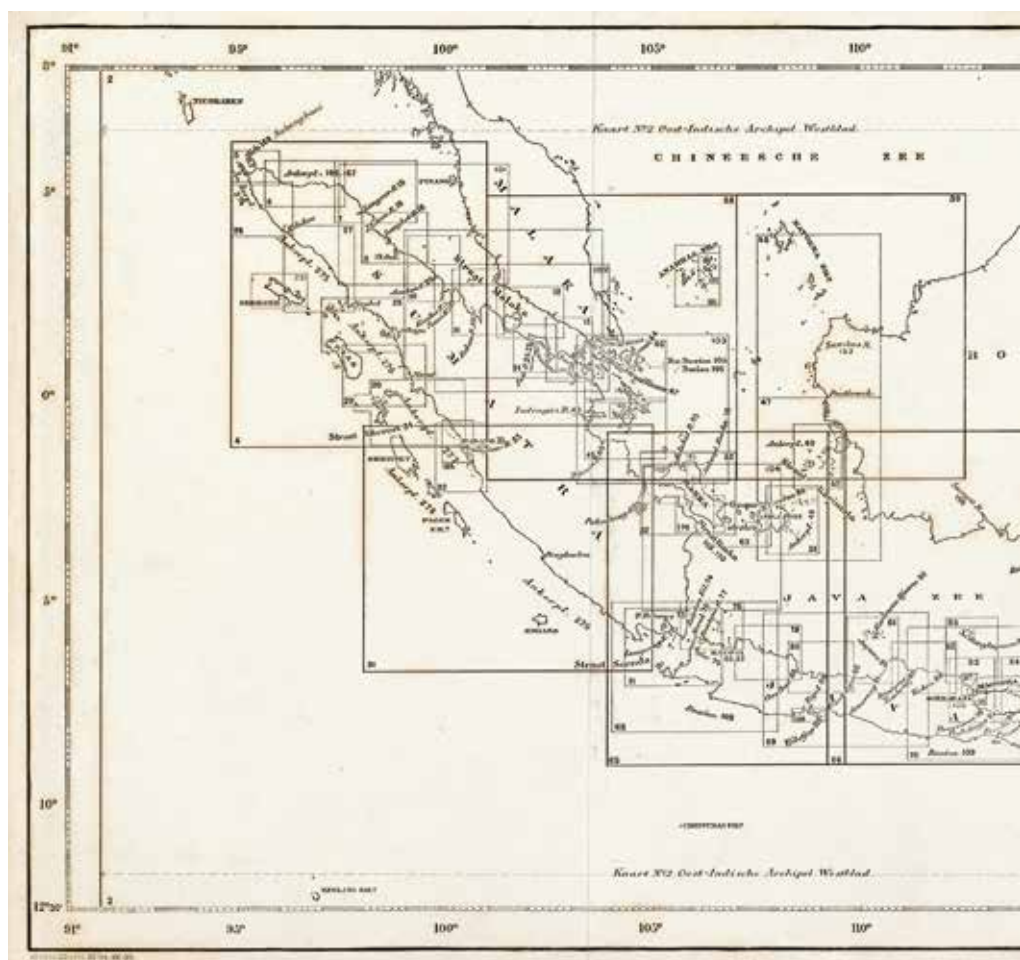
2. Bodemonderzoek met dieplood aan boord van het opnemingsvaartuig 'Eilerts de Haan'. Foto ca. 1925. Nationaal Archief, Den Haag: Dienst der Hydrografie, 2.12.20, inv. nr. 48.

►3. *Index der Zeekaarten van de Oost-Indische Archipel*, herziene druk 1905. Nationaal Archief, Den Haag: Kaartenarchief Dienst der Hydrografie: Groen Archief Oost Indië, 4.HYDRO122, inv.nr. 1.5.

in dat jaar ook een Engels opnemings-vaartuig met de kartering van hetzelfde gebied. De Engelsen klaarden het werk in twee jaar waar de Nederlanders er uiteindelijk zeven jaar over zouden doen. Dit voorval is illustratief voor de voorsprong die de Engelse hydrografen hadden op de Nederlandse. Het feit dat de Engelsen de opnemingen keer op keer beter en sneller wisten te klaren was gedurende de negentiende eeuw regelmatig onderwerp van gesprek binnen de Indische hydrografie. De marinetop en de Nederlandse regering wilden daarbij lange tijd niet inzien dat Hollandse zuinigheid daar mede debet aan was.

In 1860 werd in Nederlands-Indië met de instelling van een 'Hydrographisch Bureau' (officieel aan de Commissie tot verbetering van Indisch zeekaarten toegevoegd) gepoogd de karteringswerkzaamheden nieuw leven in te blazen. Al in 1864 volgde een verzoek van de gouverneur-generaal van Nederlands-Indië, gericht aan de koning, om hem te machtigen tot opheffing van de Commissie tot verbetering van Indische zeekaarten en van het Hydrographisch Bureau.¹ De slepende zaak werd beslist in 1869. Ondanks protesten van de Marine in Nederlands-Indië, werd de gouverneur-generaal gemachtigd het Hydrographisch Bureau, "welke dienst niet die uitkomsten opleverde die men daarvan in billijkheid mogt verwachten", naar Nederland over te brengen.² Met deze maatregel verwachtte men op de kosten van het graveren, drukken en uitgeven van de kaarten te kunnen besparen. In 1871 werd gestart met de verhuizing van het Indische Bureau naar Nederland. Het Indische Bureau werd in 1874 samengevoegd met de Nederlandse tak, waarna officieel de zogenaamde Vijfde Afdeling 'Hydrographie' van het ministerie van Marine werd geformeerd.³ Aan het hoofd stond de 'Chef der Hydrographie', nog steeds de officiële benaming. Overigens dirigeerde de Tweede Kamer

►4. *Index der Zeekaarten van den Oost-Indischen Archipel*, herziene druk 1922. Nationaal Archief, Den Haag: Kaartenarchief Dienst der Hydrografie: Groen Archief Oost Indië, 4.HYDRO122, inv.nr. 1.12.

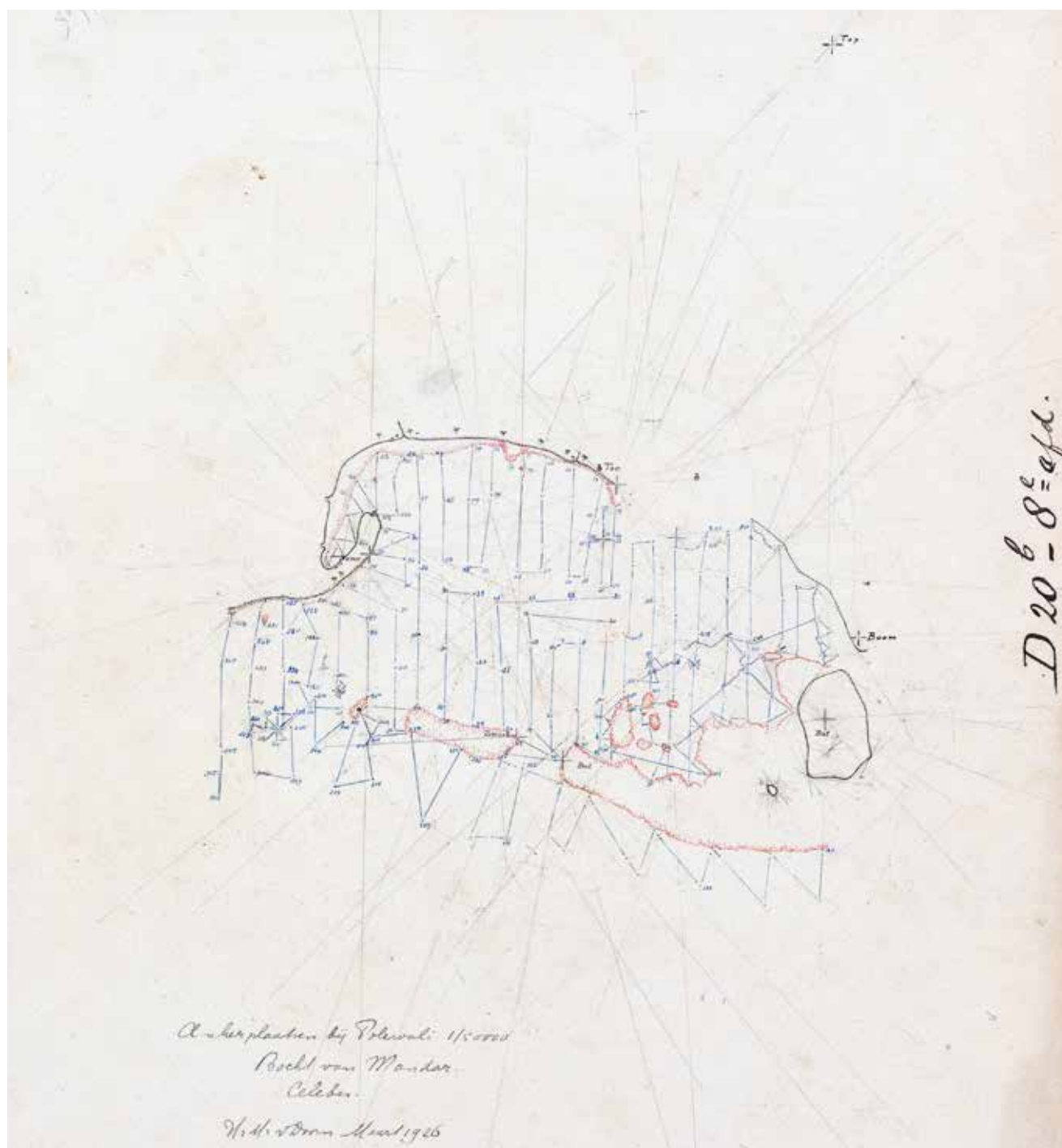
het Indische Hydrografisch Bureau in 1875 al weer naar Indië. De aanleiding hiertoe was de stroom aan kritiek die volgde op de vertraging in de verbetering van zeekaarten als gevolg van de grote afstand tussen Nederland en de Oost. In 1894 verhuisde het Indische Bureau uiteindelijk toch definitief naar Nederland. Met ingang van 1 januari 1895 volgde de opheffing van het Hydrographisch Bureau in Batavia.⁴

Ontwikkelingen na 1874

Na 1874 kreeg Hydrografie de beschik-

king over aanvankelijk één en later meer speciaal daarvoor ingerichte opnemingsvaartuigen, waardoor een begin kon worden gemaakt met het systematisch in kaart brengen van het enorme zeegebied van de Oost-Indische archipel. De hydrografische instructies voor opnamen in de Oost zouden voortaan in Nederland worden vastgesteld en door tussenkomst van het departement van Marine in Batavia aan de opnemingsvaartuigen verstrekt worden. Na de definitieve opheffing van het Indische Hydrographisch Bureau in Batavia bleef bij het Indische departe-

ment van Marine nog wel een depot van zeekaarten en gidsen bestaan.⁵ Nadat in 1894 het Indische Bureau definitief naar Nederland was verhuisd, begon men de organisatie in hoog tempo te structureren. Op 1 mei 1898 trad een twaalf pagina's tellende *Dienstregeling voor de Afdeling Hydrographie* in werking.⁶ De Afdeling Hydrografie werd gesplitst in twee bureaus. Bureau I was belast met alle werkzaamheden ten behoeve het bewerken, verbeteren, publiceren en verstrekken van kaarten en gidsen. Bureau II zorgde

5. Constructieblad Rede Polewali, Nationaal Archief, Den Haag: Kaartenarchief Dienst der Hydrografie: Minuut- en Constructiebladen Oost Indië, afd. VIII, 4. HYDRO1208, inv.nr. D20b.

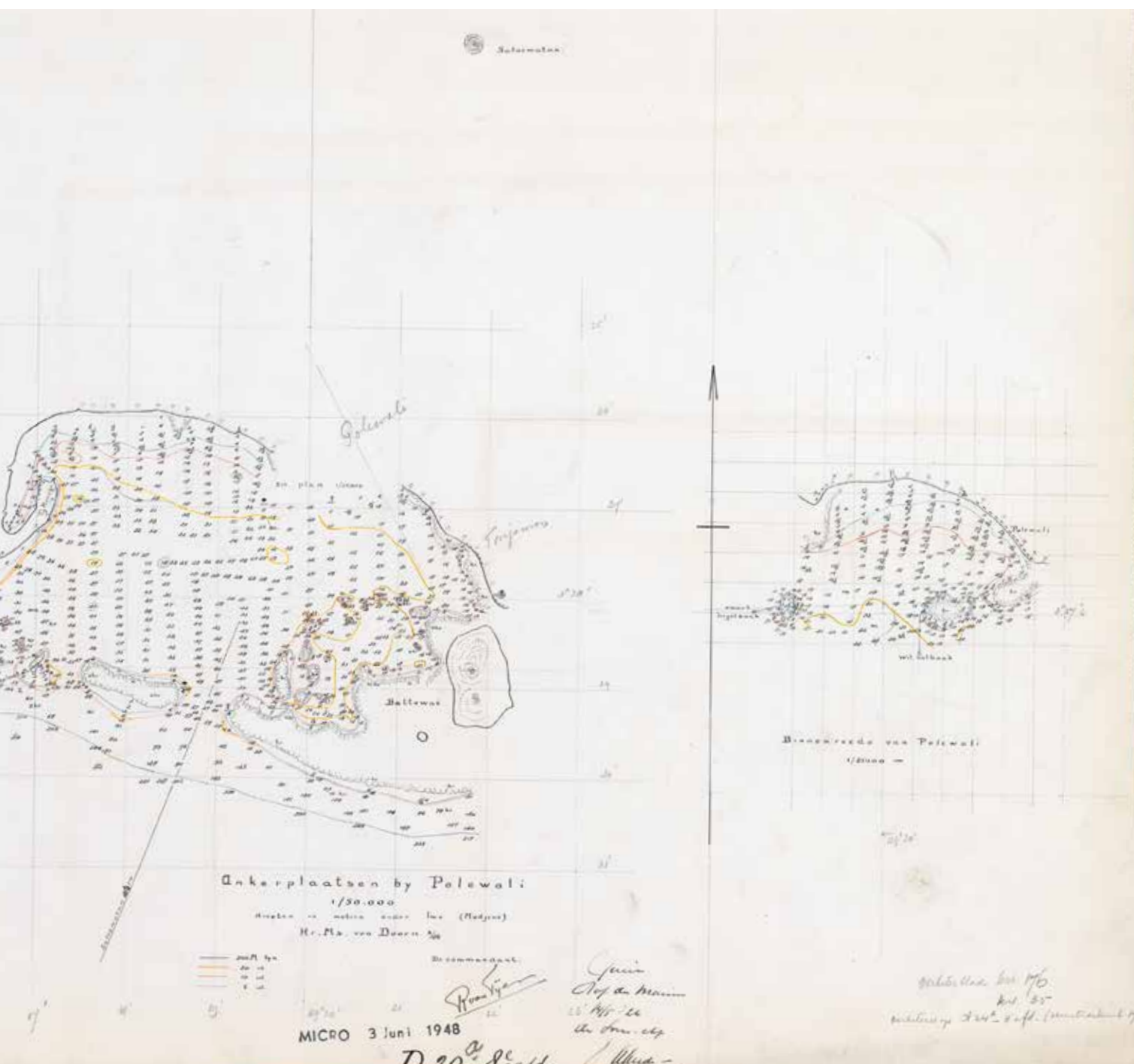
voor het graveren van de kaarten. Het standaardwerk *Hydrografisch Opnemen*, ook wel de 'bijbel voor de hydrograaf' genoemd, verscheen voor het eerst in 1925 om uiteindelijk als een bijna zevenhonderd pagina's tellend boekwerk te eindigen.⁷ Rond de eeuwwisseling werden de eerste tekenen van internationale samenwerking zichtbaar, die in 1908 uitmondten in het Internationale Congres voor de Scheepvaart te St. Petersburg, waar werd aangedrongen op internationale standaardisatie van scheepvaartregels en van symbolen op kaarten. In 1919 werd

in Monaco de 'International Hydrographic Organisation' opgericht, waarvan ook Nederland lid werd. Dit instituut streeft naast uniformiteit in zeekaarten en andere hydrografische bescheiden naar samenwerking en coördinatie tussen de verschillende hydrografische diensten. Gedurende de Eerste Wereldoorlog detacheerde men bij gebrek aan opnemingspersoneel in Nederlands-Indië officieren van de Gouvernementsmarine.⁸ Dit leidde er uiteindelijk toe dat deze marine ook opnemingsvaartuigen in dienst stelde, waar

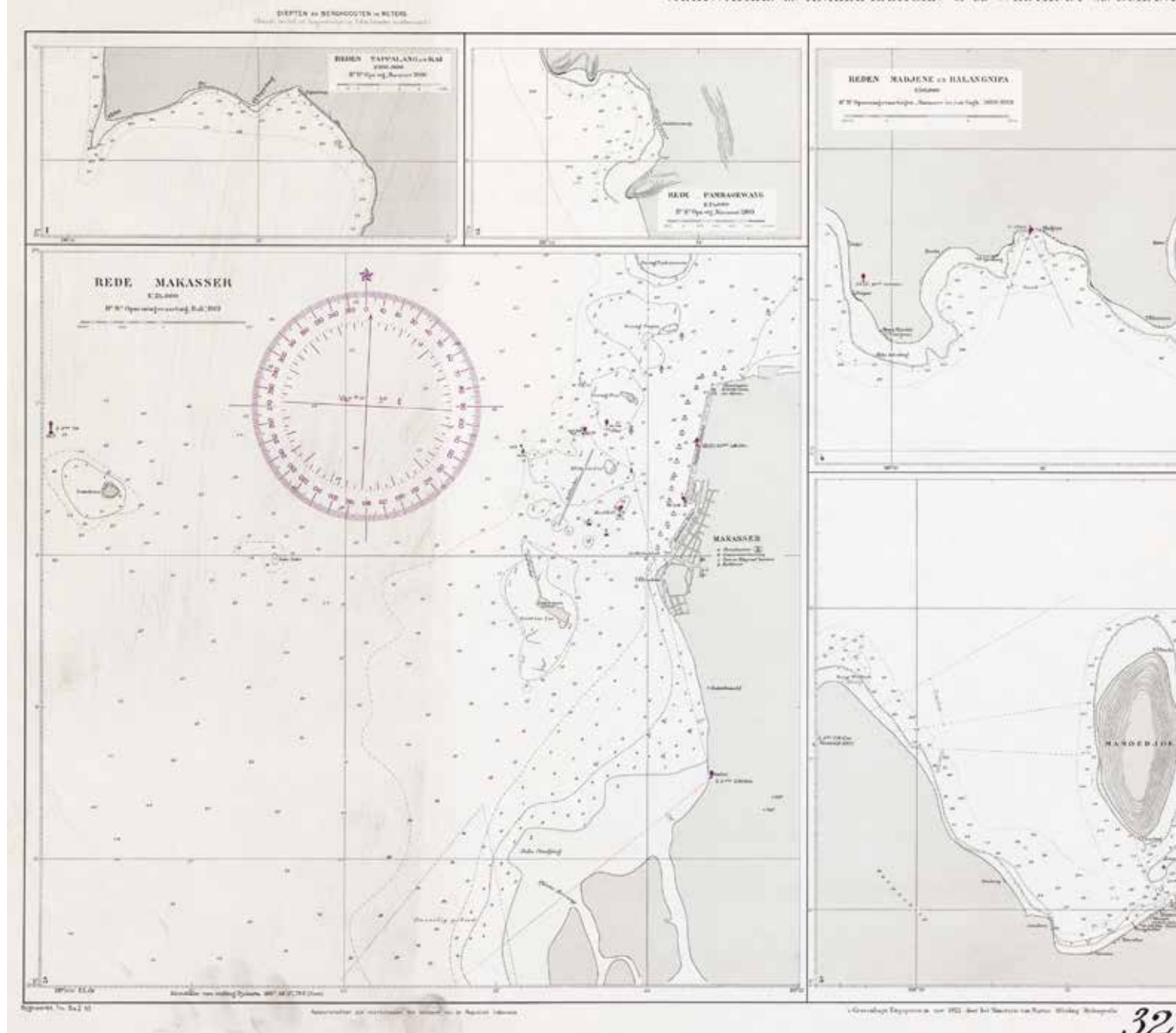
van in 1922 het schip de *Orion* de eerste was. Tot 1940 werden grote delen van de Oost-Indische archipel door de Gouvernementsmarine in kaart gebracht. Tijdens de Tweede Wereldoorlog kwam het werk geheel stil te liggen. Behalve de vele revisies, werden na 1945 in de Oost ook de opnemingen weer ter hand genomen, om in 1962 – het jaar van de overdracht van Nieuw-Guinea aan Indonesië – definitief beëindigd te worden.

Nieuwe werkwijze

Zoals eerder gezegd resulteerde de op-

6. Minuutblad Rede Polewali, Nationaal Archief, Den Haag: Kaartenarchief Dienst der Hydrografie: Minuut- en Constructiebladen Oost Indië, afd. VIII, 4.HY-DRO1208, inv.nr. D20a.

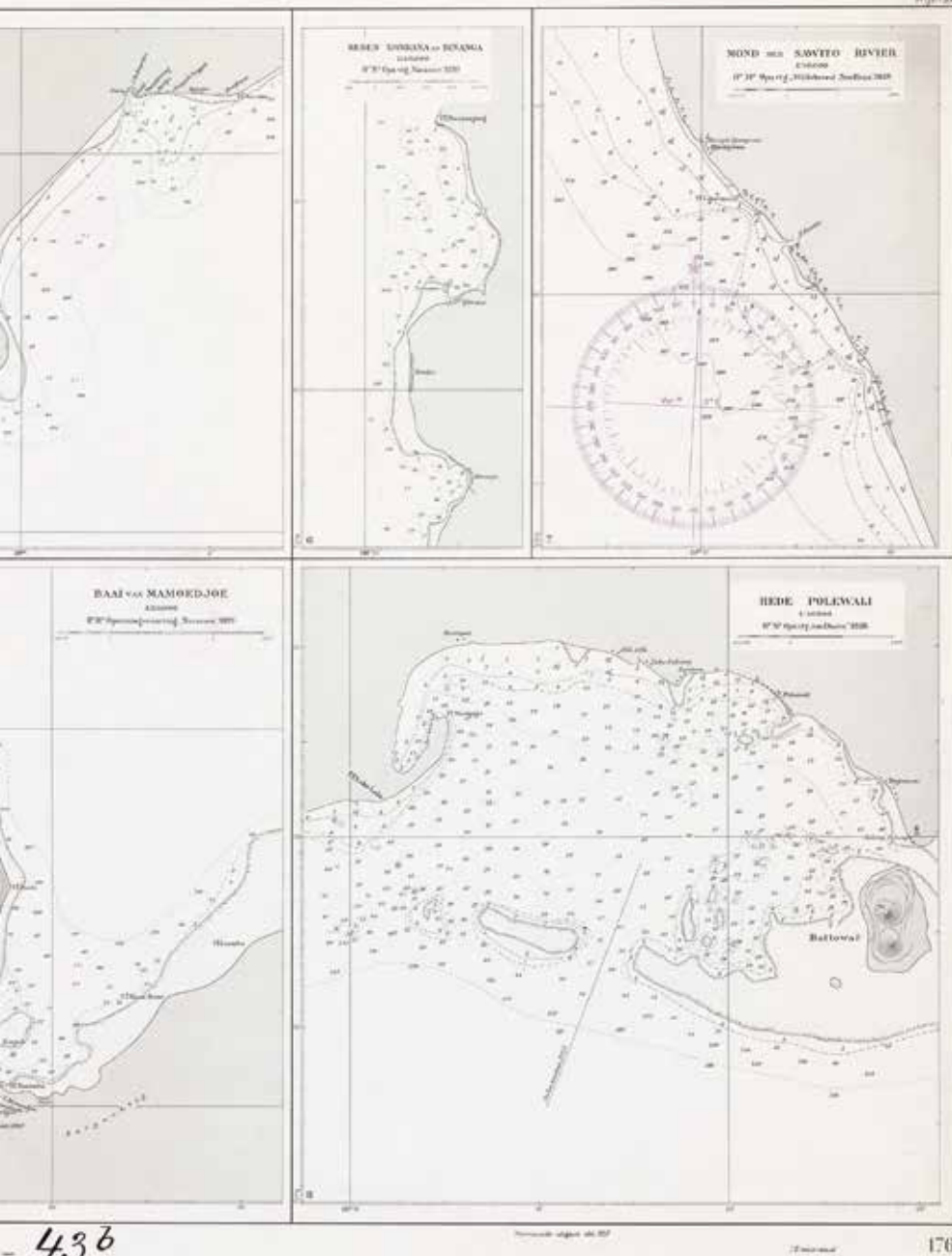
richting van de Dienst Hydrografie in een systematische uitvoering van de werkzaamheden, die voor het immense zeegebied in de Oost onontbeerlijk was. Na inventarisatie van de bestaande kaarten bleek dat van de gebieden waar het goed toeven was en waar de schepen vaak voor anker lagen, vele gelegenheids-opnemingen bestonden. Marineofficieren opereerden daar vaak op eigen initiatief. Heel anders was dat bijvoorbeeld voor de wateren rondom Nederlands Nieuw-Guinea, die veelal nog witte vlekken op de kaart bleken. Eind 1872 doet de Commandant van de Zeemacht O.A. Uhlenbeck verslag van "de toestand der Indische Hydrographie". Hij maakt melding van oppervlakken op de kaart van 200 vierkante Duitse geografische mijlen met de vermeldingen als "onveilig vaarwater" en "nagenoeg geheel onbekend

gebied".⁹ Uhlenbeck verzucht dat de Engelse werkwijze voortdurend de Nederlandse overtreft en breekt een lans voor de professionalisering en systematisering van het hydrografisch bedrijf. Hij wees daarbij ook naar de bezoldiging van de Nederlandse opnemers die achterbleef bij die van de Engelse *surveyors*.

Het inventariseren van de bestaande kaarten bracht de lacunes in beeld. Na 1874 hanteerde men een nieuwe nummering voor de zeekaarten. Ingetekend op een indexkaart of kaartwijzer gaf dit overzichtelijk de dekking van de bestaande kaarten aan. Deze indexkaart zou vele herzieningen ondergaan. De eerste tien jaar van de twintigste eeuw vormden een zeer productieve periode, waarin men vier stoomschepen voor hydrografisch opnemen in de vaart had. Uiteindelijk zou dit aantal

rond 1937 oplopen tot zeven schepen. De nieuwe kaartnummering was de start voor een werkwijze die stapsgewijs tot een complete set aan informatie als basis voor een betrouwbare zeekaart en bijbehorende publicaties zou moeten leiden.¹⁰ De basis daarvoor lag in Den Haag bij het kantoor van de Dienst Hydrografie aan de Badhuisweg. Wanneer werd besloten een kaart uit te geven, of een bestaande kaart te herzien, werd eerst een instructie opgesteld door de Chef Hydrografie. Deze instructie bevatte gegevens over de uitvoering van de opdracht door de opnemer of commandant van het opnemingsvaartuig. Daarnaast werd voorgeschreven van de opneming een hydrografisch rapport volgens een vaste indeling bij te houden.

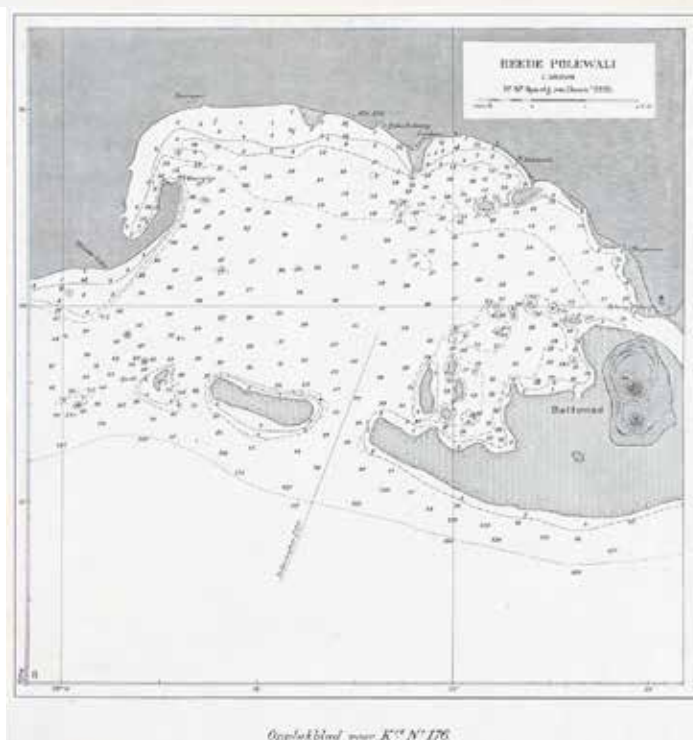
De technische gegevens van een opneming over de bakens, hoekmetingen,

43b

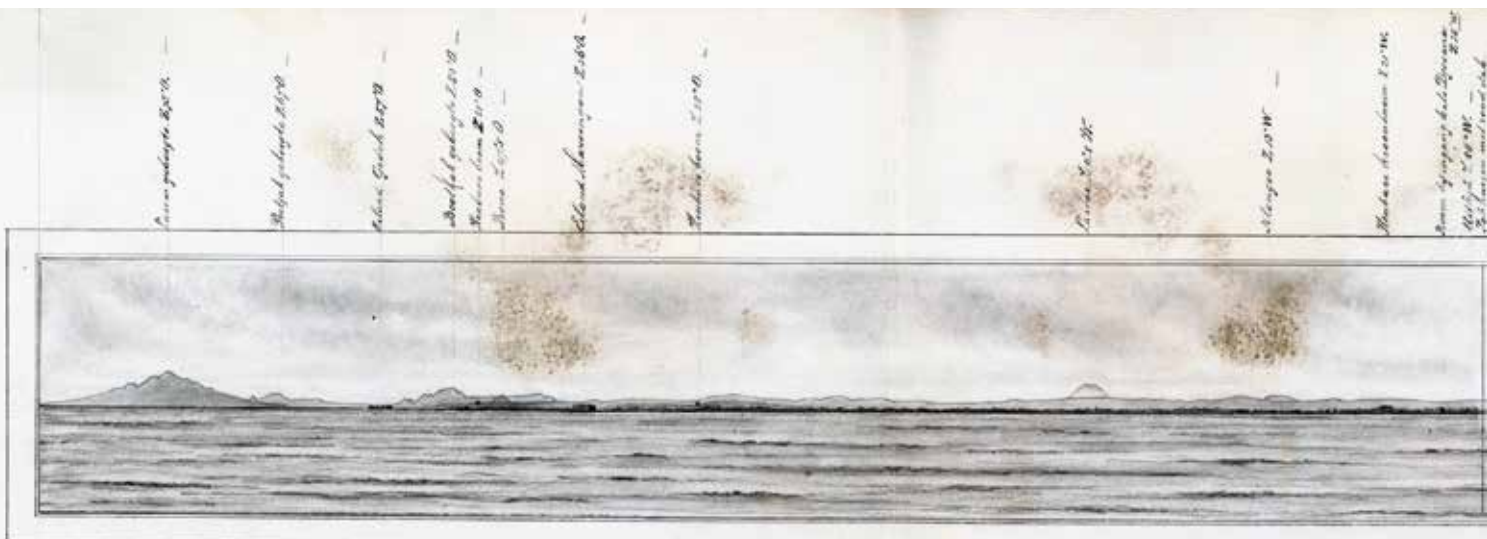
▲7. Kaart 176 *Vaarwaters en ankerplaatsen Westkust Sulawesi (Celebes)*, met inzet Rede Polewali, hernieuwde uitgave 1957. Nationaal Archief, Den Haag: Kaartenarchief Dienst der Hydrografie: Groen Archief Oost Indië, 4.HYDR0122, inv.nr. 32.43b.

►8. Gedrukte kaart Reede Polewali, opklakblad voor kaartnr. Nationaal Archief, Den Haag: Kaartenarchief Dienst der Hydrografie: Groen Archief Oost Indië, 4.HYDR0122, inv.nr. 32.41.

lodingen, getij en stromen werden systematisch vastgelegd in registers, die samen met het rapport en de minuut- en constructiebladen (de aan boord vervaardigde werkbladen) de volledige grondslag van de opname vormden voor het vervaardigen van de uiteindelijke gedrukte zeekaart. Het constructieblad vormde de geografische basis (de geografische positie) voor de nog te maken zeekaart. Op het minuutblad werden de dieptes ingevuld zoals die met hand- of echolood waren geregistreerd. Het aanbrengen van de dieptecijfers heette 'minuten' en werd alleen door de meest ervaren man, de commandant, gedaan. De situatie werd zo ongunstig mogelijk weergegeven, zodat een zeeman in werkelijkheid meer water zou vinden dan de kaart aangaf. Naast het loden was ook het dreggen een belangrijk onderdeel van de werkzaamheden in de Indische wateren. In de eerste dertig jaar van de twintigste eeuw waren al bijna vierhonderd riffen gerapporteerd. Het antwoord daarop was het afdreggen van de scheepvaartroutes. Hierbij sleepten twee sloepen, op een ingestelde diepte, een dunne staaldraad door het water. Bleef de kabel hangen of brak deze, dan was dat het sein dat men tegen een wrak of ondiepte was aangelopen. Naast kaarten verschenen bij de Dienst Hydrografie ook regelmatig herziene publicaties zoals zeemansgidsen, en de *Berichten aan Zeevarenden*. Zeemansgidsen bevatten aanwijzingen die bij het bevaren van de beschreven vaarwaters in acht dienden te worden genomen. Om de kaarten en gidsen steeds *up to date* te houden werden de *Berichten aan Zeevarenden* (BaZ) uitgegeven, waarin aanvullingen en correcties werden vermeld, zoals recent bekend geworden obstakels, nieuwe kustlichten, boeien en bakens. Al in 1875 werd het eerste *Bericht aan Zeevarenden* (BaZ) uitgegeven.

Op de kaarten en in de zeemansgidsen waren ook zogenaamde kust- of landverkenningen opgenomen. Dat waren silhouetten van bergtoppen, herkenbare punten of landgedeelten, zoals die vanuit zee gezien werden. Deze waren in het algemeen vanaf een dermate afstand uit de wal getekend, dat ze voor een ter plaatse onbekend gezagvoerder tijdig genoeg een hulpmiddel vormden om zich te kunnen oriënteren. Deze verkenningen werden aanvankelijk met de hand getekend en rond 1900 via fotografische weg vervaardigd. De uiteindelijke zeekaart werd getekend en gedrukt in Den Haag. In 1893 vermeldt

LANDOVERKENNING REEDE DJOEANA

9. Handgetekende landverkenning Reede Djoeana, tweede helftnegentiende eeuw. Nationaal Archief, Den Haag: Dienst der Hydrografie: Kustverkenningen, archiefblok

de kaartencatalogus van de Hydrografische Dienst slechts acht stuks koperdiep-drukkaarten. Op dat moment werden de kaarten nog grotendeels gedrukt via het modernere vlakdrukprocedé (lithografie of steendruk). Na de oprichting van de Dienst Hydrografie keerde men rond 1900 terug tot de oude beproefde methode van de kopergravure en verving men in hoog tempo alle litho's. Gedurende vijftig jaar (1900-1950) werden de kaarten vervolgens gedrukt van de koperplaat. Tijdens het hoogtepunt van de kaartproductie van de Dienst was er een speciale afdeling belast met de druk en vervaardiging (bijwerken) van de koperplaten. Deze afdeling werd Bureau Gravure genoemd en bestond van 1920 tot 1934.¹¹

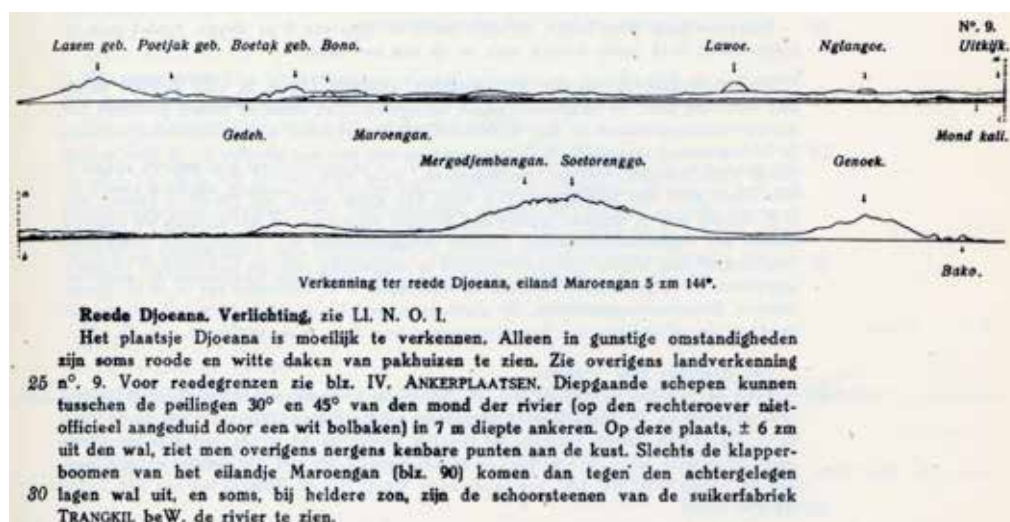
Nawoord

Wanneer men bij de Dienst Hydrografie in 1937 de koperplaten inventariseert, komt men uit op 355 koperplaten van de Oost-Indische archipel, zeventien platen van Nederland en tien van West-Indië.¹² Beter is eigenlijk niet weer te geven waar het zwaartepunt van de werkzaamheden van de Dienst Hydrografie na 1874 gelegen heeft. In de eerste helft van de twintigste eeuw zijn enorme inspanningen geleverd. Over de noeste arbeid die werd verricht in het vooroorlogse Nederlands-Indië is weinig geschreven en bekend. Ook de periode na 1945, wanneer de focus op Nederlands Nieuw-Guinea komt te liggen, is onderbelicht. Het was arbeid waarvoor buiten de afdeling Hydrografie

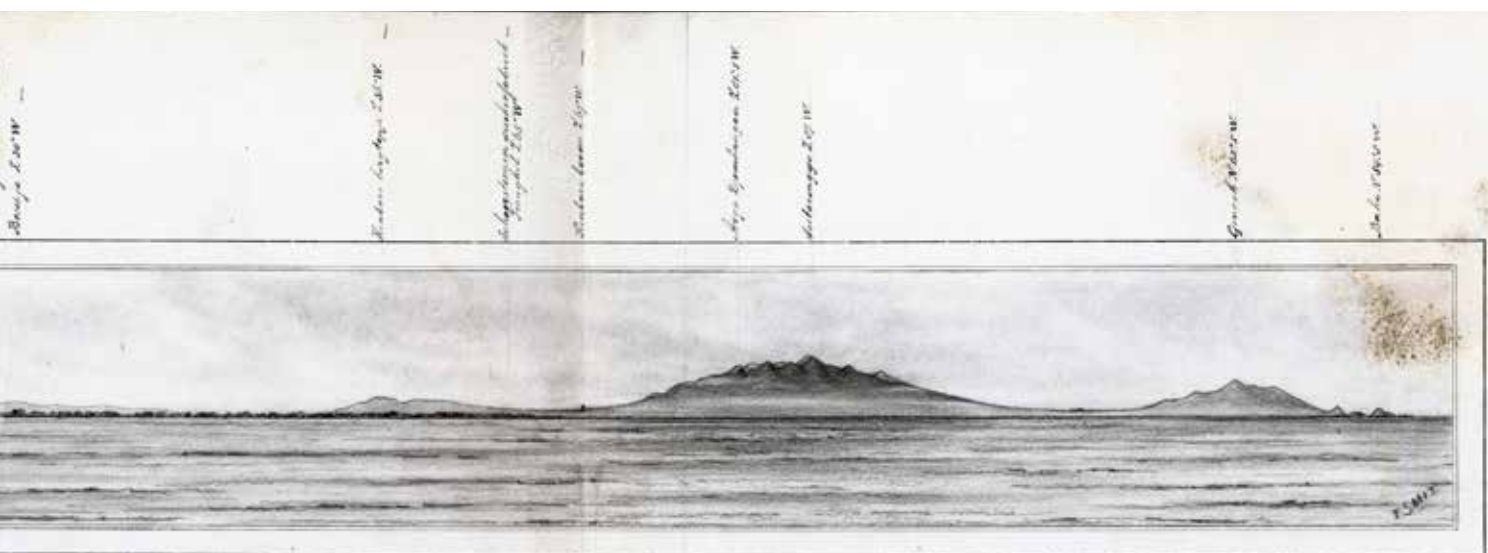
weinig waardering bestond bij de marine. Opnemers op de witte vloot leken een vreemd volkje, die zich vaak op onmilitaire wijze in de voorgeschreven tekentafelpyjamajasjes aan dek vertoonden, ten overstaan van de marinemannen op de 'blauwe vloot'. Het werk van ontdekkingsreizigers die op de meest onherbergzame plekken de zeebodem in kaart brachten dwingt respect af. Zeker omdat alles geschiedde zonder elektronische navigatiemiddelen zoals echolood, Decca-plaatsbepalingsapparatuur en radar, om nog maar te zwijgen van satellietnavigatie, onderwatersensoren, mobiele telefoons en computers.¹³

Literatuur

- Asbeck, Karel van [e.a.] 1952. *Hydrografisch opnemen*. Ministerie van Marine. Afdeling Hydrografie. 3^e opnieuw geschreven druk.
- Booy, H.Th. de. 1957. *Eenzame Tropenzeeën*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Guleij, R.T.M. 1993. Kaarten en bescheiden van het archief van de Dienst Hydrografie. In: *Caert-Thresoor* (1993) 12^e jaargang, nr. 2.
- Guleij, R.T.M. 2016. De koperplatengroep van de Dienst Hydrografie. In: *Caert-Thresoor* (2016) 35^e jaargang, nr. 3.
- Koeman, Cornelis [eindred.] 1974. *Catalogus van de tentoonstelling 'Met lood en lijn'*. Ministerie van Defensie, Afdeling Hydrografie; Maritiem Museum "Prins Hendrik", Rotterdam.

10. Fragment uit de *Zeemansgids voor Nederlandsch Oost Indië*, deel II, 1931. Hfdst. III, Noordkust Java, verkenning Reede Djoeana. Nationaal Archief, Den Haag: Dienst der Hydrografie: Publicaties, archiefblok HYDRO7, niet geïnventariseerd.

A uit punt A. (Depeilingen zijn rechtwijzend)

HYDRO4, niet geïnterpreteerd.

Roels, H.N.B. 2004. *Toppi's in de tropen*. Ba-taafsche Leeuw en Instituut voor Maritieme Historie.

Uhlenbeck, O.A. 1872. Hydrographie van Nederlands Indië. In: *Mededelingen betreffende het Zeewezen* (1872) 16^e deel.

Voskuil, R.P.G.A. 1976. *De hydrografische kaart-tering van de Oostindische Archipel tussen 1787 en 1874*. Utrecht, doctoraalscriptie Rijks-universiteit Utrecht.

Noten

1 Nationaal Archief (NA), toegang 2.12.01, Archief van het ministerie van Marine: openbaar verbaal, 1813-1900 (1963) inv.nr. 4005: index waarin de korte inhoud van de resolutie 28 juni 1864, nr. 45.

2 NA, toegang 2.10.02, Archief van het archief van het ministerie van Koloniën, 1850-1900 (1932): inv. nr. 2217, resolutie 1 mei 1869, nr. 24.

3 NA, Toegang 2.12.01, Archief van het ministerie van Marine, inv. nr. 2460, resolutie 8 juli 1874, nr. 52. Deze resolutie berust niet meer in het archief, de agenda geeft echter wel een korte inhouds-opgave van dit besluit.

4 Staatsblad van Nederlands-Indië 1894, nr. 254.

5 Voor een gedetailleerd overzicht van de hydro-grafische werkzaamheden in Nederlands Oost-Indië tussen 1787 en 1874 zie Voskuil 1976.

6 NA, Toegang 2.12.20, Archief van de Dienst der Hydrografie en Taakvoorgangers, 1812-1981: doos 155. Dienstregeling voor de V-de Afdeling van het Departement van Marine voor zaken

betreffende de hydrographie, de meteorologie, de zee-kaarten, beschrijvingen, gidsen en be-kendmakingen aan zeevarenden. 1898.

7 Asbeck 1952

8 De Gouvernementsmarine (na 1945 Federale Scheepvaartdienst) was in 1861 opgericht ter vervanging van de sinds 1815 bestaande kolo-niale, later civiele Marine. Ze was belast met diverse taken, o.a. vervoer van gouvernements-personeel- en goederen en politietoezicht bin-nen de Oostindische wateren.

9 Uhlenbeck 1972.

10 Guleij, 1993.

11 Guleij 2016.

12 Guleij 2016.

13 Booy 1967 en Roels 2004.

Summary

The charting of the Dutch East Indian Archipelago by the Hydrographic Service / Ron Guleij. For a long time hydrography in the East was concentra-ted on Java. As a result of accidents and loss of cargoes they slowly realized that systematic char-ting was also required beyond Javanese waters. The first attempts were made for this purpose in the early 19th century. The hydrographic business in the East knew a lot of organizational changes and relocations.

The year 1874 may be regarded as the official date of birth of the Netherlands Hydrographic Office. Post-1874 developments inaugurated a new period in hydrography and cartography. Systematization and later internationalization of hydrographical research typify this period.

11. Catalogus van kaarten en boekwerken, 1929; Zeemannsgids voor den Oost-Indische Archipel deel I, derde druk en Bericht aan Zeevarenden, 1875. Nationaal Archief, Den Haag: Dienst der Hydrografie: Publi-caties, archiefblok HYDRO7, niet geïnterpreteerd.

Vanaf 1963 is er jarenlang onenigheid geweest tussen het Algemeen Rijksarchief (ARA, nu: Nationaal Archief (NA) en de Universiteitsbibliotheek Leiden (UB Leiden). De twistappel werd gevormd door wat destijds de 'Bibliotheek' van het voormalige Departement van Koloniën werd genoemd, meer bijzonder de kaarten die zich daarin bevonden. Pas in 1994 kwamen beide instellingen tot een vergelijk over de verdeling en het beheer van deze koloniale kaartencollectie.

Archief versus bibliotheek

Het verschil tussen archief en bibliotheek lijkt arbitrair, maar is van wezenlijk belang: waar een bibliotheek een algemene of thematische verzameling van veelal gedrukte werken omvat die gericht verworven zijn, is een archief een verzameling van samenhangende documenten die bij de taakuitvoering van een organisatie onwillekeurig zijn ontstaan. Waar bibliotheken een kennisfunctie nastreven, zijn archieven primair belast met een bewijsfunctie. Voor beide soorten informatie bestaat specifieke wetgeving: de Archiefwet sinds 1918, de Bibliotheekwet sinds 2015.

Bij het beheer van bibliotheek- en archiefmateriaal wordt niet altijd een streng onderscheid gemaakt tussen beide soorten informatie. Vanwege efficiënt ruimtegebruik kunnen bijvoorbeeld omvangrijke bijlagen bij geschreven archiefstukken als rapporten, tekeningen en kaarten tussen bibliotheekmateriaal opgeborgen worden. Wanneer in het beheer geen strikte scheiding wordt gemaakt tussen bibliotheek en archief, kan dat bij opheffing van een dergelijk documentatiecentrum voor onduidelijkheid zorgen en daardoor tot onenigheid leiden. Nu wil het geval dat de kaarten die door het Ministerie van Koloniën vervaardigd en verzameld wer-

den, van oudsher bewaard werden in de bibliotheek van het departement.

Opheffing Bibliotheek Overzeese Gebiedsdelen

Na de soevereiniteitsoverdracht aan de Republiek Indonesië werd de vraag actueel of de bibliotheek bij het toenmalig Ministerie van Overzeese Gebiedsdelen in stand gehouden moest blijven, of dat er een andere bestemming voor gevonden moest worden.¹ Vanwege de bijzondere eenheid die de bibliotheek vormde, het

feit dat er voor ambtenaren en onderzoekers in het regeringscentrum geen gelijkwaardige collectie aanwezig was, de Koninklijke Bibliotheek zich niet specialiseerde in koloniale geschiedenis en het ARA over onvoldoende ruimte beschikte, bleef de bibliotheek gedurende de jaren '50 als eenheid voortbestaan. Met de opheffing van het Ministerie van Zaken Overzee in 1959, maar vooral na de overdracht in 1963 van Nieuw-Guinea aan Indonesië werd de vraag wat er met de bibliotheek moest gebeuren opnieuw actueel.

'Onbeslist getouwtrek'

De moeizame overdracht van de kaarten van het Ministerie van Koloniën

1. Titelblad van Hartmanns *Catalogus van de boeken en kaarten uitmakende de bibliotheek van het departement van Koloniën* (bibliotheek NA).

G.G.J. Boink (1972) is als Senior medewerker Collectiebeheer werkzaam bij het Nationaal Archief.

In februari 1963 besloot E. Westerbeek, chef van de onderafdeling Documentatie en Bibliotheek van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, na uitgebreide deliberatie dat de bibliotheek overgedragen zou worden aan de UB Leiden.² Algemene rijksarchivaris H. Hardenberg, die via de pers lucht kreeg van dat voornemen, verzocht daarop de staatssecretaris van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen een stokje voor die overdracht te steken. Bij de overdracht aan het ARA van de archieven van Koloniën tot 1900 waren immers "[...] de bijbehorende kaarten bij de bibliotheek van het departement achtergebleven. Aangezien deze kaarten een niet te scheiden onderdeel van bovengenoemd archief vormen en hiermee gelijktijdig hadden moeten worden overgebracht, kan ik mij [...] niet verenigen met het plan deze kaarten bij een andere instelling onder te brengen."³ Hardenberg ging zelfs verder: hij verzocht zijn staatssecretaris ervoor te zorgen dat de gehele koloniale bibliotheek niet naar Leiden zou gaan maar naar het ARA, en zodoende voor de ambtenarij en onderzoekers in Den Haag beschikbaar zou blijven. Het feit dat in de bibliotheek boeken uit de boekerij van de VOC voorkwamen zal hier ook een rol gespeeld hebben: Hardenberg probeerde deze delen expliciet als aanvulling van het VOC-archief te verwerven.⁴

Poging tot schifting

Als resultaat van dit protest bezochten twee ambtenaren van het ARA in de zomer van 1963 met zekere regelmaat de bibliotheek om de kaarten en tekeningen die tot de archieven behoorden af te zonderen. Bij deze selectie werd gebruik gemaakt van de aanwezigheid op de kaarten van aantekeningen zoals archiefkenmerken. Ook werden sommige kaarten zonder dergelijke kenmerken afgezonderd: soms is zonneklaar dat een kaart een bijlage bij een geschreven stuk is, ook al ontbreekt op dat blad een archiefverwijzing. Op basis van de inhoud van geschreven archiefstukken is immers vast te stellen of er een kaart als bijlage toe behoort heeft.

Ondertussen besloot het Departement van Binnenlandse Zaken niet in te gaan op Hardenbergs verzoek ook de boeken aan het ARA over te dragen.⁵ De onderafdeling Documentatie en Bibliotheek van Binnenlandse Zaken werd zo geconfronteerd met een moeizame uitzoekklus, waarbij de twee ontvangende partijen el-

kaar als het ware om elke snipper papier bestreden. Westerbeek, de chef van de onderafdeling, schreef daarop aan J.G. Rozenboom, zijn collega van de afdeling Financiële en Administratieve Zaken van hetzelfde departement, "dat de kaarten van de overdracht van de bibliotheek uitgezonderd blijven zolang niet door BiZa, in overleg met het Algemeen Rijksarchief en andere deskundigen is uitgemaakt welke kaarten archivalia zijn. In deze gedachtengang lijkt het m.i. aanbevelingswaardig de kaartencollectie reeds thans in haar geheel onder beheer van P.A.Z. te stellen, daar de kaartenkwestie geheel een archiefttechnische aangelegenheid geworden is."⁶

In het laatste kwartaal van 1963 werd de bibliotheek, zonder de kaarten, naar de UB Leiden overgebracht. Al in december van hetzelfde jaar bleek tijdens een onderzoek dat medewerkers van het ARA op basis van klantvragen verrichtten naar tekeningen van de tempelruïnes van Prambanan, die rond 1806 gemaakt zouden zijn door genie-officier H.C. Cornelius en via minister van Koloniën J.C. Baud (1840-1848) onder de naam 'Collectie Engelhard' in de bibliotheek van Koloniën waren terecht gekomen dat de scheiding tussen kaarten en boeken niet zuiver gemaakt was. De map met de Collectie Engelhard was met de boeken naar de UB Leiden getransporteerd. Nadat de algemene rijksarchivaris deze zaak onder de aandacht van de staatssecretaris van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen bracht, volgde direct overleg tussen het ARA en de UB Leiden. Als resultaat daarvan werden in januari 1965 27 items, waaronder de Collectie Engelhard, door de UB Leiden aan het ARA overgedragen.⁷ Vlak daarna verhuisde de kaartencollectie binnen het departement van Binnenlandse Zaken: op 3 februari 1965 vond een formele overdracht plaats, waarbij de Sectie Statistische Archieven Overzeese Rijksdelen verantwoordelijk werd voor het kaartmateriaal. In de akte van overdracht werd de collectie als volgt omschreven:

"[...] de z.g. Kaartencollectie van de Bibliotheek voor bestuursvoering in niet-westerse gebieden (Bibliotheek van het vm. Ministerie van Zaken Overzee) zoals nader gespecificeerd in de bijgevoegde gedrukte catalogus (bestaande uit een hoofddeel en acht vervolgdelen lopende tot 1930), in de bijgevoegde zes bakjes met losse catalogusfiches lopende van 1930-1953, alsmede in de bij de Univer-

siteitsbibliotheek te Leiden berustende fiche-catalogus van de na 1953 verworven kaarten, gezamenlijk vormende een inventaris aan de hand waarvan echter nadien de collectie nimmer op haar volledigheid is gecontroleerd. De collectie bevat zee-, land- en topografische kaarten, rolkaarten, atlassen, plans, tekeningen, schetsen, e.e.a. opgeslagen in [vier kaartenkasten en zes kaartenrekken], alsmede enige losse ongecatalogiseerde kaarten, in 1963 ontvangen van diverse afdelingen van de vm. Directie Afwikkelingszaken Westelijk Nieuw-Guinea van dit ministerie, opgeslagen in [twee ladenkasten]".⁸

Vervolgens neemt in september 1966 algemene rijksarchivaris J.L. van der Gouw schriftelijk contact op met de bibliothecaris van de Rijksuniversiteit J.R. de Groot. Van der Gouw merkt op dat hij er door zijn medewerkers op gewezen is dat de splitsing van de kaartencollectie nog altijd hangende is. Hij stelt voor A.J.H. Rozemond – die in datzelfde jaar de inventaris op de Supplementen Hingman⁹ afrondde – een lijst te laten opstellen, die dan gezamenlijk door Van der Gouw en De Groot als voorstel voor de splitsing aan de minister van Binnenlandse Zaken gezonden kan worden. Tevens schrijft hij dat "Wij [...] dan ook nog [zullen] moeten onderzoeken in hoeverre met de bibliotheek archivalia naar Leiden zijn gegaan. Het lijkt dat we alles moeten zien te schikken zonder meer dan formele bemoeiingen van hoger gezag." Getuige een bij deze brief gevoegde telefoonnotitie gaat De Groot akkoord met dit voorstel.¹⁰ Ruim een half jaar later bevestigt Van der Gouw middels een amice-briefje aan De Groot dat met het Ministerie van Binnenlandse Zaken is afgesproken dat een archivist van het ARA één dag per week zal werken aan "een exacte en berede- neerde identificatie van de kaarten van het voormalige Ministerie van Koloniën, die aanwijsbaar tot het archief behoren. Alles is dan verder bibliotheek. T.z.t. komen we dus met de resultaten – het zal wel even duren!"¹¹

Rozemond gaat aan de slag. In het gebouw van de voormalige Staatsdrukkerij aan de Fluwelen Burgwal te Den Haag is hij een dag per week te gast, om de inhoud van twee grote eikenhouten kaartenkasten door te nemen en te beschrijven. Hierbij maakt hij meteen een scheiding tussen archiefkaarten en niet-archiefkaarten. In 1968 meldt P. Nienhuis, hoofd van de

2. *Figurative Schets van de Vorsten-landen* door J.M. Joukes, manuscriptkaart in 3 bladen, begin 19e eeuw. Nationaal Archief, Den Haag: Kaartenarchief ministerie van Koloniën, 4.

Sectie Statische Archieven Overzeese Rijksdelen, dat hij de gehele kaartencollectie over wil dragen naar het hulpdepot van het ARA aan het Westeinde 48. Rozemond kan dan daar zijn werk afmaken, waarna een proces-verbaal van overdracht, op basis van zijn beschrijvingen, opgemaakt zou kunnen worden.¹²

Medio 1970 wordt het werk wat betreft het scheiden van de kaarten door het ARA afgerond. Het controleren van de kaarten die al in 1963 naar de UB Leiden zijn gegaan moet dan nog gebeuren. In oktober 1970 zendt algemene rijksarchivaris A.E.M. Ribberink een concept akte van overdracht, vergezeld van specificaties van de over te dragen kaarten, aan De

Groot. De kaarten die door de UB Leiden aan het Haagse Westeinde opgehaald kunnen worden omvatten:

- 23 portefeuilles losse kaarten, gezamenlijk tot 1.50 meter opgestapeld;
- 92 portefeuilles meerbladige kaarten;
- 55 rolkaarten of kaartrollen;
- 2 op zachtboard geplakte kaarten;
- 17 gevouwen kaarten in klein formaat omslagjes.

Het over te dragen materiaal is nader gespecificeerd in een nummerlijst, die verwijst naar de originele gedrukte lijsten van Hartmann.¹³ Welk materiaal voor het ARA is aangemerkt, is niet nader gespecificeerd. Meteen hierop volgt een schrijven waarin Ribberink meldt dat de kaart-

beheerder van het ARA, A.P. van Nienes, in de UB Leiden negentien archiefkaarten heeft ontdekt. Blijkbaar zorgt dit voor ruis op de lijn: de overdracht aan Leiden vindt niet plaats.

Twijfels

In het voorjaar van 1972 schrijft J.T.W. van Bracht, chef Kaartenverzameling en Fotoarchief van het ARA, aan de algemene rijksarchivaris dat de kaartbeheerder van Leiden, D. de Vries, verzocht heeft het materiaal van Koloniën dat voor het ARA is afgezonderd te kunnen inzien. Van Bracht vreest dat De Vries de gemaakte schifting zal aanvechten; de daarbij gehanteerde criteria zijn volgens Van Bracht sowieso geen van alle juist. Het uitgangspunt dat

dat beide partijen niet tot elkaar kunnen komen. De Vries wil vasthouden aan de lijst van het voorjaar 1972 en daarnaast het materiaal dat aan het ARA toevalt bestuderen, waarbij hij tevens de selectiemethode ter discussie stelt; Van Bracht wil de schifting geheel ongedaan maken. Na een schorsing van de vergadering – en zelfs een verlenging van die schorsing – wordt besloten op een nader te bepalen tijdstip, na intern overleg, verder te praten.¹⁶ Op 21 november van datzelfde jaar doet J. Fox, waarnemend algemene rijksarchivaris, de Leidse bibliothecaris De Groot het voorstel om een commissie van twee ARA-medewerkers en twee UB-medewerkers onder leiding van prof. Koeman "vóór 1 juli 1973 na de vereiste bezinning een zodanige verdeling van de kaarten tot stand [te laten] brengen, [zo]

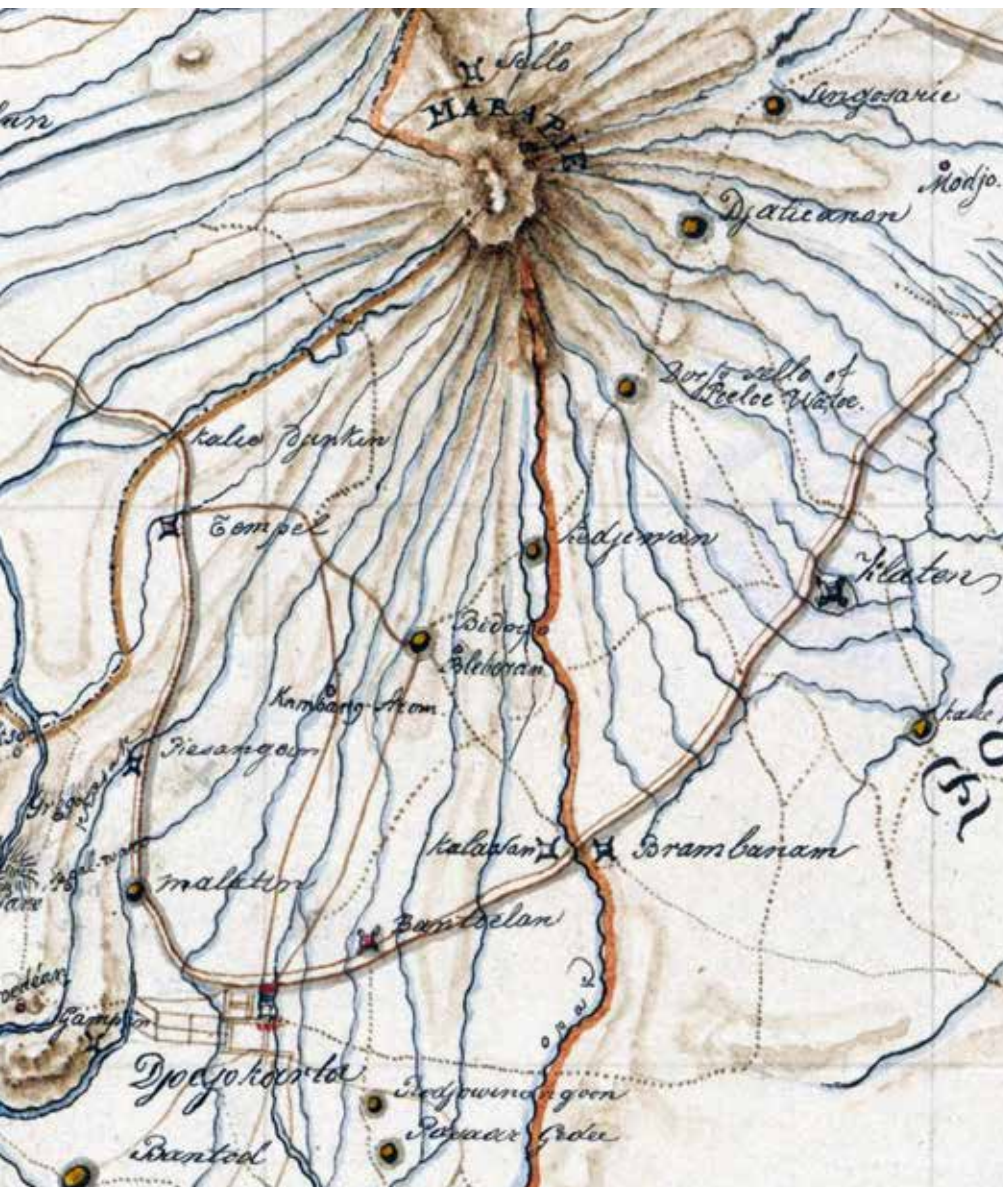
dat alle betrokkenen er met voldoening op terug kunnen zien – niet alleen U en ik, maar ook de beoefenaars van de kartografie."¹⁷ Voor die 'vereiste bezinning' blijkt meer tijd nodig dan Fox voorstelt: de volgende zeventien jaar zwijgen de dossiers over deze zaak. Wel zouden er tot 1979 dubbel van gedrukte kaarten naar de UB Leiden overgebracht zijn.¹⁸

Consensus

Voorjaar 1990 doet C.J. Zandvliet, hoofd van de afdeling Kaarten en Tekeningen van het ARA, een nieuwe poging. Hij schrijft een staccato epistel aan zijn Leidse collega De Vries, waarin hij zich op hetzelfde standpunt stelt als zijn voorganger Van Bracht in 1972:

"Probleem: dit bestand is in de jaren '60 beschouwd als een deel van de biblio-

theek van dat Departement. Besloten is toen dat de kaartenverzameling samen met de bibliotheek zou worden overgedragen aan de UBL. In de uitvoeringsfase kwam men tot de constatering dat materiaal in de kaartenverzameling beschouwd moet worden als archiefbescheiden in de zin der wet. Vervolgens is overgegaan tot een pogen een scheiding aan te brengen, met als doel: archiefbescheiden naar ARA, bibliotheekmateriaal naar UBL. Deze operatie bleef halverwege steken omdat bij deze scheidingsoperatie op catalogusnummerniveau onbeslist getouwtrek ontstond tussen UBL en ARA. Consequentie: een deel van het kaartmateriaal berust nu bij de UBL, een ander deel bij het ARA. De scheidingslijn wordt door beide partijen als minder gelukkig ervaren. [...] Oplossing: kaartenverzameling is archiefbestand, gaat dus integraal naar ARA. Doublures in Koloniënbestand, nu in UBL en ARA, gaan naar of blijven in UBL. Van gedrukte kaarten in het bestand Koloniën waarvan in het bestand geen doublures aanwezig zijn zal het UBL graag toch exemplaren gaan of blijven bezitten. Stap 1: UBL checkt in hoeverre deze Koloniënlacunes via eigen/geodesiebestand zijn op te vullen. Stap 2: ARA vult lacunes maximaal door doublures in archiefbestanden en collecties te checken, men denke aan de combinatie van MIKO (Koloniën) TOPO (Top. Dienst), HYDRO (Dienst Hydrografie), KOLA (Kolon. Aanw.), KIVI (Kon. Inst. voor Ing.)."¹⁹ De Vries pareert deze visie van Zandvliet door te stellen: "Juist omdat de bibliotheek destijds niet als archiefbestand werd aangemerkt, is ze overgedragen aan de UBL, inclusief de kaarten. Dat besluit blijft voor haar het uitgangspunt, waarom de kaarten in de kaartenverzameling van de UB dan ook zijn opgenomen, dat wil zeggen: gestempeld, genummerd en gecatalogiseerd. Dat wil niet zeggen dat voor mij de kous daarmee af is. Voor de echte archiefkaarten staat mij nog steeds een oplossing voor ogen, zoals in 1972 is voorgesteld. Wanneer hetzij op grond van een aantoonbaar verband tussen archiefstuk en kaart bewezen kan worden dat we met een archiefstuk te maken hebben, dan zal deze kaart aan het ARA moeten worden overgedragen. De bewijslast ligt echter bij het ARA. Uit het voorgaande zal je kunnen opmaken dat ik het met de door jou voorgestelde oplossing van integrale overdracht van alleen de kaarten uit Zaken Overzee niet eens kan zijn."²⁰ Een herhaling van zetten dreigt. Uit de

3. Uitsnede uit blad 2 van de *Figurative Schets* door J.M. Joukes. Dit is de enige kaart in de Collectie Engelhard waarop Prambanan (hier: 'Brambanan') voorkomt. Nationaal Archief, Den Haag: Kaartenarchief ministerie van Koloniën, 4.MIKO, inv.nr. G1.115.2.

4. De Universiteitsbibliotheek Leiden aan het Rapenburg 70, 1963 (foto Gerard Dukker, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, CC BY-SA 4.0).

stukken blijkt echter dat de tussenliggende periode lang genoeg geweest is om tot enige bezinning te komen. Zandvliets openingssalvo leidt tot een nieuw gesprek tussen ARA en UB Leiden. Op 16 december 1991 spreken beide partijen af de zaak in formele en juridische zin af te sluiten. Het ARA en de UB Leiden zullen niet bij elkaar aankloppen met claims op het bestand Koloniën of delen daarvan. Om de scheiding tussen de twee bestanden "zoveel mogelijk te ontdoen van rafels" wordt besloten om op basis van incidenteel overleg te komen tot ruiling van kaarten van Koloniën.²¹

De kaartbeheerders van beide instanties besluiten dus zich neer te leggen bij de bestaande situatie. Wanneer een Leidse kaart een archiefkaart blijkt te zijn, zal deze door Leiden aan Den Haag worden overgedragen. De bewijslast wordt echter expliciet bij het ARA gelegd. Deze overeenkomst wordt in 1994 beklonken met een uitruil van archiefkaarten en bibliotheekkaarten. Hierna hebben geen onderlinge overdrachten of ruilingen meer plaatsgevonden. Dat de Afdeling Kaarten en Tekeningen van het ARA gedurende 1994 ten gevolge van een reorganisatie werd opgeheven, waarbij het kaartbeheer opging in een generiek collectiebeheer, zal hierbij van belang zijn geweest.

Universiteitsbibliotheek Leiden

De 'Collectie Kaarten Zaken Overzee' omvat ca. tachtig gedrukte kaarten en ca. tachtig gedrukte atlassen. De collectie heeft een overkoepelende beschrijving op http://catalogue.leidenuniv.nl/UBL_V1:All_Content:UBL_DTL4636637; de beschrijvingen van de kaarten en atlassen zijn individueel opgenomen in de catalogus van de UB Leiden. Daarin staan ook de beschrijvingen van de 'Collectie Zaken Overzee' die ca. 75.000 boeken en tijdschriften omvat die door het voormalige departement van Koloniën bijeen werden gebracht in de periode 1820-1965.²²

Nationaal Archief

De archiefkaarten werden in 1991-1992 bij het ARA geïnventariseerd door F.E.Ch. Hoste en G.L. Balk. Hun inventaris, *Inventaris van kaarten en tekeningen behorende tot het archief van het ministerie van Koloniën, (1702) 1814-1963*, met een uitgebreide inleiding door C.J. Zandvliet, is onder druk van een microficheringsproject in korte tijd in elkaar gezet.²³ Daarbij zijn ruim zeventuizend kaarten na controle op aanwezigheid voorzien van beschrijvingen, die ontleend werden aan de gedrukte overzichten en de handgeschreven aanvullingen die daarop tot 1963 werden bijgehouden.²⁴ Die oude beschrijvingen werden letterlijk overgenomen. De ge-

drukte, veelal meerbladige kaarten die Koloniën van de Topografische Dienst had ontvangen, werden om redenen van kostenreductie bij de microfichering van het kaartenarchief Koloniën afgezonderd om aan het kaartenarchief van de Topografische Dienst te worden toegevoegd. Deze laatste actie, die nooit voltooid werd, zal in de komende jaren worden teruggedraaid.

Literatuur

- Afdeling Kaarten en Tekeningen van het Algemeen Rijksarchief. 1989. *Overzicht van de archieven en verzamelingen, 1989* (Den Haag: Algemeen Rijksarchief).
- Balk, G.L. en F.E.Ch. Hoste. 1993. *Inventaris van de kaarten en tekeningen van het Ministerie van Koloniën (1702) 1814-1963* (toegangsnummer 4.MIKO) ('s-Gravenhage: Algemeen Rijksarchief).
- Hartmann, A. 1898-1930. *Catalogus van de boeken en kaarten uitmakende de bibliotheek van het Departement van Koloniën* (9 dln.) (Den Haag: Algemeene Landsdrukkerij).
- Otten, F.J.M. 2004. *Gids voor de archieven van de ministeries en de Hoge Colleges van Staat 1813-1940* (Den Haag: Instituut voor Nederlandse Geschiedenis).
- Scalliet, M.O. 2006. *Collectie Zaken Overzee* (digitale collectiebeschrijving in de catalogus van de UB Leiden, http://catalogue.leidenuniv.nl/UBL_V1:All_Content:UBL_DTL960034).

Storms, M. 2015. *Collectie Kaarten Zaken Overzee* (digitale collectiebeschrijving in de catalogus van de UB Leiden, http://catalogue.leidenuniv.nl/UBL_V1:All_Content:UBL_DTL4636637).

Noten

1 Het Ministerie van Koloniën was tussen 1814 en 1842 veelal samengevoegd met andere beleidsterreinen. Vanaf 1842 tot 1945 was het een zelfstandig departement. Na 1945 heette het achtereenvolgens Ministerie van Overzeese Gebiedsdelen (1945-1951), Ministerie voor Uniezaken en Overzeese Rijksdelen (1951-1953), Ministerie van Overzeese Rijksdelen (1953-1957) en Ministerie van Zaken Overzee (1957-1959). Suriname en de Antillen vielen vanaf 1959 onder een Kabinet dat, onder verschillende namen, tot het beleidsterrein van het Ministerie van Binnenlandse Zaken werd gerekend (Ottens 2004; [https://nl.wikipedia.org/wiki/Ministerie_van_Koloni%C3%ABn_\(Nederland\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Ministerie_van_Koloni%C3%ABn_(Nederland)) [bezocht 2017-06-16])

2 Veel correspondentie over deze zaak komt voor in het nog niet geïnventariseerde objectdossier MIKO in het archief van de Afdeling Kaarten en Tekeningen van het Algemeen Rijksarchief. Overige gegevens zijn ontleend aan het dossier aangaande de overdracht van koloniale archieven dat de Rijks Archiefinspectie in de jaren 1970-1972 aanlegde (Nationaal Archief, toegang 2.14.09.04, inv.nr. 133).

3 NA, 2.14.09.04 inv.nr. 133: algemene rijksarchivaris aan secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, 22 februari 1963 no. B64.

4 NA, objectdossier MIKO: algemene rijksarchivaris aan staatssecretaris van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, 12 juli 1963 no. A184.

5 Idem: secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken aan algemene rijksarchivaris, 2 augustus 1963 no. C63/1040.

6 Idem: chef onderafdeling Documentatie en Bibliotheek BiZa aan chef afdeling Financiële en Administratieve Zaken BiZa, interne notitie van 19 augustus 1963. P.A.Z. staat voor bureau Post- en Archiefzaken van BiZa.

7 Idem: interne notitie, 22 januari 1965. Vreemd genoeg steekt het geval Engelhard in 1970 weer de kop op, zonder dan opgelost te worden: idem, notitie van archiefinspecteur Masselink aan kaartbeheerder Van Nienes, 31 juli 1970, met bijlage. De overdracht van de Collectie Engelhard in 1965 is dus niet met zekerheid bewezen. Heden ten dage is de Collectie Engelhard onderdeel van 4.MIKO en te herkennen aan de voorloophnummering G1.

8 Idem: akte van overdracht door chef onderafdeling Documentatie en Bibliotheek aan hoofd Sectie Statistische Archieven Overzeese Rijksdelen, ondertekend op 21 januari en 3 februari 1965. Voor de 'gedrukte catalogus': zie Hartmann 1898-1930.

5. Het Algemeen Rijksarchief aan het Bleijenburg 7 te Den Haag, ca. 1970 (foto H. Vijfhuizen, Nationaal Archief, Den Haag: Fotoarchief ARA, niet geïnventariseerd).

9 NA, Collectie binnenlandse kaarten voor 1813, eerste en tweede supplement, toegang 4.VTHR.

10 NA, 2.14.09.04 inv.nr. 133: algemene rijksarchivaris aan bibliothecaris UB Leiden, 13 september 1966 no. B323 en bijgevoegde notitie.

11 Idem: algemene rijksarchivaris aan bibliothecaris UB Leiden, 27 april 1967 no. B232 (ook aanwezig in objectdossier MIKO).

12 Idem: telefoonnotities van 3, 7 en 8 oktober 1968.

13 NA, objectdossier MIKO: algemene rijksarchivaris aan bibliothecaris UB Leiden, 13 oktober 1970 no. B (ongenummerd).

14 Quotes en voorstel in NA, objectdossier MIKO, chef Kaartenverzameling en Fotoarchief ARA aan algemene rijksarchivaris, 4 maart 1972 (ook aanwezig in NA, 2.14.09.04 inv.nr. 133).

15 Idem, concept akte van overdracht, gedateerd oktober 1972 (ook aanwezig in NA, 2.14.09.04 inv.nr. 133).

16 Idem, ongedateerd rapport van de bijeenkomst van 16 november 1972 betreffende de deling van het kaartenbestand van het voormalig Ministerie van Koloniën door chef Kaartenverzameling en Fotoarchief ARA aan algemene rijksarchivaris.

17 Idem, waarnemend algemene rijksarchivaris aan bibliothecaris UB Leiden, 21 november 1972 no. A816/B434.

18 Storms 2015.

19 Idem, hoofd afdeling Kaarten en Tekeningen ARA aan kaartbeheerder UB Leiden, 12 maart

1990 no. 201.01/G90.060. IN de jaren '80 werd bij een eerste bewerking van het kaartenarchief van de Topografische Dienst (toegang 4.TOPO) inderdaad een serie dubbel van gedrukte Indische kaarten aangelegd.

20 Idem, kaartbeheerder UB Leiden aan hoofd afdeling Kaarten en Tekeningen ARA, 2 mei 1990.

21 Idem, hoofd afdeling Kaarten en Tekeningen ARA aan kaartbeheerder UB Leiden, 17 december 1990 no. 201.01/G91.217.

22 Scalliet 2006; Storms 2015.

23 De inventaris is beter bekend onder het toegangsnummer 4.MIKO. De digitale versie staat hier: <http://www.gahetna.nl/collectie/archief/ead/index/eadid/4.MIKO/>.

24 Hartmann 1898-1930. De geschreven aanvullingen 1930-1953 werden onlangs aangetroffen bij het archief van de afdeling Kaarten en Tekeningen van het ARA.

Summary

'Undecided discord': the difficult transfer of the map collection of the Dutch Ministry of Colonial Affairs / Gijs Boink. From 1963 the 'map library' of the former Dutch Ministry of Colonial Affairs was the subject of disagreement between Leiden University Library and the National Archives in The Hague. The two institutions reached an agreement, only in 1994, about the distribution and management of the over 7.000 colonial maps. This article outlines the history of the discord.

Inzendingen voor deze rubriek aan:

Ron Guleij

E-mail: ron.guleij@nationaalarchief.nl

Het Grote VOC Boek / onder redactie van Ron Guleij en Gerrit Knaap - Wbooks, 2017 - 208 blz. - met vele illustraties in kleur - ISBN 978 94 625 8177 7 - € 34,95.

Er zijn in de loop van de jaren tal van boeken over de Verenigde Oost-Indische Compagnie verschenen en de vraag is of een nieuw boek hieraan veel kan toevoegen. Aanleiding tot de uitgave van dit boek is het feit dat de digitalisering van het VOC-archief in het Nationaal Archief is voltooid.

Het VOC-archief is omvangrijk: het betreft 1,2 kilometer planklengte en is zeer rijk van inhoud, ondanks het feit dat in de loop van de eeuwen het nodige is 'afgedankt' en naar schatting maar een kwart bewaard is gebleven. Voor veel Aziatische landen is het een belangrijke bron van geschreven geschiedenis, zoals de *Archivo General de Indias* in Sevilla dat voor Amerika is. Het is terecht door de UNESCO erkend en opgenomen in het *Memory of the World Register*.

Ook het debat dat gaande is over de positie en betekenis van de VOC in het verleden, rechtvaardigt wellicht een nieuw boek over de VOC. Gelukkig kan gezegd worden dat dit nog niet geheel uitgekristalliseerde thema in dit boek niet vermeden wordt. Integendeel: feiten worden benoemd en mede doordat twee gastauteurs, Nelleke Noordervliet en Ramsey Nasr, een aantal personen uit de geschie-

denis van de VOC tot leven wekken en daarbij ook hun dilemma's schetsen, is het boek meer dan alleen een document met feitelijke informatie.

In een elftal hoofdstukken worden door de auteurs, die alleen in het colofon vermeld worden, de vele aspecten van het verhaal van de VOC verteld. Voor een deel zijn deze hoofdstukken geografisch geordend, maar een aantal hoofdstukken - waaronder één over Navigatie en Cartografie - behandelt specifieke aspecten van de VOC. Daarbij is er natuurlijk aandacht voor de bijzondere organisatiestructuur van de VOC: een naamloze vennootschap avant la lettre met vrij verhandelbare aandelen, gericht op continuïteit en niet op kortetermijnwinst.

Een bijzondere vermelding verdienen de illustraties in dit boek. Royaal is geput uit het eigen archief, maar ook tal van andere bronnen zijn gebruikt om dit boek bijzonder fraai te illustreren met kaarten, prenten, documenten en afbeeldingen van voorwerpen. De samenwerking tussen de twintig auteurs, de vormgevers, drukkers en redactie hebben dit boek tot een waardevolle uitgave gemaakt.

Het boek is zeker interessant voor kartografisch geïnteresseerden. Het telt veel fraaie afbeeldingen van kaarten, vaak in groot formaat, waaronder bijzondere exemplaren. Zo bevat het een fraaie afbeelding van de eerste druk van de kaart van Amsterdam door Claes Jansz. Vischer, waarvan het Nationaal Archief het enige complete exemplaar bewaart.

Het overzicht dat *Het Grote VOC Boek* geeft over de geschiedenis en de betekenis van de VOC voor verleden en heden, is voor bovengenoemde doelgroep relevant; de VOC heeft immers belangrijk bijgedragen aan de ontwikkeling van de kartografie in Nederland en het in kaart brengen van grote delen van Azië. Bekenende namen als Hessel Gerritsz., verschillende leden van de familie Blaeu, Isaac de Graaff en leden van de familie Van Keulen waren werkzaam als kaartenmakers van de VOC.

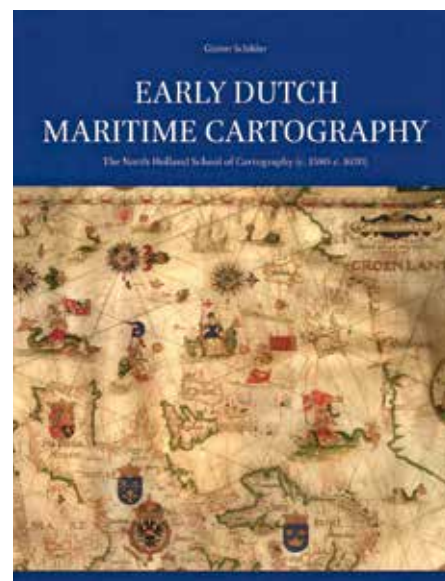
Tot 7 januari 2018 is er in het Nationaal Archief een tentoonstelling gewijd aan

Besprekingen

het VOC-archief waar veel van hetgeen in dit boek aan de orde komt, te zien is. Het boek is echter niet opgezet als catalogus bij deze tentoonstelling, zoals het ook zeker geen koffietafelboek is. Behalve een Nederlandstalige versie is er ook een Engelstalige: *The Dutch East India Company Book*. De prijs is alleszins redelijk voor een dergelijk fraai uitgeven boek.

Kees van Grootheest

Early Dutch Maritime Cartography: The North Holland School of Cartography (c. 1580-c. 1620) / Günter Schilder. - Leiden en Boston : Brill / Hes & De Graaf, 2017. 692 p., illustraties in kleur. - Deel 17 Research Programme Explokart / Explokart Studies on the History of Cartography. - ISBN 978-9004338029, € 175,00.

Voor mij ligt het prachtig uitgegeven, rijk geïllustreerde, standaardwerk van Günter Schilder over de Noord-Hollandse Kartografenschool. Het is een lijvig boek van een kleine zevenhonderd pagina's.

Na het voltooien van zijn kartografische reeks *Monumenta Cartographica Neerlandica* (1986-2013) ging een lang gekoesterde wens van Schilder in vervulling, het vastleggen van zijn kennis met betrekking van de Noord-Hollandse kartografenschool - de vroege Nederlandse kartografie waarbij de kaartmakers, voornamelijk

[Kaart van Europa] door Evert Gijsbertsz., 1598. Manuscript op perkament, 110 x 102 cm. Karelsuniversiteit, Praag, inv. nr. 13/05591.

afkomstig uit Edam en Enkhuizen, een zeer belangrijke rol hebben gespeeld. Het boek behandelt de vroege Nederlandse kartografie chronologisch. De eerste twee hoofdstukken zijn grotendeels gebaseerd op Schilders publicatie in zijn *Monumenta Cartographica Neerlandica* en behandelen de gedrukte leeskaarten of 'rutters' en de grondlegger van de Nederlandse maritieme kartografie Lucas Jansz. Waghenaer uit Enkhuizen. Anders dan in zijn *Monumenta* zijn nu alle afbeeldingen in kleur afgebeeld en van hoge kwaliteit.

Leeskaarten, die in gedrukte vorm uitgegeven werden vanaf de eerste helft van de zestiende eeuw, zijn naast gedrukte zeilinstruities en beschrijvingen van kusten ook boekwerkjes die informatie verschaffen

over diepten en windrichtingen. Naast de gedrukte tekst werden ook kustprofielen met kenmerkende hoogten of gebouwen als houtsnede bij de tekst gevoegd. De oudst bekende leeskaart, *De kaart van der zee* verscheen in 1532 en werd uitgegeven door Jan Seversz. Het enig bekende, en incomplete, exemplaar van dit werkje bevindt zich in de Koninklijke Bibliotheek van België. Veel van de in het werk van Schilder behandelde kaarten bevinden zich overigens niet (meer) in Nederlandse maar in buitenlandse collecties.

Langzaam worden in de loop van de zestiende eeuw ook eenvoudige zeekaartjes, in houtsnede, toegevoegd aan de leeskaartboekjes. Een van de mooiste voorbeelden hiervan betreft de kaartjes in het werk van Aelbert Haeyen in zijn *Amstel-*

redamsche Zee-Caerten uitgegeven bij Christoffel Plantijn in 1585 en van Govert Willemsz. van Hollesloot *Die Caerte vāde Oost ende West Zee* uitgegeven in 1588 te Harlingen bij Peeter Jansen (voor Cornelis Claesz.).

Zoals al eerder gemeld beschrijft Schilder in hoofdstuk 2 het werk van Lucas Jansz. Waghenaer. Nadat Waghenaer in 1577 eerst een plattegrond van zijn geboortestad Enkhuizen had gemaakt liet hij door Christoffel Plantijn in 1583 het eerste deel van zijn grootse werk de *Spiegel der Zeevaerdt* het licht zien. Hij had er al ruim twintig jaar aan gewerkt. Het was de eerste gedrukte zeemansgids met betrekking tot de Westerse navigatie, van de Zuiderzee tot aan de zuidkust van Portugal. In de introductie beschrijft

Waghenaer onder meer de kunst van de navigatie en de declinatie van de zon en de sterren, die hij met tabellen verduidelijkt. Na de introductie komen de 23 kaarten, een overzichtskaart van West-Europa en 22 deelkaarten.

In 1585 verschijnt het tweede deel van de *Spiegel* over de Oosterse navigatie, de kusten van Engeland, de Oostzeelanden en Noorwegen. In dit tweede deel worden 21 kaarten opgenomen, elk met op de rectozijde van de kaart een beschrijving en de zeilinstructies.

De *Spiegel* werd in het Nederlands, Latijn, Frans en Duits uitgegeven. In 1588 verscheen er een roofeditie in het Engels. Bij Frans van Ravelingen in Leiden verschijnt in 1592 het eerste deel van het *Thresoor der Zee-vaert*. In afwijking van de *Spiegel* werd het *Thresoor* in het handzamer oblongformaat uitgegeven. Het *Thresoor* behandelt ongeveer hetzelfde gebied als de *Spiegel*. De kaarten zijn nu niet voorzien van kustprofielen zoals in de *Spiegel*, maar deze zijn zoals bij de leeskaartboekjes tussen de tekst geplaatst. In Schilders studie worden afbeeldingen getoond van zeldzame exemplaren van het *Thresoor* zoals het exemplaar van 1592 uit de Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek van Göttingen. De kaarten van dit exemplaar zijn nog in hun oorspronkelijke formaat. Behalve enkele afbeeldingen in de tekst zijn de kaarten van deze atlas allemaal opgenomen in een bijlage.

Het hoofdstuk Waghenaer wordt afgesloten met het zeldzame *Enchuyser Zee-caert-boeck* dat in 1598 verscheen. Hiervan bevindt zich slechts één exemplaar in de collectie van het Nederlands Scheepvaartmuseum.

In het derde hoofdstuk gaat Schilder in op Amsterdam als distributiecentrum van geografische en kartografische kennis aan het einde van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw. Hoofdstuk 4 gaat over de wereldkaart van Petrus Plancius uit 1592, uitgegeven door Cornelis Claesz., een mijlpaal in de Hollandse kartografie. De inhoud van dit hoofdstuk is gebaseerd op Schilders *Monumenta Cartographica Neerlandica VII* (2003) waarin het werk van de uitgever Cornelis Claesz. wordt behandeld. In hoofdstuk 5 worden kaarten besproken, uitgegeven door Cornelis Claesz. van 1592-1594, van andere delen van de

wereld buiten Europa, zoals delen van Afrika, Zuid-Amerika en Zuidoost-Azië. Hoofdstuk 6 behandelt de kartografische ondernemingen in de zestiende eeuw bij het in kaart brengen van de kusten van de Middellandse Zee. Het was vooral Willem Barentsz. die dit gebied uitvoerig heeft beschreven in zijn *Nieuwe beschryvinghe ende Caertboeck vande Midlantsche Zee* in Amsterdam uitgegeven door Cornelis Claesz. in 1595. De atlas beschrijft voornamelijk het gehele noordelijke deel van de Middellandse Zee van de Straat van Gibraltar tot en met de Adriatische Zee.

Het werk van de Enkhuizer ontdekkingsreiziger Jan Huygen van Linschoten wordt beschreven in hoofdstuk 7 en mocht natuurlijk niet ontbreken in deze uitgebreide studie. In zijn *Itinerario* (1595-1596), een verslag van zijn reis naar 'Oost ofte Portugaels Indien', beschrijft Van Linschoten allerlei gebieden in Azië met de mensen die er wonen en de producten die er te krijgen zijn. In het *Itinerario* zijn vijf kaarten opgenomen van delen van Azië, Afrika en Zuid-Amerika.

Na een hoofdstuk over Amsterdamse publicaties over de kunst van navigatie en kosmografie in de zestiende en zeventiende eeuw geeft Schilder in hoofdstuk 9 een inleiding op de ontwikkeling van de Noord-Hollandse Kartografenschool van 1580 tot circa 1620. Niet eerder werd er zo uitgebreid ingegaan op dit onderdeel van de Nederlandse historische kartografie. Eerder was de Noord-Hollandse Kartografenschool het onderwerp van tentoonstellingen in Enkhuizen (1984) en Edam (1993). De explosieve ontwikkeling van de handel over zee in de tweede helft van de zestiende eeuw maakte het noodzakelijk dat er nieuwe, betrouwbare kaarten ter beschikking kwamen van de zeelieden. Voordat Amsterdam zich zou ontwikkelen tot centrum van de handel en een belangrijke rol ging spelen in de productie van land- en zeekaarten, floreerde er een kartografenschool in Noord-Holland met centra in Enkhuizen en Edam. De belangrijkste persoon van deze school, Lucas Jansz. Waghenaer, is al uitgebreid behandeld in de voorgaande hoofdstukken van het werk van Schilder. Nieuw zijn de beschrijvingen van de wat onbekender kaartmakers uit Edam zoals Cornelis Doedsz., Evert Gijsbertsz., Jan Dircksz. Rijckemans, Claes Pietersz. en de broers Harmen en Marten Jansz. Het leven en werk van deze kaartmakers wordt be-

schreven in de hoofdstukken 10 tot en met 14. Van Cornelis Doetsz. zijn vooral bekend de prachtige op perkament getekende kaarten van Europa, de Atlantische Oceaan en de kaarten van de Indische Oceaan. Deze kaarten bevinden zich voornamelijk in buitenlandse collecties. In hoofdstuk 11 worden de kaarten van Evert Gijsbertsz. uitgebreid beschreven. Een prachtig voorbeeld van een rijk geïllustreerde kaart van Europa uit 1598 op perkament, die ook het omslag van Schilders boek siert, wordt bewaard in een universiteitscollectie in Praag. Een kaart van de Noordzee uit 1601 bevindt zich in de Biblioteca Nazionale Centrale in Florence. Een perkamentkaart, toegeschreven aan Gijsbertsz., van Zuid-Amerika en West-Indië behoort tot de collectie van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Het zijn allemaal pronkstukken van historische kartografie.

In het laatste hoofdstuk van Schilders werk wordt het leven en werk van Joris Carolus, *Stuyrman ende caert-schrijver tot Enchuyzen*, beschreven. Hij was naast loods ook kaartmaker en leraar in de navigatie, eerst in Enkhuizen en later in Kopenhagen en Amsterdam. We kennen zijn werk onder meer van atlassen van Willem Jansz. Blaeu en uit *Het Licht der Zee-vaert* uitgegeven door Johannes Janssonius in 1627 en 1634. Naast een zeemansgids *Het nieuw vermeerde Licht* (1634) wordt van Joris Carolus in het Nationaal Archief in Den Haag ook een manuscriptkaart van IJsland, Groenland en het noordoostelijk deel van Amerika uit 1626 bewaard.

Schilder eindigt zijn boek met twee bijlagen waarin alle afbeeldingen over twee pagina's breed getoond worden van de *Spiegel der Zeevaerdt* (1585) en het *Thresoor der zee-vaerdt* (1592) van Lucas Jansz. Waghenaer.

Weliswaar zijn delen van deze publicatie eerder uitgebracht in Schilders *Monumenta*, maar het samenbrengen van deze vroege Noord-Hollandse kartografen was absoluut een lacune in de Nederlandse publicaties over de historische kartografie. Het bijeenbrengen en bespreken van heel veel kartografisch materiaal dat zich in buitenlandse collecties bevindt maakt dit voor iedereen toegankelijk. Prachtig dat dit werk van Günter Schilder aan de reeks van Explokart is toegevoegd.

Erik Walsmit

Inzendingen voor deze rubriek aan:

Ester Smit

E-mail: ester.smit@gmail.com

Varia Cartographica

Conferentie *Early maps of Indonesia*

In het kader van het multiculturele festival Europalia, dat in het teken zal staan van Indonesië, organiseert *The Brussels Map Circle* een internationale conferentie over vroege kaarten van Indonesië. Op deze conferentie zullen sprekers een lezing houden over het in kaart brengen van Indonesië vanaf de zestiende eeuw, over de Europese landen die daarbij betrokken waren, over de meest belangrijke kaartenmakers en uiteraard de meest verbeeldende kaarten uit die tijd. Eerst zal de Portugese kartografie van Indonesië aan bod komen, vervolgens de andere Europese ontdekkingsreizigers en kaartenmakers, met extra aandacht voor de Nederlandse kaartmakers.

Het voorlopig programma ziet er in vogelvlucht als volgt uit:

Allereerst een kort overzicht van de Indonesische geschiedenis (1580-1950) en daarbij de vroege kartografie in perspectief. Er zal een overzicht gegeven worden in een lezing over de Portugese kartografie van de Indische Archipel. Andere onderwerpen die aan bod komen zijn de ontdekking van de Archipel en de reizen naar Australië en Nieuw-Zeeland. En ten slotte word er ingegaan op de kaartmakersfamilies Blaeu en Van Keulen. Strookten hun belangen of waren die tegengesteld?

Wanneer: 9 december 2017

Waar: Koninklijke Bibliotheek,

Kunstberg 1000 Brussel

Kosten: leden – geen; niet leden € 10,-

Meer informatie: info@bimcc.org of

www.bimcc.org/events

Meerdaags internationaal symposium

Het IMCoS organiseert het 35ste internationale symposium dat meerdere dagen in beslag zal nemen.

Hoewel het definitieve programma nog in voorbereiding is, beloven het interessante bijeenkomsten te worden. Het evenement duurt vier of vijf dagen, met optioneel afsluitend een excursie naar Berlijn. Het symposium zal bestaan uit diverse lezingen, excursies en een uitstap naar Lübeck en Eutin. De welkomstreceptie vindt plaats op 8 oktober.

Een greep uit het veelzijdige programma:

Op de eerste dag, 9 oktober zijn er tot de lunch lezingen die gaan over de Duitse geschiedenis en het in kaart brengen van Saksen van de zestiende tot en met de achttiende eeuw. Dan komen onder meer de iconografie van de geografie en de

Generale Kaart Vanden Oostindischen Archipel Strekkende Van Het Eiland Sumatra Tot Nova Guinea Of Het Land Der Papoe's En Noordwaards Van Nieuw Holland Tot Het Eiland Mindanao. Kopie van een Engelse kaart en op grotere schaal getekend door J.T. Busscher, begin van de negentiende eeuw. Nationaal Archief, Den Haag: Kaartenarchief ministerie van Koloniën, 4.MIKO, inv.nr. 1.

kaartmaker Claes Jansz. Visscher over de vorming van Brazilië onder Nederlands gezag aan de orde. 's Middags volgen excursies. De tweede dag zal onder andere in het teken staan van Lübeck. Op de derde dag zal het Hanzeverbond aan bod komen. Op de vierde dag worden er excursies georganiseerd.

Omdat er bij het gereed komen van deze rubriek nog druk aan het programma gewerkt werd, is het verstandig de website van het IMCoS in de gaten te houden.

Wanneer: 8-12 oktober (en optioneel excursie naar Berlijn 13-15 oktober)
 Waar: Hamburg
 Meer informatie:
imcos@oldmapcenter.com of
www.imcos-2017-hamburg.com/program

Zeereis slavenschip digitaal in kaart

Het Zeeuws Archief heeft op de website www.eenigheid.slavenhandel.mcc.nl een oude kaart op bijzondere wijze toegepast. Met op de achtergrond een gedigitaliseerde kaart uit de collectie van het Zeeuws Archief, is het mogelijk om de hele reis van dit slavenschip te volgen. Het slavenschip van de Middelburgse Commercie Compagnie was in de vaart van 1761 tot 1763. Wanneer de schipper iets vermeldde in zijn logboek, is dat met punten aangegeven op de kaart, onder de knop 'lees meer' valt er van alles te ontdekken. Door te klikken op 'terug naar de kaart' keert de bezoeker naar de vaarroute terug. Doordat het Zeeuws Archief een oude kaart als achtergrond heeft gebruikt, maken we een reis door de tijd en met een simpele knop klikken we naar een hedendaagse kaart. Door gebruik te maken van een hedendaagse en een historische kaart krijgen we een goed beeld van de omzwervingen die de slaven op het schip in gevangenschap moeten maken. Een spannend en een triest verhaal.

Studiemiddag VOC

De Werkgroep Geschiedenis van de Kartografie organiseert een studiemiddag bij het Nationaal Archief in Den Haag. Gijs Boink en Ron Guleij zullen ingaan op de kaartenverzamelingen van het Nationaal Archief en op de expositie *De wereld van de VOC*. Hans Kok spreekt over specifieke VOC-aspecten van de betreffende stukken. Aansluitend is de tentoonstelling *De wereld van de VOC* te bezoeken, waar onder meer origineel kaartmateriaal te zien is uit de VOC-archieven.

Oostelijke halfrond van de wereldkaart van Joan Blaeu uit 1648, zoals die in de Klencke-atlas is opgenomen. British Library, Londen: Maps KAR.

Wanneer: donderdag 9 november 2017
 Tijd: 14.00 uur
 Waar: Nationaal Archief,
 Prins Willem-Alexanderhof 20, Den Haag
 (direct naast CS)
 Meer informatie over de tentoonstelling:
www.gabetna.nl/voc
 Meer informatie over de studiemiddag:
 Reinder Storm, conservator cartografie,
 geografie en reizen bij de Bijzondere Col-
 lecties van de UvA: r.storm@uva.nl

Tweedaagse bijeenkomst in Canada

Het *Maritime Museum of the Atlantic* te Halifax, in Nova Scotia, Canada houdt een tweedaags symposium getiteld *Canada before confederation: early exploration and mapping, 1498-1763* dat zal gaan over de historische kartografie van Canada. Het symposium valt samen met de tentoonstelling *Rare published and manuscript maps of Canada, 1498-1763* over zeldzame historische kaarten. De tentoonstelling is mobiel en zal te zien zijn op verschillende locaties aldaar.

Wanneer: herfst 2017
 Waar: Halifax, Canada
 Meer informatie: lbeck@mta.ca en/of
cbet.van.duzer@gmail.com
www.independent.academia.edu/ConferenceCanadabeforeConfederationEarlyMappingandExploration14981763

Een van de grootste atlassen ter wereld digitaal toegankelijk

In *The British Library* ligt een van de grootste atlassen ter wereld. Hij meet opengeslagen 176 x 231 centimeter en dateert uit ongeveer de jaren '60 van de zeventiende eeuw. De Nederlandse suikerhandelaar Johannes Klencke wilde de Engelse koning Karel II imponeren met dit geschenk van buitengewoon formaat. De atlas bevat 41 kaarten van de toen bekende wereld. De koning vond de atlas mooi en tot Koning George III (1828) bleef de Klencke-atlas in de privécollectie van het Engelse vorstenhuis. Na de dood van George III werd de atlas staatseigendom. Aanvragen en inzien waren voor iedere ingezetene van het Verenigd Koninkrijk mogelijk, maar door het formaat nogal ingewikkeld. Men besloot om de 41 kaarten met een speciale camera te digitaliseren. Door een overlapstechniek te gebruiken, kon een hoge resolutie worden bereikt, zodat de kaarten goed te zien zijn in een viewer. Sinds 19 juli 2017 is de atlas digitaal te bewonderen. Het digitaliseren duurde ongeveer een maand.

Meer informatie: www.geolounge.com/one-largest-atlases-world-accessible-online/

Kaert der Bovelanden of der Priangerlanden in 't Jaar 1778 (Den Haag, Nationaal Archief, Collectie 548 Vosmaer, nummer toegang 2.21.271, inventarisnummer, 839).

Tentoonstelling Van de kaart door kaarten

In Zeeland en Vlaanderen slaan vier musea de handen ineen. De tentoonstelling *Van de kaart door kaarten* is uniek door de samenwerking met Museum Het Bolwerk (waar de tentoonstelling werd geopend) in Sluis, het Archeologisch Museum te Aardenburg en Bezoekerscentrum Damme en de Zwinstreek in Vlaanderen (België).

In Het Belfort te Sluis loopt de expositie *Sluis in kaart gebracht* als onderdeel van het samenwerkingsverband met de kartografie-expositie.

Wanneer: tot en met 17 september 2017
 Waar: Museum Het Belfort, te Sluis
 Expositie in de Raadskelder
 Meer informatie: www.belfortsluis.nl/nl/evenementen

Lezingencyclus Maps and Society

Het aan de Universiteit van Londen verbonden Warburg-Instituut (Warburg Institute) heeft een lezingencyclus over onder meer geschiedenis van de kartografie

die loopt tot en met 2018. Het doel is om een zo groot mogelijk publiek kennis te laten maken met historische kartografie. De lezingen over de geschiedenis van de kartografie zijn een samenwerking tussen verschillende wetenschappers die verbonden zijn aan diverse instituten en universiteiten van Londen.

Toegang: gratis
 Meer informatie: www.warburg.sas.ac.uk/research/research-seminars
 Voor vragen: tony@tonycampbell.info

Zevende Imago Mundi-prijs is toegekend

Federico Ferretti heeft voor het artikel *A new Map of the Fraco-Brazilian Border Dispute (1900)* de tweejaarlijkse Imago Mundi-prijs in ontvangst mogen nemen. Het artikel verscheen in Imago Mundi 67-2 (2015) bladzijde 229-241. Ferretti is docent op de School of Geography, University College te Dublin. Het artikel heeft een grote bijdrage geleverd aan de wetenschap van de historische kartografie. De prijs werd uitgereikt op de International Conference on the His-

tory of Cartography, in Belo Horizonte, Brazilië.

Het artikel gaat over het gebruik van kaarten in het diplomatieke verkeer bij grensgeschillen tussen Frans-Guyana en Brazilië. De auteur maakte gebruik van de recentelijk ontdekte kaarten en archieven van de ontdekkingsreiziger Henri Coudreau (1859-1899) waarbij hij aan het licht bracht dat kaarten in het politieke krachtenspel veel ondermijnender kunnen zijn dan aanvankelijk werd gedacht.

Voor het artikel: www.tandfonline.com/imagomundi (afbeelding in linker kolom aanklikken).

Lezing Italiaanse kartografie in de zestiende eeuw

Elke tweede vrijdagmiddag van de maand organiseert het Maritiem Museum Rotterdam een lezing door een conservator waarbij één of meer objecten uit de collectie in de schijnwerper staan. Op 10 november komt een historisch kartografisch onderwerp aan bod. Het Maritiem Museum bezit een zogenaamde 'Lafreri' of 'IATO'-atlas, een laat zestiende-

eeuwse Italiaanse atlas. Rikkert Wijk en Sjoerd de Meer hebben onderzoek naar deze losbladige atlas verricht en zullen hierover vertellen.

Behalve de entree zijn er geen kosten aan deze lezing verbonden.

Tijdstip: 14:00–15.00 uur. U dient zich vooraf aan te melden door een email te sturen naar secretariaat@maritiemmuseum.nl onder vermelding van 'collectie in de spotlight 10 november' of door te bellen naar 010 413 2680.

Tentoonstelling 'Japan in kaart'

Dit najaar toont Japanmuseum SieboldHuis in samenwerking met de Universiteitsbibliotheek Leiden topstukken uit de collectie van de Universiteitsbibliotheek Leiden. De tentoonstelling vindt plaats in het kader van het Leiden Azië Jaar en neemt u mee op avontuur naar het oude Japan in de achttiende en negentiende eeuw met reisverslagen, geïllustreerde atlanten, kleurrijke landkaarten, routebeschrijvingen, gedetailleerde etsen, legenda's en indexen van plaatsnamen en verschillende historische documenten.

Hoogtepunten in de tentoonstelling zijn een meterslange rol van de Japanse kustlijn en de persoonlijke landkaarten van naamgever van het Japanmuseum Philipp Franz von Siebold. Siebold arriveerde in het begin van de negentiende eeuw in Japan, ten tijde van het Sakokubewind. Van 1633 tot 1853 was het land volledig afgesloten van de buitenwereld, waardoor niemand zonder toestemming het land in of uit mocht. Er was echter een uitzondering voor de Nederlandse en Chinese handelaren.

Desondanks waren landkaarten voor het afgesloten Japan noodzakelijk om zich te positioneren en de grenzen te bepalen te midden van talloze andere landen. Japanse landkaarten waren in deze periode staatsgeheim. Toch was verdere verkenning en onderzoek naar het land en haar grenzen van groot belang. Dat juist buitenlandse invloeden hier een grote rol in speelden illustreren de verschillende kaarten in de tentoonstelling. Internationale uitwisseling van wetenschappelijke kennis, het delen van geografische gegevens, de technieken en de methodieken hebben voor een we-

derzijdse en grote ontwikkeling in de kartografie gezorgd. De tentoonstelling 'Japan in kaart' geeft inzicht in de ontwikkelingen in de kartografie en de wereldwijde ontdekkingen, mondiale samenwerking, uitwisseling van kennis en het bepalen van de landsgrenzen in het oude Japan. Gretig documenteerde Siebold zijn reis en hij bestudeerde Japan heel nauwkeurig. Siebolds liefde voor landkaarten bracht hem echter in grote problemen. Door zijn bezit van verboden landkaarten, die immers staatsgeheim waren, werd hij beschuldigd van spionage. Hij werd in 1829 uit Japan verbannen.

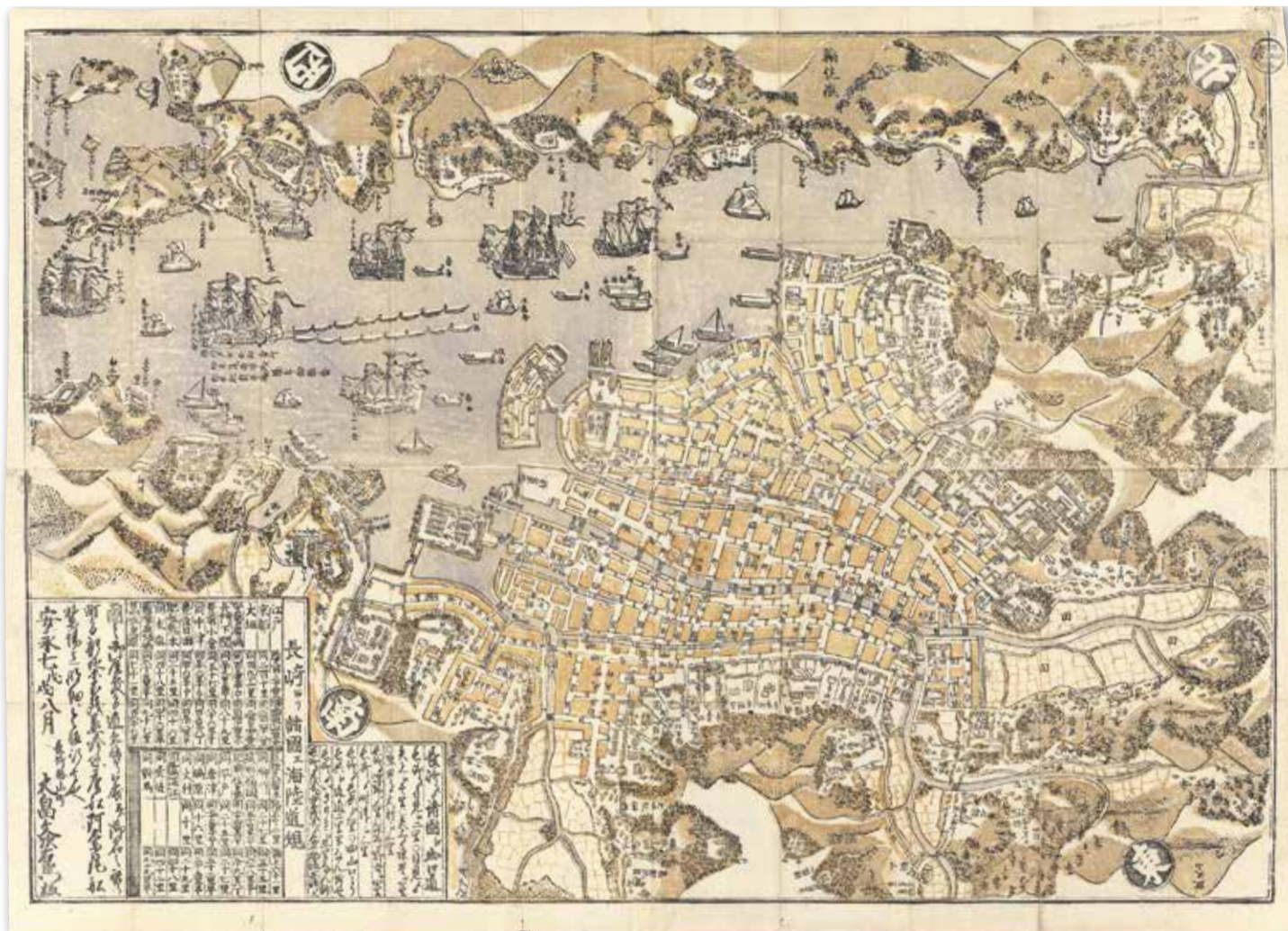
Wanneer: van 12 september tot en met 26 november 2017

Waar: Japanmuseum SieboldHuis, Rapenburg 19, Leiden

Meer informatie: www.sieboldhuis.org/tentoonstellingen/japan-in-kaart

Voor vragen: info@sieboldhuis.org

Bij deze tentoonstelling worden verschillende activiteiten georganiseerd. Houd de website in de gaten voor het actuele programma.

Kaart van de Baai van Nagasaki. Universiteitsbibliotheek Leiden, Ser. 359.

Samengesteld door Peter van der Krogt (p.c.j.vanderkrogt@uva.nl)
en Martijn Storms (m.storms@library.leidenuniv.nl)

Zie ook: <http://www.explokart.eu/journals>

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

Ahlbäck, Tore, 'The Mercator-Hondius atlas at the Donner Institute', *Approaching Religion* 6 (2016), 1: 6-7.

Atkinson, Sam (ed.), *Great city maps: A historical journey through maps, plans, and paintings*. London: Dorling Kindersley, 2016. – 256 blz. – ISBN 978-0-2412-3898-1.

Cams, Mario, *Companions in geography: East-West collaboration in the mapping of Qing China (c.1685-1735)*. Leiden/Boston: Brill, 2017. – ISBN 9789004345355. – € 132,-.

Cams, Mario, 'Not just a Jesuit atlas of China: Qing imperial cartography and its European connections', *Imago Mundi* 69 (2017), 2: 188-201.

Christ, Adrian, 'Delineating east and west: Dutch cartographers and divided Hungary, ca.1570-1685', *Association of Canadian Map Libraries and Archives* 153 (Spring/Summer 2016): 43-55.

Egmond, Marco van, 'Een beeld van de wereld tussen 1877 en 1939: de vooroorlogse edities van De Bosatlas online'. *Caert-Thresoor* 36,2 (2017): 39-44.

Gaspar, Joaquim Alves, 'Revisiting the Mercator world map of 1569: An assessment of navigational accuracy', *Journal of Navigation* 69 (2016), 6: 1183-1196.

Gaspar, Joaquim Alves, & Henrique Leitão, 'How Mercator did it in 1569: From tables of rhumbs to a cartographic projection', *Newsletter of the European Mathematical Society* 99 (March 2016): 44-49.

Latva, Otto, & Johanna Skurnik, 'Knowing and decorating the world: illustrations and textual descriptions in the maps of the fourth edition of the Mercator-Hondius Atlas (1613)'. *Approaching Religion* 6, 1 (May 2016), 8-23.

Nicolai, Roel, 'De onbekende oorsprong van portolaankaarten'. *Caert-Thresoor* 36,2 (2017): 45-52.

Ormeling, Ferjan, 'Names on old maps', blz. 111-119, in: Jana Moser (ed.), *Joint commission on historical maps, atlases and toponymy*. Leipzig: Leibniz-Institut für Länderkunde, 2016.

Presley, Paul, 'Gerardus Mercator's map of the North Pole, 1569', *Geographical* 89 (2017), 1: 19.

Smit, Ester, 'Van de achterkant gepeuterd: de ontdekking van een onbekende plattegrond van kasteel Kattelaar'. *Caert-Thresoor* 36,2 (2017): 53-58.

Stewart, Roger, 'François Valentijn's influential maps of the Cape of Good Hope', *Maps in History* 58 (May 2017): 15-19.

Stoppelenburg, Nettie, 'Kaartencollecties in Nederland: Het Utrechts Archief'. *Caert-Thresoor* 36,2 (2017): 70-71.

Tunturi, Janne, 'Cartographer's experience of time in the Mercator-Hondius atlas (1606, 1613)', *Approaching Religion* 6 (2016), 1: 46-56.

Van Impe, Steven, & Mari-Liisa Varila, 'The biography of a book: The Turku copy of the 1613 Mercator-Hondius atlas', *Approaching Religion* 6 (2016), 1: 24-34.

Veenendaal, Theo van, 'De Overijsselkaart van Ten Have uit 1648 nagevolgd door Visscher en De Wit: Een analyse met MapAnalyst'. *Caert-Thresoor* 36,2 (2017): 59-69.

Shawa, Tsering Wangyal, 'Guidelines for Creating Historical Geospatial Boundary Data' (blz. 24-36).

De Hollandse Cirkel 19, 2 (juni 2017)

Informatie: <http://www.hollandsecirkel.nl/>

Aardoom, Leen, 'In 1937 geen Vening Meineszmonument voor Delft' (blz. 54-60).

Peene, Willem, 'Niets gevoegelyker zou my toeschynen, (...) dan dat (...) ook onze Natie (...) den eersten meridiaan van den Franschen overnaame': De interesse van een achttiende-eeuwse predikant [Josua van Iperen] voor navigatie' (blz. 61-64).

Broek, Theo van den, 'Le tachéomètre Sanguet' (blz. 65-67).

Boer, Adri den, 'Het landmeters-KB van 1825' (blz. 68-72).

Imago Mundi 69,1 (2017)

Delano-Smith et al., Catherine, 'New Light on the Medieval Gough Map of Britain' (blz. 1-36).

Berardi, Luca, 'The Sixteenth-Century Muhiṭ Atlası: From a Venetian Globe to an Ottoman Atlas?' (blz. 37-51).

Arad, Pnina, 'Memory, Identity and Aspiration: Early Modern Jewish Maps of the Promised Land' (blz. 52-71).

Murray, Lori L., & David R. Bellhouse, 'How Was Edmond Halley's Map of Magnetic Declination (1701) Constructed?' (blz. 72-84).

Luengo, Pedro, 'The Agote Map of Hainan Island, China: A Case Study for Cultural Dialogue in Eighteenth-Century Cartography' (blz. 85-98).

Faričić Josip, & Lena Mirošević, 'Carta di cabotaggio del Mare Adriatico (1822-1824): A Turning-Point in the Development of Adriatic Maritime Cartography' (blz. 99-111).

Imago Mundi 69,2 (2017)

Shcheglov, Dmitry A., 'Erathostenes' Contribution to Ptolemy's Map of the World' (blz. 159-175).

Cronier, Marie, and Patrick Gautier Dalché, 'A Map of Cyprus in Two Fourteenth-Century Byzantine Manuscripts' (blz. 176-187).

Cams, Mario, 'Not just a Jesuit atlas of China: Qing imperial cartography and its European connections' (blz. 188-201).

Furtado, Junia Ferreira, 'Evolving Ideas: J.B. d'Anville's Map of Southern Africa, 1725-1749' (blz. 202-215).

Ahrens, M.O., 'The Impact of Captain Jonathan Carver's Map and Journal on the 1783-1783 British-American Peace Agreement' (blz. 216-232).

Griffin, Dori, 'Beautiful Geography: The Pictorial Maps of Ruth Taylor White' (blz. 233-247).

Kawamura, Hirotada, 'The National Map of Japan in the Tokugawa Shogunate (1633-1725): Misunderstandings Corrected' (blz. 248-254).

Maps in History (formerly BIMCC Newsletter) 58 (May 2017)

Stewart, Roger, 'François Valentijn's influential maps of the Cape of Good Hope' (blz. 15-19).

Smit, Alex, 'The Medici Family and cartography in Florence' (blz. 20-26).

Inhoud historisch-kartografische tijdschriften

e-Perimtron 12,1 (2017)

On-line tijdschrift: <http://www.e-perimtron.org>

Metcalf, Alida C., 'Who Cares Who Made the Map? La Carta del Cantino and its anonymous maker' (blz. 1-23).

MERCATOR
Achter Clarenburg 2
3511 JJ Utrecht - NL
Tel. 030-2321342
Bezoek op afspraak.

In- en verkoop: **antiquarische boeken**

prenten

decoratieve grafiek

Brede sortering:

- Geïllustreerde drukken 15-19e eeuw
- Topografie
- Atlanten
- Reisboeken
- Oude kunstgrafiek
- Natuurlijke historie

Antiquariaat
Plantijn

Ginnekenmarkt 5 - 4835 JC Breda
 Telefoon: 076 560 44 00
 Mobiel: 06 532 994 10
 E-mail: dieter.d@planet.nl
www.plantijnmaps.com

BURGERSDIJK & NIERMANS

BOEKEN – PRENTEN – HANDSCHRIFTEN

VEILING 346

14 en 15 november 2017

met onder meer de bibliotheken van:

Prof. dr. Klaas Worp (papyrologie)
 &
Prof. dr. Jan Willem Salomonson (archeologie)

alsmede een grote verzameling schakelboeken,
 boeken op het gebied van Japanse en Chinese kunst,
 (klassieke) literatuur, oude boeken, boeken over cartografie, etc.

Kijkdagen:

10-11 november 10.00 – 17.00 uur
 12 november 12.00 – 17.00 uur
 13 november 10.00 – 17.00 uur

Nieuwsteeg 1 2311 RW Leiden
+31(0)71-5126381/5121067
auctions@b-n.nl • www.b-n.nl

BK BUBB KUYPER

VEILING BOEKEN
MANUSCRIPTEN
EN GRAFIEK

met o.a.
 Nederlandse en
 buitenlandse
 kartografie,
 topografie en
 geschiedenis

21-24
November
2017

Kijkdagen
16-19 November

Inbreng voor
deze veiling
mogelijk op
maandag t/m
vrijdag van
9.00-17.00 uur

Kenaupark 30
 2011 MT Haarlem
 tel. 023 5323986
 fax 023 5323893
 e-mail info@bubbkuyper.com
 catalogus online te raadplegen op
www.bubbkuyper.com

ONTDEK DE WERELD VAN DE

No
Delft

Without
China

Delfts blauw, pot met deksel, Rijksmuseum

na
nationaal archief

TENTOONSTELLING
DEN HAAG
GAHETNA.NL

24.02.2017
t/m 07.01.2018